पाद ज्याला अशा विशेषणांनीं युक्त जें सच्चिदानंद परब्रह्म 'तें मी आहें' असें एकाग्रचित्तानें अभेदचिंतन करणें यास ब्रह्मवादी निर्गुणध्यान ह्मणतात.' ध्यानबिंदूपनिषदांत याप्रमाणें सांगितलें आहे, 'स्वदेहाला खालची अरणि करावी, व प्रणवाला उत्तर (वरची) अरणि करावी; आणि ध्यानरूप मंथनाच्या अभ्यासानें निगूढ परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घ्यावा.'

नि० ध्या० २ रें:—जेथें कोणाचा उपद्रव नाहीं, अशा रिकाम्या जागेमध्यें किंवा पर्वताच्या गुहांमध्यें अथवा अरण्यामध्यें योगाभ्यास करणारानें नेहमीं योगतत्पर होऊन उत्तम रीतीनें ध्यान करण्यास आरंभ करावा. त्या वेळेस त्यानें अंतःकरणास स्वाधीन ठेवून सर्वसंगपरित्याग करावा; आहार कमी कमी करून इंद्रियांस जिंकावें; व बुद्धिपूर्वक नाक, तोंड इत्यादि सर्व द्वारें बंद करून मनास ध्यानाकडे गुंतवावें. त्या ध्यानांत त्यानें आपणास व सर्व जगतास, नित्य व अभिन्न असा जो ज्ञानस्वरूप भगवान् विष्णु तन्मय समजून ध्यान करावें, ह्मणजे योगी उत्तमगतीस प्राप्त होतो.

लययोग.

नि० ३ रें:—अथवा योग्यांना या ठिकाणीं दुसऱ्याच प्रकारचें ध्यान सांगतों; कीं जें आजपर्यंत कोणालाही माहीत नसून मुक्ति प्राप्त होण्यास मुख्य साधन आहे. पहा! आपलें अंतःकरण वायूसारखें अगदीं चंचल असल्यामुळें त्याला एकठिकाणीं थांबवून ठेवणें मोठें कठीण आहे; ह्मणून तें प्रथम कलासहित (साकार व सगुण) वस्तूच्या ठिकाणीं स्थिर करावें ह्मणजे मग तें निर्गुण व निराकार अशा वस्तूच्या ठिकाणीं स्थिर होतें. प्रथम मूलाधाराचे ठिकाणीं जो दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें जीव आहे त्यास प्रणवानें विधिपूर्वक ओढून घेऊन दहाव्या द्वारांत (मस्तकांत) त्याचा प्रवेश करवावा. नंतर मूलाधारापासून निघून दहाव्या द्वारांत जाऊन पोहोंचलेला व आनंदस्वरूप अशा प्रणवाचा जप करावा. जसा ओंकार विधिपूर्वक उच्चारण केला असतां मस्तकास जाऊन पोहोंचतो; तसा योगी ओंकाररूप बनून परमात्म्याच्या ठिकाणीं निरंतर स्थिर राहतो. योगी याप्रमाणें नित्य करीत असतां ज्या वेळेस हंस, बिंदु, शिखा व ज्योति यांस अंतर्दृष्टीनें पाहतो; तेव्हां त्याला लय (लययोग) प्राप्त होतो. ब्रह्मद्वार ह्मणजे ब्रह्मरंध्राचे ठिकाणीं अतिशय सूक्ष्म, विकल्परहित, व्यापक व श्रेष्ठ अशा ज्योतिस्स्वरूप परमात्म्याला प्राप्त होऊन योगी तन्मय होऊन जातो. विकल्परहित असें स्थान प्राप्त होऊन व जीवाचा त्या ठिकाणीं लय होऊन त्या अंतर्यामी परमात्म्याच्या ठिकाणीं लय झाला असतां योग्याचीं सर्व शुभाशुभ कर्में नष्ट होतात. जसा झाडाच्या शेंड्यावर पक्षी एकाएकींच पाहण्यांत येतो, त्याप्रमाणें हृदयामध्यें असणारा भगवान् तत्काल प्रकट होतो. तो असा आहे कीं, जो पुढें, मागें, मध्यें, बाजूंस अर्थात् सर्व भागीं

विजांप्रमाणें चमकत आहे; कोट्यवधि सूर्यांप्रमाणें ज्याची प्रभा पसरली आहे: याप्रमाणें त्या परमात्म्याचें दर्शन योग्याला झाल्यावर जसे स्त्री पुरुष दोघे रमत असतां रतिसमाप्तीस जो त्यांना क्षणभर आनंद होऊन 'मी कोण आहें' याचें भान त्यांस राहत नाहीं; त्याप्रमाणें कोणी योगी मोठें आश्चर्य वाटल्यासारखें कांहीं ऐकतच राहतो; कोणी चकितमुद्रेनें पाहतच राहतो; जरी कांहीं पाहतो, व ऐकतो तथापि त्या परमेश्वरास कोणी चांगल्या रीतीनें जाणत नाहीं. याकरितां गुरूच्या कृपेनें लक्ष्य (स्वरूप) समजून घेऊन तें साधण्याचा चांगला अभ्यास करावा. अभ्यासाच्या योगानें ज्ञानदृष्टि प्राप्त होऊन त्यायोगानें प्रभूचें दर्शन होतें. तें स्वरूप असें कीं, सर्व तेजस्वी पदार्थांपेक्षांही ज्याचें अधिक तेज, ज्या ठिकाणीं अंधकाराचा लवलेशही नाहीं, अनंतकोटि सूर्यांप्रमाणें ज्याचा वर्ण, स्वच्छ व सुवर्णाप्रमाणें निष्कलंक, प्रकृतीहून भिन्न व केवल आनंदस्वरूप असा परमात्मा आपल्या हृदयाकाशांत आहे असें जो जाणतो तो मुक्तच असें समजावें.

'योगाच्या दुसऱ्या ग्रंथांत दुसरीं अनेक प्रकारचीं ध्यानें सांगितलीं आहेत, त्यांत हीं सगुण व निर्गुण ध्यानें उत्तम आहेत;' असें भगवान् याज्ञवल्क्यांनीं ह्मटलें आहे. 'या ध्यानांपासून चित्ताची शुद्धि होते; कारण, मनाच्या विक्षेपाला हेतु जे रजोगुण व तमोगुण त्यांचा समूळ नाश झाल्यामुळें सर्व पापें जळून जातात; आणि चित्त निर्मल होतें;' असें ध्यानबिंदूपनिषदांत सांगितलें आहे. याचेंच दृष्टांतपूर्वक स्पष्टीकरण विवेकचूडामणींत असें केलें आहे कीं, 'जसें सोनें क्षार इत्यादिकांच्या योगानें मल दूर होऊन पुनः पूर्ववत् उज्ज्वल होतें; त्याप्रमाणें ध्यानाच्या योगानें चित्त शुद्ध होऊन सत्वगुणाचा पराभव करणारें जें मलरूप रज व तम यांचा पराभव करून आपला स्वाभाविक जो शुद्ध सत्वगुण त्यांत स्थित होतें.' 'ध्यानाचा अभ्यास करणाराला चित्तशुद्धि झाल्यानंतर परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो,' यावर विवेकचूडामणींत दृष्टांत सांगितला आहे कीं, 'ज्याप्रमाणें कोणीएक प्रकारचा किडा दुसरे सर्व व्यापार सोडून देऊन भ्रमराचेंच ध्यान करीत राहतो; तें ध्यान करितां करितां त्याला भ्रमराचें स्वरूप प्राप्त होतें; त्याप्रमाणें योगी परमात्म्याचें ध्यान करीत असतां ईश्वरसरूप होतो.'

याप्रमाणें ध्यान मोक्षाचें कारण आहे ह्मणून योग्याला वर सांगितल्याप्रमाणें ध्यान करणें अवश्य आहे; ह्मणूनच छांदोग्योपनिषदांत 'पृथ्वी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, उदक, पर्वत, देवता व मनुष्य इत्यादि सर्व ध्यान करितात; ह्मणून त्यांना जें महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें सर्व ध्यानाच्या फलाचा एक अंशमात्र आहे. त्याप्रमाणेंच जे अधम, कलहप्रिय, दुर्जन व निंदक आहेत, ते सर्व ध्यान न केल्यामुळेंच असे झाले आहेत. ह्मणून हे नारदा ! तूं ध्यानाची उपासना

कुर;' असें सनत्कुमारांनीं नारदास सांगितलें आहे. भगवान् याज्ञवल्क्यांनींही 'ध्यान हें बंधमोक्षांला कारण आहे,' असें सांगितलें आहे. 'कितीएक योगी ध्यानाची निर्विघ्नपणानें पूर्णावस्था व्हावी ह्मणून कुंडलीला जागी करून शून्यपदवीनें (सुषुम्नामार्गानें) प्राणाचा लय होण्याचा अभ्यास या अवस्थेंत विशेषेंकरून करण्यास सांगतात. त्याचा प्रकार असा आहे कीं, जसा सर्व पर्वतांसहित पृथ्वीला आधार शेष आहे; त्याप्रमाणें सर्व योगांगांना कुंडली आधार आहे. ही कुंडली निजलेली आहे, ती ज्या वेळेस गुरुकृपेनें जागी होते, त्या वेळेस सर्व चक्रें आणि ब्रह्मग्रंथि, विष्णुग्रंथि व रुद्रग्रंथि या सर्वांचा भेद होतो. त्या वेळेस सुषुम्ना ही प्राणाला राजमार्गाप्रमाणें होते ह्मणजे सुषुम्नेच्या वाटें ब्रह्मस्थानाकडे जाण्याला प्राणास कांहीं अडचण पडत नाहीं. त्या वेळेस चित्त स्थिर होऊन मृत्यूसही जिंकण्यास समर्थ होतें. याकरितां जसें किल्लीनें कुलूप निघून दार सहज उघडलें जातें, त्याप्रमाणें हठयोगाचा अभ्यास करून कुंडलीनें मोक्षाचें द्वार जें अडवून धरलें आहे तें मोकळें करावें. ब्रह्मस्थानास जाण्याचा तो मार्ग आहे तेथें तोंडाशींच कुंडली मुख पसरून निजली आहे.' असें हठयोगप्रदीपिका वगैरे ग्रंथांत सांगितलें आहे.

जिला शून्यपदवी, ब्रह्मरंध्र, महापथ, श्मशान, शांभवी, मध्यमार्ग वगैरे अनेक संज्ञा आहेत, अशी सुषुम्नानाडी कंदाच्या मध्यभागीं राहिलेली आहे. ती पाठीमागच्या बाजूनें मेरुदंडांतून (पाठीच्या कण्यांतून) ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाऊन पोहोंचली आहे. 'मनुष्याच्या लिंग व गुद यांच्या मध्यभागीं जी शिवण आहे तेथून नऊ बोटें वर बेंबीच्या खालच्या बाजूस एक कंद आहे; तो कंद चार बोटें लांब व चार बोटें जाड असून त्याची आकृति व रंग पक्ष्याच्या अंड्याप्रमाणें आहे व भोंवतालची त्वचा कफवेष्टित झाली आहे' असें याज्ञवल्क्यांनीं सांगितलें आहे.

या कंदाच्या मधून सुषुम्नानाडी निघून आधारचक्रांत जाते, तेथून पुढें क्रमाक्रमानें स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत व विशुद्ध या चक्रांत जाते. तेथें तिला एक पश्चिमेकडे व एक पूर्वेकडे असे दोन फांटे फुटतात. त्यांत पश्चिमेकडील फांटा, मानेच्या पाठीमागें मेरुदंड आहे त्यांतून ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाऊन पोहोंचतो; व दुसरा पूर्वेकडील फांटा भुवयांच्या मध्यभागीं जें आज्ञाचक्र आहे त्यांतून ब्रह्मरंध्रांत जाऊन पोहोंचला आहे. या दोन मार्गांपैकीं पश्चिमेकडील मार्ग उत्तम आहे; कारण, अथर्ववेदाच्या योगशिखाउपनिषदांत सांगितलें आहे कीं, 'योगमार्गांत जे निपुण योगी आहेत ते सुषुम्नेचा जो पवित्र पश्चिममार्ग आहे त्यांत प्राणकलेसुद्धां प्रवेश करितात.' हठयोगप्रदीपिका व खेचरीपटल वगैरे ग्रंथांतही सुषुम्नेच्या पश्चिममार्गांत प्राणाचा प्रवेश करणें प्रशस्त सांगितलें आहे. या मार्गानें प्राण ब्रह्मस्थानांत जाऊन पोहों-

पतो खरा परंतु त्याच्या तोंडींच कुंडली तोंड पसरून मार्ग अडवून निजली आहे तिला जागी करून मोक्षमार्ग मोकळा करावा.

' कंदाच्या वरच्या जागेंत व नाभीच्या खालीं कुंडली सुषुम्नेला आपल्या अंगाचे साडेतीन वेढे देऊन व शेंपूट तोंडांत बळकट धरून राहिली आहे; त्यामुळें पुरुषाला प्राणाचा प्रवेश इतर नाडींप्रमाणें सुषुम्नेंत सहज करितां येत नाहीं; ह्मणून दशम द्वार जें ब्रह्मस्थान त्यांत प्राणाचा लय करण्याविषयीं उत्सुक असणाऱ्या साधक पुरुषानें विधीप्रमाणें कुंडलीचें चालन करावें. ' असें याज्ञवल्क्यांनीं सांगितलें आहे.

' वज्रासन करून बसावें, नंतर दोन्ही हातांनीं घोंट्याच्यावर पाय बळकट धरून कंदाला दाबावें. पुढें उड्डियान, जालंधर, मूलबंध वगैरे बंधांपैकीं बंध करून प्राणायाम करावा. यायोगानें लवकरच ब्रह्मनाडींत प्राणाचा प्रवेश होऊं लागतो. पुढें वज्रासन करून भस्त्रानामक कुंभक करून नाभीच्या ठिकाणीं असणाऱ्या सूर्याचें आकर्षण करून निजलेल्या कुंडलीला जागें करावें. ' असें हठयोगप्रदीपिकेंत सांगितलें आहे. तात्पर्य, उड्डियान व मूलबंध केल्यानें अपानवायूचें वर आकर्षण होऊं लागतें; व जालंधरबंधानें प्राणवायूचें खालीं आकर्षण होऊं लागतें. नंतर प्राण आणि अपान हे दोघे एक ठिकाणीं झाल्यानें जठराग्नि अतिशय प्रज्वलित होतो. पुढें त्या अग्नीच्या उष्णतेमुळें व्याकुळ झालेली कुंडली सुषुम्नेच्या द्वारीं ठेवलेलें आपलें मुख उचलून सरळ होऊन सुषुम्नेच्या मार्गांत प्रवेश करून वर ब्रह्मरंध्रांत गमन करिते.

खेचरीपटलांत याप्रमाणें कुंडलीचालन सांगितलें आहे,— ' ज्या वेळेस अनादिकालापासून झालेला बुद्धिपुरुषांचा संयोग नष्ट व्हावा अशी इच्छा योग्यास उत्पन्न होईल, त्या वेळेस त्यानें पवित्र, रम्य व एकांत अशा स्थलीं सिद्धासन करून बसून कोट्यवधि विजेप्रमाणें तेजस्वी अशा कुंडलीचें मूलाधारांत पुष्कळवेळपर्यंत चिंतन करावें. पुढें मूलाधारापासून आरंभ करून तें थेट पायांच्या तळव्यांपर्यंत व्याप्त झालेला जो जीव व प्राण यांचें आकर्षण करून दोघांना मूलाधारांत आणावें, आणि तेथें प्रलयाग्नीप्रमाणें भगवती कुंडलिनी दोघांना ग्राशीत (गिळीत) आहे असें चिंतन करावें. तात्पर्य, तळपायांपासून प्राणसहित जीवाला प्रत्याहाराच्या बलानें आकर्षून मूलाधारांत असणाऱ्या कुंडलींत आणून मिळवावें. याप्रमाणें तेथें थोडा विसांवा घेऊन जिच्यांत प्राण व जीव मिळाले आहेत अशा कुंडलीला स्वाधिष्ठानचक्रांत आणून ती मूलाधारापासून आरंभ करून स्वाधिष्ठानचक्रापर्यंत व्याप्त असणाऱ्या जीवसहित प्राणास गिळीत आहे असें चिंतन करावें. तेथून पुढें ती मणिपूरचक्रांत आणावी. आणि मणिपूरचक्रापासून आरंभ करून स्वाधिष्ठानचक्रापर्यंत व्याप्त असणाऱ्या जीवसहित प्राणाला कुंडली गिळीत

आहे असें चिंतन करावें. तेथें थोडा विसांवा घेऊन सोळा पांकळ्यांनीं युक्त अशा विशुद्धचक्रांत कुंडली आणून विशुद्धचक्राला आरंभ करून अनाहतचक्रापर्यंत व्यापून राहिलेल्या प्राणाला गिळीत आहे असें चिंतन करावें. तेथून भुवयांच्या मध्यें आज्ञाचक्रांत आणून जसें दूध व पाणी एकठिकाणीं असतां हंस त्यांतून दूध निराळें करितो त्याप्रमाणें शरीररूप पाण्यापासून जीवात्मारूप दुधाला विवेकेंकरून पृथक् जाणून कुंडलीबरोबर मिळवावें. तेथून ब्रह्मरंध्रद्वारानें परमानंदरूप क्षीराब्धीमध्यें असणाऱ्या हजार पांकळ्यांच्या ब्रह्मचक्रांत आणावी. जेथें साक्षी ज्ञानस्वरूप अशा अधिष्ठानांत (स्थानांत) कुंडलीसहित जीवाचा लय करावा. तेथें असणाऱ्या परमकारण अशा शिवाचा शक्तीशीं योग करून तीं दोघें एक आहेत अशी भावना करावी. याप्रमाणें भावना केली असतां जीव शिवामध्यें लीन होऊन शिवसरूप होतो.

याप्रमाणें सुषुम्नाद्वार खुलें झाल्यानें प्राण सुद्धां तिच्या मागें सुषुम्नेंत प्रवेश करून ब्रह्मचक्रांत जाऊन राहतो. या प्राणाच्या बरोबर, आधारचक्राच्या जवळ असणारें जें त्रिकोण अग्निकुंड, त्यांतून मूलबंधामुळें वर आलेली अग्नीची शिखा (ज्वाला) सुद्धां जाते; जिच्या तेजानें योग्यांना जाण्या येण्याचा मार्ग दिसतो. हें रहस्य अथर्ववेदाच्या अमृतबिंदु-उपनिषदांत स्पष्ट लिहिलें आहे.

याप्रमाणें ब्रह्मरंध्रांत कुंडली गेल्यानें चित्त निर्विषय होतें, त्यामुळें ध्यान निर्विघ्नपणें सतत चालतें; आणि त्या योगानें कैवल्यप्राप्ति होण्याला कांहीं अवकाश लागत नाहीं; असें कठोपनिषदांत सांगितलें आहे. आणि ' जसा हंसपक्षी जाळें तोडून आकाशांत निःशंक संचार करितो, त्याप्रमाणें जीव संशयरूप हृदयग्रंथीचा भेद झाल्यामुळें संसारपाशांतून मुक्त होऊन तरून जातो; ' असें अथर्ववेदांतील क्षुरिकाउपनिषदांत सांगितलें आहे.

अशा रीतीनें कुंडलीचालनानें प्राण ब्रह्मरंध्रांत लीन झाला असतां कृतार्थ होतो, म्हणजे सुषुम्नाद्वारानें शक्ति (कुंडली) सहित प्राणाचा ब्रह्मचक्रांत निरोध झाल्यानें व तो निरोध सतत राहिल्यामुळें जीव तेथें तत्क्षणीं शिव होतो. यावरून श्रुतीमध्यें किंवा स्मृतीमध्यें जें ' जीवन्मुक्तांचे प्राण वर जात नाहींत, व ते धूममार्गांत अथवा अर्चिरादिमार्गांत प्रवेश केल्यावांचून येथेंच लीन होतात ' असें सांगितलें आहे तें बरोबर जुळतें. ' आतां कोठें कोठें प्रारब्धकर्मांच्या योगानें देहत्यागापर्यंत तसाच असतो तो सुद्धां ब्रह्मरंध्रद्वारानें निघून ब्रह्मलोक वगैरे ठिकाणीं प्राप्त होऊन तेथें मुक्त होतो. ' असें मुंडक इत्यादि उपनिषदांत सांगितलें आहे.

एकत्र झालेल्या दूधपाण्यांप्रमाणें चित्त आणि प्राण यांची स्थिति आहे. म्हणजे जेथें वायूची (प्राणाची) प्रवृत्ति, तेथें चित्ताची (मनाची) ही प्रवृत्ति होते; व जेथें चित्ताची प्रवृत्ति तेथें वायूची सुद्धां प्रवृत्ति असते. म्हणून या दोघांतून एकाचा नाश झाला असतां

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तेंच ध्यान जेव्हां केवळ ध्येयस्वरूपाकार ह्मणजे ज्याचें ध्यान करीत असेल तद्रूपच होऊन अन्य पदार्थांचें ज्ञान निराळें ह्मणून कांहींच राहत नाहीं ह्मणजे ध्यान व पदार्थ ह्या दोहोंचा एक आकार होतो तेव्हां त्यास समाधि असें ह्मणतात. तात्पर्य, ज्यामध्यें देशालंबन सुटून अर्थमात्राचाच एकाकार प्रत्यय ' अनुभव राहणें, ' हा समाधि होय. समाधि या शब्दाचा अर्थ असा आहे कीं, योगांत येणारे जे विक्षेप ह्मणजे अडथळे, ते सर्व दूर होऊन ज्यांत चित्ताची एकाग्रता होते तो समाधि होय.

दुसऱ्याचाही नाश होतो. चित्त चंचल झालें असतां इंद्रियें आपापल्या विषयांत प्रवृत्त होतात; व तेंच लीन झालें असतां सर्व इंद्रियांचा व्यापार बंद होऊन मोक्षसुख प्राप्त होतें. त्यांत इंद्रियांचा स्वामी मन, मनाचा स्वामी प्राण, प्राणाचा स्वामी लय, व लय हा नादाचा आश्रय करून असतो. याकरितां प्राणाचा लय विशेषेंकरून साध्य करण्यास योग्यानें झटलें पाहिजे; असें योगबीजांत सांगितलें आहे.

'कुंडलीचालन झाल्यानें ह्मणजे ती जागी होऊन तिनें प्राणाचा मार्ग खुला केल्यामुळें सुषुम्नेचा रस्ता, जसा एकादा कोष्टी किंवा कोळी नांवाचा किडा आपण उत्पन्न केलेल्या तंतूवरून सहज जातो; तसा प्राणवायूला वर जाण्यास राजमार्गाप्रमाणें अगदीं सुलभ होतो.' असें याज्ञवल्क्यसंहितेंत सांगितलें आहे.

प्राणवायूचा सुषुम्नेंत चांगला संचार होऊं लागला ह्मणजे मग समाधीचा भंग होत नाहीं; आणि नंतर उन्मनीअवस्था सहज प्राप्त होते; त्यामुळें योगी पुनः संसारास येत नाहीं.. याप्रमाणें ध्यानाची अगदीं परिपक्व अवस्था होऊन कुंडलीस जागी करणें, या विधीला राजयोग सुद्धा ह्मणतात. याला राजयोग हें नांव असण्याचें कारण असें कीं, योग ह्मणजे उपाय, ज्या सर्वांत राजा मुख्य असतो त्याप्रमाणें मोक्षप्राप्तीचे जेवढे ह्मणून कांहीं उपाय आहेत त्या सर्वांत हा उपाय मुख्य व सुलभ आहे ह्मणून; आणि राजा ह्मणजे नेहमीं प्रकाशमान असणारा जो परमात्मा त्याची प्राप्ति प्राण्यांना हा (समाधियोग) करवितो ह्मणून याला राजयोग असें ह्मणतात.

समाधि (हें योगाचें अष्टमांग होय.)

सू० ३ टीपः-१

ध्येय, ध्यान व ध्याता अशा त्रिपुटीचें भान बिलकुल नसून केवल ध्येयाकारच जेव्हां ध्यान होतें, तेव्हां त्यास समाधि ह्मणतात. असेंच अथर्ववेदाच्या अमृतबिंदुनामक उपनिषदांतही सांगितलें आहे. जसा समुद्रांत पडलेला उदकाचा बिंदु एकस्वरूपानें दिसतो; त्याप्रमाणें ध्येयाकार झालेलें चित्त ज्या वेळीं स्वरूपशून्य होऊन ध्येयाकारानेंच भासतें त्या वेळेस

समाधि सिद्ध झाला असें समजावें. 'ज्याप्रमाणें पाण्यांत पडलेलें मीठ आपला मीठपणा टाकून उदकरूप होतें; त्याप्रमाणें आत्मा व मन यांचें ऐक्य होणें यास समाधि ह्मणतात,' असें हठयोगप्रदीपिकेंत सांगितलें आहे. ज्या वेळेस प्राण सुषुम्नामार्गानें वर जाऊन ब्रह्मरंध्रांत लीन होतो त्या वेळेस चित्ताचा सुद्धां लय होतो; ती जी समरसता (एकरूपता) तिला समाधि ह्मणतात. याच रीतीनें सर्व संकल्पविकल्प नष्ट होऊन ज्ञानस्वरूप जीवात्म्याचें व परमात्म्याचें ऐक्य होणें हा समाधि होय. जसें इंधन ह्मणजे जळण सरून गेलें ह्मणजे अग्नि आपोआपच विझून जातो, त्याप्रमाणें संकल्पविकल्परहित झालेलें चित्त आपोआपच आपल्या कारणांत लीन होतें. 'जेथें श्वास व प्रश्वास अगदीं नष्ट झाले आहेत, विषयांवरील दृष्टि अगदीं उडाली आहे, चित्त अगदीं व्यापाररहित होऊन विकल्परहित झालें आहे, अशा योग्यास लय श्रेष्ठ आहे. तो लय कांहीं शब्दानें वगैरे सांगतां येण्याजोगा नव्हे तर केवल स्वतःच्या अनुभवावरूनच जाणण्याजोगा आहे. जेथपर्यंत मन आहे तेथपर्यंत द्वैताचें भान होतें; आणि ज्या वेळेस मनाला उन्मनी अवस्था प्राप्त होते त्या वेळेस द्वैताची (भिन्नपणाची) प्रतीति मुळींच राहत नाहीं; आणि कैवल्यप्राप्तीला थोडासा अवकाश राहिलेला असतो.' इत्यादि सर्व योगवासिष्ठांत सांगितलें आहे.

याप्रमाणें समाधि साध्य होऊन स्वस्थ झालेला योगी पुढें केवल आकाशांत असणाऱ्या घटाप्रमाणें आंत शून्य व बाहेर शून्य आणि समुद्रांत असणाऱ्या घटाप्रमाणें आंत पूर्ण व बाहेर पूर्ण असा होतो. समाधींत असणाऱ्या योग्याला, इंद्रियांस अविषय व केवल बुद्धीनेंच जाणण्यास योग्य अशा कैवल्यसुखाचा अनुभव येतो. त्या आनंदांत योगी निमग्न असतां, पुष्पावरील मकरंद पान करणाऱ्या भ्रमराप्रमाणें समाधीपासून चलित होत नाहीं; आणि या परमानंदापेक्षां त्याला दुसरी कोणतीही वस्तु अधिक प्रिय वाटत नाहीं. या सुखांत निमग्न असतां तुफान, पर्जन्य, थंडी, उन्हाळा इत्यादिकांच्या उपद्रवापासून व सिंह, व्याघ्र वगैरेंच्या शब्दांपासून समाधि चल होत नाहीं. याविषयीं एक दृष्टांत योगवासिष्ठांत असा सांगितला आहे कीं, 'शिखिध्वज नांवाचा एक राजा एके वेळीं समाधींत निमग्न असतां त्याची चूडाला नांवाची राणी मनांत विचार करूं लागली कीं, स्वामीची समाधि बरोबर लागली किंवा नाहीं; याची परीक्षा पाहूं. असा विचार करून त्याला समाधींतून जागा करण्याकरितां तिनें आपल्या योगप्रभावानें सिंहादिकांना सुद्धां भयंकर असा शब्द केला. परंतु तो राजा समाधींत गढून गेल्यामुळें बिलकुल समाधीपासून चल झाला नाहीं. यानंतर तिनें पुनः वरचेवर भयंकर शब्द केले तथापि तो जागृत होईना; तेव्हां तिनें शिखिध्वजाचें डोकें हातानें धरून खूब हिसके देऊन इकडून तिकडे फिरविलें; शेवटीं

त्याला तिनें जमिनीवर लोटून मुद्धां दिलें; तथापि तो समाधिभ्रष्ट झाला नाहीं.' इत्यादि समरसतेचीं उदाहरणें समजावीं.

विवेकचूडामणींतही समाधीपासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव असाच सांगितला आहे; कीं,–'कोणी एक शिष्य समाधि संपल्यावर आपल्या गुरूजवळ सांगूं लागला कीं, हे नाथ! आपण दाखविलेल्या रीतीप्रमाणें समाधि लागल्यावर ब्रह्माचें व आत्म्याचें ऐक्य होऊन माझी बुद्धि अगदीं लीन होऊन गेली, संकल्पविकल्प मुद्धां सर्व नाश पावले; आणि 'हें आहे, हें नाहीं' हा प्रकार बिलकुल भासेनासा झाला, परंतु तेथें जें कांहीं एक अतिशय सुख होतें तें स्वतांसच समजणारें आहे; त्याचा अनुभव दुसऱ्यास सांगतां येत नाहीं.' इत्यादि.

अशा स्थितीला योगीलोकांत राजयोग, समाधि, उन्मनी, मनोन्मनी, अमरत्व, लय, तत्त्व, शून्याशून्य, परंपद, अमनस्क, अद्वैत, निरालंब, निरंजन, जीवन्मुक्ति, सहजा, तुर्या, या शब्दांनी व्यवहार होतो.

हा लय साधण्याकरितां आदिनाथानें (शिवानें) सव्वा कोट उपाय सांगितले आहेत; परंतु त्या सर्वांत 'नादानुसंधान' हा उपाय मुख्य सांगितला आहे. त्या नादानुसंधानाचा प्रकार असा,–'सिद्धासन करून बसून शांभवी मुद्रा करावी. तिचें स्वरूप असें,–दृष्टि नाकाच्या अग्रभागीं निश्चल करून भुवयांना थोड्याशा उंच कराव्या; डोळ्यांच्या पापण्यांची उघडझांक अगदीं बंद करावी. पुढें आंत आधारचक्राला आरंभ करून तें ब्रह्मचक्रापर्यंत ध्यान करावें. चित्त व वायु यांना विलीन करून ध्यानांत मग्न व्हावें. ही वेदशास्त्रांत गुप्त असणारी, मनाचा लय करणारी, मुक्ति देणारी व दुर्लभ अशी शांभवी मुद्रा आहे.' असें हठयोगप्रदीपिकेंत सांगितलें आहे. याप्रमाणें सिद्धासनस्थ योग्यानें शांभवी मुद्रेनें अनुसंधान करून पराङ्मुखी (षण्मुखी) मुद्रेच्या योगानें स्वस्थ होऊन शून्यपदवींत (सुषुम्नेंत) प्राणाचा लय करून शुद्ध सुषुम्नामार्गामध्यें नादाचें अनुसंधान करावें.

प्रथम अभ्यास करीत असतां नाद अनेक प्रकारचे मोठमोठे ऐकूं येतात, पुढें अभ्यास एकसारखा केल्यानें सूक्ष्म सूक्ष्म ऐकूं येऊं लागतात. त्यांत प्रथम प्राण ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश करूं लागतो त्या वेळीं त्याचा शब्द समुद्र, मेघ, भेरी, झर्झर यांच्या ध्वनीसारखा मोठ्यानें होतो. मध्यें ह्मणजे ज्या वेळीं प्राण ब्रह्मरंध्रांत जाऊन पोहोंचतो त्या वेळेस मर्दल, शंख, घंटा व काहल यांच्या शब्दासारखा शब्द होऊं लागतो. आणि शेवटीं ह्मणजे प्राण ब्रह्मरंध्रांत बराच वेळपर्यंत स्थिर होतो त्या वेळीं किंकिणी (वागऱ्या), मुरली (अलगुजें),

टीपः–१ या पुस्तकाचें भाषांतर आह्मीं करवून छापविलें आहे तें अवश्य पहावें; त्यांत याप्रमाणें अनेक आनुभविक दृष्टांत सांगितले आहेत.

वीणा आणि भ्रमर यांच्या शब्दासारखा फारच हलका ध्वनि ऐकूं येतो. याप्रमाणें देहांत अनेक प्रकारचे नाद होऊं लागतात, त्यांत प्रथम फार मोठा ध्वनि ऐकत असतां त्यापेक्षां जो अति सूक्ष्म नाद असेल त्याचें अनुसंधान करावें ह्मणजे ह्या ध्वनीपेक्षां ह्या अमुक वस्तूचा ध्वनि फारच लहान आहे, असें समजून त्या सूक्ष्म नादांत मनास स्थिर करावें. त्या सूक्ष्म ध्वनीमध्यें चित्ताचें लय लागून तें स्थिर झालें असतां त्याला तेथून काढून पुनः त्यापेक्षां जो पहिला घन ह्मणजे मोठा ध्वनि त्यामध्यें लावावें; पुनः त्या मोठ्या ध्वनीवरून मन काढून सूक्ष्म ध्वनीवर लावावें. याप्रमाणें घन (मोठ्या) नादाला सोडून सूक्ष्म नादाचें ग्रहण करावयाचें, पुनः सूक्ष्म नादाला सोडून देऊन घन नादाचें ग्रहण करावयाचें; या रीतीनें ग्रहण करणें व सोडून देणें अशा क्रीडेनें चित्त नादानुसंधानाविषयीं तयार होतें. याप्रमाणें अभ्यास एकसारखा चालला असतां नादाच्या १ आरंभावस्था, २ घटावस्था, ३ परिचयावस्था व ४ निष्पत्त्यवस्था याप्रमाणें चार अवस्था होतात. त्यांचें स्वरूप याप्रमाणें,—

१ **आरंभावस्थाः**—ज्या वेळीं प्राणायामाच्या अभ्यासानें अनाहतचक्राच्या ठिकाणीं असणाऱ्या ब्रह्मग्रंथीचा भेद होतो तेव्हां मनास आनंद देणारा व तोरड्याइत्यादि भूषणांच्या शब्दासारखा मंजुल असा हृदयाकाशांत उत्पन्न झालेला ध्वनि शरीरामध्यें ऐकूं येतो. हृदयाकाशांत नाद होण्यास सुरुवात झाली ह्मणजे योग्याचें हृदय आनंदानें भरून जातें. त्याला दिव्य रूप, लावण्य (सौंदर्य), बल इत्यादि गुण प्राप्त होतात. मोठा प्रतापी, नीरोगी व ज्याच्या शरीराला उत्तम सुगंध येत आहे असा योगी नादाच्या आरंभावस्थेंत होतो.

२ **घटावस्थाः**—ज्यानें दृढासन ह्मणजे स्थिरासन केलें आहे अशा योग्याचा प्राणवायु जेव्हां अपान, नाद व बिंदु यांच्या सुद्धां मध्यचक्रांत ह्मणजे कंठस्थानीं येतो, तेव्हां कंठामध्यें असणाऱ्या विष्णुग्रंथीचा भेद होऊन कंठाकाशांत अनेक नादांनीं मिश्रित झालेला असा भेरी (नगाऱ्या) प्रमाणें शरीरांत शब्द ऐकूं येऊं लागतो. पुढें परमानंद (ब्रह्मानंद) प्राप्त होणार अशाचा सूचक तो शब्द कंठांत होऊं लागला ह्मणजे योगी पूर्वीपेक्षां अधिक ज्ञानी होऊन शरीरसंपत्तीनें देवासारखा तयार होतो. अशी घटावस्थेंत योग्याची स्थिति असते.

३ **परिचयावस्थाः**—तिसऱ्या परिचयावस्थेंत शर्वपीठ जें आज्ञाचक्र त्याठिकाणीं प्राणाचा लय झाला असतां भुवयांच्या मध्यें असणाऱ्या रुद्रग्रंथीचा भेद होऊन विशेष ज्ञान उत्पन्न करणारा असा मर्दलासारखा शरीरांत शब्द ऐकूं येऊं लागतो. त्या वेळेस योग्यास मनास वाटतील त्या अणिमा इत्यादि सिद्धी प्राप्त होऊं शकतात; व स्वाभाविक आत्मसुख प्राप्त झाल्यामुळें आधि, व्याधि, जरा, दुःख वगैरे कांहीं राहत नाहींत. ही परिचयावस्था होय.

४ निष्पत्त्यवस्थाः—ब्रह्मरंध्रांत प्राण लीन झाल्यावर वीणा, मुरली इत्यादिकांच्या शब्दासारखा ध्वनि ऐकूं येऊं लागतो; व योग्याला फारच विलक्षण सामर्थ्य प्राप्त होतें. ह्या चौथ्या अवस्थेंतील चित्ताच्या एकाग्रतेलाच राजयोग, तुर्यावस्था इत्यादि संज्ञा आहेत. अथर्ववेदाच्या हंसोपनिषदांत असें सांगितलें आहे कीं, 'कोटी वेळां हंसमंत्राचा जप केला असतांना याप्रमाणें नादाचा अनुभव येतो.' त्याच उपनिषदांत नाद अनेक प्रकारचे सांगितले आहेत परंतु त्या सर्वांत मेघनादच श्रेष्ठ सांगितला आहे; कारण त्यापासून सच्चिदानंदप्राप्ति हें फल सांगितलें आहे; करितां त्याचेंच अनुसंधान करावें.

याप्रमाणें अनाहत ह्मणजे नगारे वगैरेप्रमाणें ताडन केल्यावांचूनच आपोआप उत्पन्न होणारे जे ध्वनी ऐकूं येतात, ते अंतर्गत स्वयंप्रकाश असें चैतन्य आहे. ध्येयाकार झालेलें चित्त त्यांत लीन होतें, तें विष्णूचें परमपद आहे. जें कांहीं नादरूप ऐकूं येतें ती परमेश्वराची शक्ति व त्या तत्त्वाच्या आंत निराकार तो ईश्वर आहे. याप्रमाणें नेहमीं नादानुसंधानाचा अभ्यास करणारा योगी कालापासून सुद्धां पराजित होत नाहीं; कारण कोणत्याही प्रकारें तो कर्मांत बद्ध झालेला नसतो. समाधींत निमग्न झाल्यामुळें त्याला कोणत्याही विषयाचें भान नसतें. त्याचें चित्त सुप्त नसतें किंवा जागृत नसतें; तें स्मृति, विस्मृति वगैरेंनीं रहित असून त्यांत उदय, अस्त इत्यादिक धर्म मुळींच राहत नाहींत. अशा रीतीनें जागृदवस्थेंत सुद्धां जो योगी स्वस्थ असतो, तो खरोखर जीवन्मुक्त समजावा.

समाधीविषयीं पूर्वी कितीएक सूचना दिल्या आहेत; त्यांत सांगितलें आहे कीं, ज्या वेळेस श्वास पांच बोटांच्या अंतरांत येऊं लागतो त्या वेळेस समाधीची प्राप्ति होऊन सर्व वृत्तींचा एकाग्र प्रवाह होऊं लागतो. आणि सर्व प्राणवायू एकत्र होऊन दुसऱ्या चक्रांच्या संबंधाचा त्याग करून मेरुदंडमार्गानें ब्रह्मरंध्राकडे जाऊं लागतात आणि असें झाल्यानें सर्व बाह्य इंद्रियें आपापल्या कार्याचा त्याग करून स्थिर होऊन जातात; त्यामुळें या सृष्टीच्या अनंत आकृती आणि शब्दस्पर्शादिकांचें ज्ञान त्या समयीं जाऊं लागतें. अशा स्थितीच्या वेळीं अंतर्वृत्तीचा ज्ञानाच्या योगानें प्रकाश होऊन अद्भुत चमत्कार दिसून पुष्कळ प्रसंगीं शरीरांतल्या सर्व रचना कोणत्या प्रकारच्या आहेत त्या स्पष्ट दिसूं लागतात. अशा वेळीं कुंभक झाल्यानें वायूंची गति वृत्तींच्या प्रवाहांत मिश्र होऊन, ते मोठ्या वेगानें ब्रह्मरंध्राकडे गमन करण्याचा प्रयत्न करूं लागतात; तेथें त्यांच्या बरोबर उदानवायु एकत्र झाल्यानें, अष्टसिद्धि वगैरेंच्या आभासाला तो योगी पाहतो. पुढें समान आणि अपानवायूंमधून वेणु वगैरेंच्या नादांला तो योगी ऐकतो. या वेळीं गुदा आणि कुंडलीचक्रांत रेचक होऊं लागतो, आणि तालु तसेंच कंठचक्रांत पूरक होतो. तसें झालें ह्मणजे व्यानवायूमधून 'हुं हुं हुं' असा ध्वनि निघून सर्व शरीरांत प्रकट होतो; अर्थात् हा शब्द सर्वांत व्यापक

होणारा असा सोहं आत्माच समजावा. ज्या वेळेस अंतर्नाड्यांची गति सारखी चालून राहते, त्या वेळेस स्थूल आणि सूक्ष्म इत्यादिक अनंत ध्वनी ऐकण्यांत येतात. याविषयीं एके ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं, 'जो आपण मेघ इत्यादिकांचा घननाद ऐकतो, आणि सूक्ष्मांत सूक्ष्म असा वर सांगितलेला जो आत्म्याचा 'हुं हुं हुं' नाद ऐकूं येतो; त्यांत पूर्ण ज्ञानवान् योगी चंचलगुणयुक्त मनाच्या रजोगुणयुक्त विषयांचा त्याग करून 'हुं हुं हुं' अशा ध्वनींत आपल्या सर्व वृत्ती स्थिर करून 'ब्रह्माहं, शिवोहं, अजरोहं, मुक्तोहं' इत्यादिक आत्मरूप भावाच्या शब्दांनीं हृदयांत अंतर्जप करितो.' ह्या अजपाजपाला गुप्तमंत्र, गायत्रीमंत्र, सिद्धिमंत्र आणि मोक्षमंत्र सुद्धां ह्मणतात. या मंत्रानें लवकर सिद्ध प्राप्त होण्याकरितां कितीएक संपूर्ण ब्रह्मचर्यव्रत पाळणारे योगी कांहींएक पवित्र क्रिया सुद्धां करीत असतात. त्या येथें थोडक्यांत सांगतों.–

या पवित्र क्रिया नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत पाळणारे सिद्ध पुरुष चार घटिका रात्रीच्या वेळीं ह्मणजे प्रातःकाळच्या चार घटिका पूर्वी उठून शौचविधि, दंतधावन आणि स्नानादिक नित्य क्रिया करून एका पंचपात्रींत सुमारें चार पैसेभार तांदूळ धुऊन त्या धुतलेल्या पाण्यांत उत्तम सुवासाचें खोड उगाळून त्याचें दोन पैसेभार गंध घेऊन त्यांत दोन पैसेभार मध टाकून तें प्राशन करितात; पुढें दिवसां केवळ दूध आणि भाताचें हलकें व थोडेंसें भोजन करितात. आणि रात्रीच्या वेळीं मध, भाकरी, पोळी, तूप, दूध, आणि वरण वगैरे निर्गुण पदार्थांचें भोजन करितात; आणि तेल, तिखट, केळें आणि हिंग वगैरे रजोगुणी पदार्थांचें सेवन मुळींच करीत नाहींत. याप्रमाणें भोजन करून व रात्रीं स्नान करून एकांत वासांत समाधीकरितां स्थिर होतात आणि तेथें वर सांगितलेला अजपाजप करितात. पुढें चार घटिका रात्री राहिली ह्मणजे पुनः स्नान करून वर सांगितल्याप्रमाणें चंदन प्राशन करून ते योगी झोंप घेतात; त्यामुळें त्यांना रात्रीं झोंप येत नाहीं. याप्रमाणें एकवृत्तीनें व दृढनिश्चयानें ही क्रिया करणाऱ्या योग्याला स्वतः पुष्कळ वेळां सात दिवसांत वर सांगितलेल्या अंधाराच्या एकांतस्थानांत एक प्रकाशमान ज्योति ब्रह्मरंध्रांतून निघालेली त्या प्रकाशावरून समजते. असें झाल्यावर तो योगी जर अशी क्रिया सारख्या निश्चयानें करूं लागेल तर त्याला एक पक्षांत (पंधरा दिवसांत) गुप्तविद्येच्या मूलतत्त्वाचें ज्ञान होऊं लागेल. पुढें एक महिन्याच्या शेवटीं त्याला आपल्या श्वासाची गति मंद चाललेली समजेल. त्यापुढें फारकरून दोन महिन्यांच्या अखेरीस त्याला आपल्या कल्पनांप्रमाणें जगतांत अनेक रचना होताहेतशा समजतील. चार महिन्यांच्या शेवटीं प्रत्येक मनुष्याच्या मनाच्या कल्पनांना जाणण्याची शक्ति येईल. पांच महिन्यांत अंतवाहक भावरूपी शरीराची ह्मणजे ईश्वरी रचना समजूं लागतील. त्यांत पृथ्वीच्या अनेक प्रदेशांत कोणकोणत्या प्रकारचीं कार्यें होताहेत,

तें जाणण्याची शक्ति येईल. त्याचप्रमाणें आपली वृत्ति असली तर, अनेक देव, योगात्मे आणि महापुरुष यांचे आकार प्रकट होऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें गुप्तविद्येचें ज्ञान त्यांच्या द्वारें आपणांस मिळूं शकेल. याप्रमाणें ही क्रिया पुण्यवान् पुरुषानें अत्यंत दृढनिश्चयानें केल्यानें सहा महिन्यांत त्याच्यासारखीच एक आकृति प्रबळ इच्छाशक्तीच्या योगानें त्याच्यासमोर प्रकट झालेली दिसेल, आणि ती सांगेल कीं, 'तुझा शुद्ध आत्मा तुझ्या प्रबळ इच्छाशक्तीप्रमाणें कार्य करण्याला समर्थ आहे;' असा साक्षात्कार झाल्यावर तो योगी कांहींएक इच्छा न धरितां 'कृपा ठेवावी' एवढेंच भाषण करितो. अशा रीतीनें निरंतर वागल्यानें वर सांगितलेला आकार आपल्या गुप्त इच्छेनें आपल्या शरीरांतून आपल्या प्रबळ इच्छेप्रमाणें पांच सात आकार धारण करून भिन्न भिन्न स्थानांत गमन करून आपल्या पहिल्या दृढ इच्छेप्रमाणें अनेक कार्यें करूं शकतो. हे सर्व आकार आपल्यांतच प्रकट होतात. याप्रमाणें पूर्वीचे दत्तात्रेय, गोरक्षनाथ, मत्स्येंद्रनाथ आणि वसिष्ठ वगैरे महात्मे करीत होते; आणि सांप्रतकाळांत प्रसंग पडेल तेव्हां हिमालयांतील महात्मे आणि योगी करितात सुद्धां. अशी क्रिया दृढनिश्चयानें व प्रबळ इच्छाशक्तीनें नैष्ठिक योग्याला कांहीं वर्षेपर्यंत हल्लींच्या काळीं करण्याची आवश्यकता आहे. हें सर्व गृहस्थाश्रमी गुप्तविद्येचा अभ्यास करणाराला असें करण्याची जरूरी नाहीं. त्यांना तर आपल्या सनातन धर्माच्या मर्यादेंत दृढनिश्चयानें वर्तून व्यावहारिक कार्य करीत असतां व जनकराजाप्रमाणें सर्व मनोविकारांचा लय करण्याचा निश्चय ठेवल्यानें योग्य समयीं वर सांगितल्याप्रमाणें महाअद्भुत शक्ति प्राप्त होऊं शकेल. कारण, दृढनिश्चय आणि अति प्रबल पावलेल्या इच्छाशक्तीच्या योगानें ज्या वेळीं सर्व वृत्ती मनांत स्थिर होऊन जातात, त्या समयीं ब्रह्मरंध्रांत प्राणवायु प्रवेश करितो; आणि तसें झाल्यानें कुंडली अथवा वासनाचक्रांत ज्ञानदृष्टि एकत्र होते. त्यामुळें शेवटीं सविकल्पसमाधि प्रकट होतो. त्या प्रसंगीं सर्व वृत्ती स्तंभित होऊन त्या ब्रह्मनादांत स्थिर होतात, आणि असें झाल्यानें संयमाचा भास पडतो. त्यांत संकोचानें राहिलेल्या प्राणवायूंत पूर्वीचा जसा भाव असेल त्याप्रमाणें रचना दिसतात. या रचनांत जशी पूर्वीची शुभ अथवा अशुभ कल्पना असेल तशीं कार्यें होऊं लागतात. सारांश इतकाच कीं, अशा स्थितीच्या वेळीं त्या योग्याचे सर्व भाव आपोआप विज्ञानाकृतीनें राहतात; ह्मणजे बुद्धीच्या अनेक वृत्तींबरोबर तादात्म्यपणानें स्थित होतात. त्यामुळें समाधीच्या वेळीं त्याच्या अंतःकरणाची भावना स्वाभाविकपणानें 'अहं ब्रह्म, ब्रह्माहं,' अशा आत्मस्वभावाच्या ज्ञानांत निमग्न असते. त्या वेळेस त्याची याप्रमाणें स्थिति असते, 'आकाशाप्रमाणें सर्वत्र व्यापून राहिलेला जो आपला शुद्धज्ञानरूप आत्मा त्याविषयीं जर योगी 'ब्रह्माहं' या प्रकारची भावना करून आणि त्या भावनेला अपरोक्षभावानें 'अहं ब्रह्म' याप्रमाणें आपल्या आत्मस्वरूपाच्या एकाग्रतेनें लक्षांत ठेवून आणि कल्पनाविरक्त होऊन संपूर्ण

ब्रह्ममयभावनेंत स्थिर राहिला तर त्याची ' अहं ब्रह्म ' असा शब्दोच्चार करण्याची शक्ति सुद्धां ब्रह्मानंदांत स्वप्रकाशभावानें निद्रेप्रमाणें ऐक्यरूप होऊन जाते; आणि तसें झालें ह्मणजे आपणाला यथार्थ अद्वैत भासूं लागतें. ' परंतु ज्या वेळेस अशा स्थितीमध्यें पूर्वीच्या राहिलेल्या वासनेनें प्राणादिक सोळा कळा प्रकट होतात; त्या वेळेस आपण या कळांनीं रहित पूर्वी झालों असतां पुनः सविकल्पसमाधींत अशा प्रकृतिरूप अविद्येच्या संयोगानें कलावानासारिखें दिसूं लागतों; त्यामुळें आपण समाधीच्या वेळीं शरीरामध्यें हृदयकमलगत आकाशामध्यें जाणण्याला योग्य होऊन जातों. याच कारणानें आपलें चैतन्य प्राणादिक आणि ब्रह्मांडादिक व्यष्टि समष्टीला रचूं लागतें. त्याविषयीं एके ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं, ' तें पुरुषरूप चैतन्य सांगितल्या रीतीप्रमाणें तिन्ही कालांतील वस्तूंला विषय करणाऱ्या ज्ञानरूप ईक्षणानें सर्व प्राणमय ह्मणजे समष्टि प्राणरूप हिरण्यगर्भ नांवाच्या सर्व प्राण्यांच्या कारणाला आधाररूप अंतरआत्मा अथवा कारणशरीराला (प्राणाला) उत्पन्न करितें झालें. या प्राणानें प्राण्यांच्या शुभकर्माविषयीं कारणरूप प्रवृत्तीला सुद्धां उत्पन्न केलें. पुढें कर्मफळाच्या उपभोगाला साधनरूप देहाचें अधिष्ठान आणि कारणरूप पांच प्रकारचीं पांच महाभूतें उत्पन्न केलीं. त्याचप्रमाणें शब्दगुणानें युक्त अशा आकाशाला, तसेंच कारणाचा गुण जो शब्द त्यानें स्पर्शयुक्त अशा वायूला, त्याचप्रमाणें आपल्या रूपगुणानें आणि कारणाचा गुण जो शब्द आणि स्पर्श यांच्या मिश्रणानें तेजाला उत्पन्न केलें. पुढें आपल्या साधारण रसगुणानें आणि कारणाचे गुण जे शब्द, स्पर्श आणि रूप यांच्या मिश्रणानें उदक उत्पन्न केलें. त्याचप्रमाणें आपल्या गंधगुणानें आणि कारणाचे गुण जे शब्द, स्पर्श, रूप आणि रस यांच्या मिश्रणानें पांच गुणांनीं युक्त अशी पृथ्वी उत्पन्न केली. याचप्रमाणें याच पंचभूतांनीं, हीं आपण परस्परांत मिश्र नव्हतीं अशा अवस्थेंत ज्ञानाकरितां आणि कर्माकरितां इंद्रियांना तसाच इंद्रियांचा नियामक जो ईश्वर त्याला प्रकट केलें. पुढें शरीरामध्यें असणाऱ्या संशय अथवा संकल्प इत्यादिक लक्षणांनीं युक्त अशा मनास उत्पन्न केलें. याचप्रमाणें प्राणिमात्रांचीं कार्यें व कारणें उत्पन्न करून त्यांच्या स्थितीकरितां अन्न उत्पन्न केलें. पुढें भक्षण केलेल्या अन्नानें सर्व कर्मांत प्रवृत्ति होण्याला साधन जें वीर्य त्याला उत्पन्न केलें. पुढें चित्तशुद्धीच्या साधनाकरितां तपाला उत्पन्न केलें. या तपानें शुद्ध झालेले निर्मल आंत बाहेर किरणरूप असे चारी वेद मनुष्यप्राण्यांच्या साधनाकरितां प्रकट केले. त्या वेदांच्या मंत्रांनीं अग्निहोत्रादिक कर्में झालीं. त्या कर्मांनीं कर्माचे फलरूप चवदा लोक प्रकट झाले. याप्रमाणें प्राण्यांच्या अविद्या इत्यादिक दोषरूप बीजाच्या अपेक्षेनें सोळा कळा उत्पन्न झाल्या.' अर्थात् माया अथवा अविद्यारूप दोषदृष्टीनें व्यष्टि-समष्टि इत्यादिक प्रकट झाले आहेत. जसा स्वप्नाचा द्रष्टा (साक्षी) स्वप्नामध्यें संकल्पानु-

सार सृष्टि प्रकट करितो, त्याप्रमाणें अविद्येचा द्रष्टा अविद्येच्या संकल्पानें अविद्यारूप सृष्टि प्रकट करितो. परंतु शेवटीं हें सर्व नामरूपउपाधिभेदाचा त्याग करून शुद्ध-चैतन्यांत लीन होतें. त्याप्रमाणें शेवटीं सर्व सृष्टि परमात्म्यामध्यें लीन होते. त्यास प्रमाण प्रश्नोपनिषदांत सांगितलें आहे; त्याचा अभिप्राय असा,–' सर्व सृष्टि शुद्धचैतन्यांत लीन होते. त्यांत पृथ्वी, उदक, तेज, वायु आणि आकाश हे सर्व, त्यांच्या तन्मात्रांसहित आत्म्यांत लय पावतात. त्याचप्रमाणें स्थूल आणि सूक्ष्म भूतें आणि त्यांचीं कार्यें जीं पांच ज्ञानेंद्रियें आणि पांच कर्मेंद्रियें त्यांच्या विषयांसहित जेवढें ह्मणून नाम आणि रूपमय जगत् आहे तसेंच ब्रह्मांड व त्याच्या उपाधिभूत सर्व वस्तु हे सर्व शुद्धचैतन्यांत समाधीच्या वेळीं, त्याचप्रमाणें आत्यंतिक प्रलयांत परमात्म्यांत लीन होतात.' समाधीच्या वेळीं हें सर्व कसें होतें हें येथें थोडेंसें सांगतों,–निश्चयी योग्याच्या पूर्णसमाधीच्या वेळीं प्रकाश करण्याला योग्य असा जो आपला सूत्रात्मा अथवा कारणशरीर तें व सर्व-प्राणांच्या तसेंच कार्यकारणांच्या समूहरूप दुसऱ्याच्या अर्थाकरितां मिश्रित झालेली जी सर्व नामरूपमय सृष्टि आणि समष्टि त्यांच्या सर्व उपाधींसहित वस्तू समाधिसमयीं योग्याच्या ब्रह्मरंध्रांत एकत्र होतात. जसे पक्षी रात्रींच्या वेळीं आपापल्या स्थानांत जातात, तशी प्रसिद्धरूप ही सर्व सृष्टि अक्षररूप परमात्म्यामध्यें लीन होते. अर्थात् पूर्वीं सांगितलेल्या सविकल्पसमाधीमध्यें ऐकूं येणारे सर्व नाद, पंच प्राण, तशाच सर्व प्रकाश पावलेल्या वस्तू त्यांच्या स्वभावांसहित समाधिसमयीं आत्म्यामध्यें लीन होतात, त्या वेळेसच अखंड पूर्ण निर्विकल्पसमाधींत निद्रेप्रमाणें सर्व अमत्य होऊन जातात; आणि समाधिनिष्ठ योगी स्वतः कांहींच नाहीं अशा अचंचल निराकार अद्वैतपदांत अमरपणानें स्थिर होऊन जातो. आणि अशीच स्थिति मृत्युसमयीं झाल्यानें कैवल्यमोक्ष अथवा परनिर्वाण याची प्राप्ति होते. कारण, अशा योगात्म्याच्या स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण इत्यादि सर्व देहांचा लय झालेला असतो. याप्रमाणें योगविद्येचा शेवटचा परिणाम कैवल्यमोक्षच आहे.

राजयोग.

योगाविषयीं स्फुट विचारः–योग ह्मणजे समाधि. तो साधण्याचे उपाय एकंदर चार; हठयोग, राजयोग, मंत्रयोग आणि लययोग. या सर्वांस यम, नियम वगैरे अंगें अवश्य असावीं लागतात; तीं असलीं ह्मणजे मग पुढील तीन प्रकारचे उपाय करून योग साध्य होतो; आणि तीं जर नसतील तर समाधीस कोणताही उपाय लागू पडणार नाहीं. याकरितां प्रथम यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि हीं आठ अंगें हठयोगांत सांगितलीं. त्यांत चित्ताचे मलिन संस्कार दूर होऊन त्याची सत्वगुणा-

कडेच प्रवृत्ति एकसारखी राहण्यास यमनियमांची आवश्यकता आहे. शरीर व मन यांस जडता व चंचलता जी उत्पन्न होते ती तमोगुणाच्या व रजोगुणाच्या प्रभावानें उत्पन्न होते; ती दूर करण्याकरितां आसनांची जरूरी आहे. कितीएक आसनांपासून तर प्राणाची सुद्धां स्थिरता होते. प्राणनिरोध झाल्यावांचून साधारण अधिकाऱ्याचें चित्त स्थिर होत नाहीं; व तशा अधिकाऱ्याचा प्राणनिरोध प्राणायामावांचून होणार नाहीं; ह्मणून प्राणायामाची अत्यंत आवश्यकता आहे. आतां अभ्यासानें प्राणायाम सिद्ध झाला ह्मणजे क्रमानेंच चित्त स्थिर होतें; चित्त स्थिर झालें ह्मणजे इंद्रियें सुद्धां अभ्यासानें मनाप्रमाणें वागूं लागतात; हाच प्रत्याहार होय. प्रत्याहार झाल्यामुळें चित्ताचा ज्या एका वस्तूशीं संबंध करावा त्यावरच तें सुखानें राहूं शकतें; ही धारणा झाली. धारणा झाल्यावर चित्ताला दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचा विचार करण्याचें व्यवधान नसल्यामुळें तें ज्यावर लाविलें असेल त्याच्याच स्वरूपाचा निरंतर पूर्ण विचार करण्यास समर्थ होतें; हें ध्यान झालें. ध्यान पूर्णदशेस जाऊन पोहोंचलें ह्मणजे तें ज्याचें ध्यान करीत आहे त्याच्यांत अगदीं गढून जातें; हा समाधि झाला. याप्रमाणें आस्थापूर्वक निरंतर अभ्यास चालविला असतां सत्वगुणाची वृद्धि होऊन व शेवटीं सर्वांविषयींच अत्यंत कडकडीत वैराग्य उत्पन्न होऊन असंप्रज्ञातसमाधि सिद्ध होतो; व त्यापासून कैवल्यसुख प्राप्त होतें. याप्रमाणें हठयोगांत समाधि साधण्याचा क्रम आहे; ह्मणजे प्रथम मोठ्या श्रमानें प्राणनिरोध करून चित्तनिरोध करावयाचा; व पुढें चित्तनिरोधानें समाधि. यांत श्रम फार पडतात.

राजयोगांत असा प्रकार नाहीं; कारण, त्यांत प्रथम चित्तनिरोधानेंच प्राणनिरोध करावयाचा असतो; यामुळें त्यांत कांहीं विशेष प्रयास नसतात. याकरितां ज्यांचें चित्त स्थिर होत असेल त्यांनीं राजयोगाचाच अभ्यास करावा; त्यांना हठयोगाचा क्रम घेण्याची जरूरी नाहीं. आतां राजयोगाचे क्रियायोग व ज्ञानयोग असे दोन विभाग पाडून पहिल्यास नुसती ‘ राजयोग ’ अशी संज्ञा व दुसऱ्यास ‘ सहजसमाधि’ अशी संज्ञा देऊन दोन्ही राजयोगांच्या अनुष्ठानाचा क्रम सांगतों; तो असा,–राजयोगांत (क्रियायोगांत) प्रथम, पूर्वेस किंवा उत्तरेस तोंड करून पद्मासन घालून बसावें. दोन्ही जांघांवर दोन्ही हात, ध्यानमुद्रा (ह्मणजे आंगठ्याजवळचें बोट (तर्जनी) आंगठ्याच्या मधल्या भागास लाऊन बाकीचीं बोटें लांब करून ठेविलीं असतां ध्यानमुद्रा होते; ती) करून ठेवावे; डोळे अर्धवट उघडे ठेवून, नासिकाग्राचे ठिकाणीं दृष्टि स्थिर करून, मनास बिलकूल चंचल न होऊं देतां श्वासोच्छ्वास बंद ठेवावे अर्थात् कुंभक प्राणायाम करावा. पुढें आज्ञाचक्राचे ठिकाणीं प्राण, अपान, नाद व बिंदु या सर्वांना लीन करून पराङ्मुखी ह्मणजे षण्मुखी मुद्रा

करावी; आणि तेथें रुद्रग्रंथीचा भेद झाल्यावर तेथें होणाऱ्या नादाचें अनुसंधान करण्याचा सतत अभ्यास करावा ह्मणजे तेथें चित्ताचा लय होऊन राजयोग सिद्ध होईल; व राजयोग सिद्ध झाला असतां योगी जन्ममरणांपासून मुक्त होईल.

सहजसमाधि (राजयोग).

शरीरादिकांला श्रम झाल्यावांचून अनायासानें सिद्ध होणारा जो समाधि त्याला सहजसमाधि ह्मणतात; वेदांतमतांतील राजयोग तो हाच होय. पुढें सांगितलेल्या ध्यानामध्यें ज्या वेळेस मन अगदीं लीन होतें, त्या वेळेस सहजसमाधि होतो. या राजयोगाचीं एकंदर पंधरा अंगें आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:– १ यम, २ नियम, ३ त्याग, ४ मौन, ५ देश, ६ काल, ७ आसन, ८ मूलबंध, ९ देहसाम्य, १० दृक्स्थिति (स्थिरदृष्टि), ११ प्राणसंयमन (प्राणायाम), १२ प्रत्याहार, १३ धारणा, १४ आत्मध्यान (ध्यान) व १५ समाधि.

१ यमः–आकाशादिकांस आरंभ करून तें शरीरापर्यंत जें कांहीं जगत् आहे तें सर्व अनित्य व असार आहे, अशा रीतीनें जगताचा बाध करून व सर्वत्र एक ब्रह्मच व्यापून राहिलें आहे असा निश्चय करून आणि 'सर्व विषय परिणामीं नाश पावणारे आहेत' अशा दोषदृष्टीनें सर्व इंद्रियांस आपापल्या विषयांपासून आवरून धरणें यास यम ह्मणतात.

२ नियमः–अंतःकरणाच्या वृत्तीचे सजातीय व विजातीय असे दोन प्रकारचे प्रवाह आहेत. त्यांत 'जीवात्म्याहून परमात्मा भिन्न नाहीं, ते दोन्ही एकच आहेत;' अशी जी सतत ब्रह्माकार अखंडवृत्ति, तो सजातीय वृत्तिप्रवाह होय. व अनेक जन्मांपासून 'दिसणारा सर्व प्रपंच व परमात्मा हे दोघे भिन्न आहेत' असा संस्कार मनावर दृढ झाला आहे त्यायोगानें मनाची सतत प्रपंचाकार वृत्ति होते, तो विजातीय वृत्तिप्रवाह होय. प्रपंचाकारवृत्तींत अनेक दोष आहेत असें समजून प्रपंचाकारवृत्तीचा त्याग करणें व सजातीय वृत्तिच नेहमीं असूं देणें यास नियम ह्मणतात.

३ त्यागः–जें कांहीं सर्व जगत् नामरूपांनीं व्यवहारांत स्फुरत आहे तें केवळ स्वप्नवत् भासमान असून, तें ज्यावर भासत आहे तें अधिष्ठानच सत्य असून स्वयंप्रकाश चैतन्य ब्रह्म आहे, असें जाणून जगताचा त्याग करणें यास त्याग ह्मणतात.

४ मौनः–ज्या ठिकाणीं वाणी अथवा मनाची सुद्धां प्रवृत्ति होत नाहीं; ह्मणजे ज्याला वाणी व मन सुद्धां जाणूं शकत नाहींत, असा आत्मा आहे ह्मणून त्याला मौन ह्मणतात. याप्रमाणें आत्मा हा जरी वाणीनें सांगतां येत नाहीं व मनाच्या विचारांत येत नाहीं तथापि अध्यात्मज्ञानी त्याला जाणून त्याचा साक्षात्कार करून घेतात. असें जें ब्रह्म तें मी आहें; असें नेहमीं अनुसंधान ठेवणें; व 'जगत् हें सत्य आहे', 'जगत् हें मिथ्या आहे'

इत्यादि अनेक वाद आहेत; त्यांत कोणताही पक्ष घेतला तरी जगत् हें शेवटीं निर्विवाद लयाला जाणारें आहे अशा दोषदृष्टीनें त्याविषयीं मौन धारण करणें यास मौन ह्मणतात.

५ **देशः**—आत्म्याच्या पूर्वी, मध्यें किंवा शेवटीं जगत् नसून आत्माच सृष्टीच्या पूर्वी, मध्यें व सृष्टीच्या लयानंतर असतो असें जाणून सर्वत्र आत्माच आहे, आत्म्यावांचून दुसरी कांहीं वस्तु नाहीं; असा निश्चय करून बसणें, यास निर्जन (एकांत) देश ह्मणतात.

६ **कालः**—सर्व सृष्टीला उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवापासून तें मशकादि क्षुद्र प्राण्यापर्यंत सर्व वस्तूंच्या आयुर्मर्यादेची कालानें गणना होत असते. पळ, घटिका याप्रमाणें काल सर्वांचें आयुष्य हरण करीत असतो; यावरून काल ह्मणजे ईश्वराहून कोणी भिन्न पदार्थ आहे असें नसून काल हा साक्षात् परमात्माच आहे; असा पक्का निश्चय असूं देणें, यासच योगास अनुकूल काल ह्मणतात.

७ **आसनः**—ब्रह्मावांचून अन्य कांहीं एक वस्तु नाहीं, असें चिंतन करीत सुखानें स्वस्थ बसणें, व मी अखंडानंद ब्रह्मच आहे अशा आनंदांत निमग्न होऊन शरीरास कंप वगैरे उत्पन्न न होऊं देतां सर्व मनोरथ सिद्ध झाल्याची मुद्रा (चेहरा) दर्शवून बसणें, यास आसन ह्मणतात.

८ **मूलबंधः**—जें या सर्व प्रपंचास मूल (आश्रय) आणि जें चित्ताला बंधन करणारें जें अज्ञान त्याचेंही मूल; याप्रमाणें सर्व प्रपंचास आश्रयभूत जें ब्रह्म तेंच मूलबंध आहे; त्याचेंच राजयोग्यानें निरंतर सेवन ठेविलें पाहिजे.

९ **देहसाम्यः**—वेदादिकांत जें भगवंताच्या अवयवांचें वर्णन केलें आहे, व अमुक अवयवाचे ठिकाणीं अमुक लोक आहे; इत्यादि जें वर्णन आहे तें सर्व कल्पित आहे. तशी कल्पना करण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, अमुक वस्तु हीन आहे व अमुक वस्तु श्रेष्ठ आहे असें नाहीं; कारण सर्व भगवंताचेच अवयव आहेत; परमात्म्यावांचून एकही वस्तु नाहीं. सर्वशरीरांत जसा आत्मा व्यापून राहिला आहे; अमुक अवयवांत ह्मणजे त्याची व्याप्ति नाहीं असें नाहीं; त्याप्रमाणें सर्व जगत् ईश्वरमय आहे अशा भावनेस देहसाम्य ह्मणतात.

१० **दृक्स्थितिः**—अंतःकरणाची वृत्ति अखंड ब्रह्माकार करून संपूर्ण जगत् ब्रह्मभावानें पाहणें, व द्रष्टा, दृश्य व दर्शन ह्या त्रिपुटीचा ज्या ठिकाणीं लय होतो; अशा ब्रह्माच्या ठिकाणीं चित्त ठेवणें याला स्थिरदृष्टि ह्मणतात.

११ **प्राणसंयमनः**—संकल्प इत्यादिक ज्या अंतःकरणाच्या वृत्ती आहेत त्या ठिकाणीं ब्रह्मत्वाची भावना करून सर्व वृत्तींना आवरून धरणें यासच प्राणायाम ह्मणतात; कारण, प्राण हा चित्ताच्या स्वाधीन आहे ह्मणून चित्ताचा निरोध केला असतां प्राणाचा

निरोध सहज होतो. याकरितां चित्ताच्या वृत्तींना रोंकून धरणें हाच प्राणायाम होय. अनात्म (परमात्म्याहून इतर) वस्तूंचा, असत्य आहेत ह्मणून निषेध करणें, ह्यास रेचक, ' मी ब्रह्म आहें '. अशा वृत्तीस पूरक व 'अखंडाकारवृत्तिस्वरूप मी ब्रह्म आहें' असा जो निश्चलपणा यास कुंभक असें ह्मणतात.

१२ **प्रत्याहारः**–शब्दादिकविषयांचे ठिकाणीं किंवा घटपटादिक पदार्थांचे ठिकाणीं जी सत्ता, स्फुरता आणि प्रियता वगैरे आहे तें सर्व आत्माच आहे असें जाणून त्या ठिकाणीं नामरूपरहित अशा आत्मस्वरूपाची भावना करून मनाला नेहमीं आत्मस्वरूपीं तल्लीन करणें, यास प्रत्याहार ह्मणतात.

१३ **धारणाः**–ज्या ज्या पदार्थावर मन जातें त्या त्या पदार्थांच्या ठिकाणीं सत्ता, स्फुरता व प्रियतारूप ब्रह्मच आहे; आणि नामरूप हें सर्व मिथ्या आहे असें जाणून मिथ्या वस्तूची उपेक्षा करणें आणि सत्यस्वरूप जो आत्मा त्याच्या दर्शनाचें अनुसंधान ठेवणें, याचें नांव धारणा.

१४ **ध्यानः**–देहादिकांविषयींचा अहंममताभाव सोडून देऊन 'मी ब्रह्म आहें' अशी अखंडाकार चित्ताची निश्चल वृत्ति राखणें, याला ध्यान ह्मणतात.

१५ **समाधिः**–अंतःकरणाच्या वृत्ती ज्या विषयाकार झाल्या आहेत त्या विषयरहित करून अखंड ब्रह्माकार होणें, आणि ध्याता, ध्येय व ध्यान ह्या त्रिपुटीनें रहित होऊन प्राण, मन इत्यादिकांचा आत्मस्वरूपीं लय करणें यास समाधि ह्मणतात.

याप्रमाणें या ज्ञानयोग अथवा सहजसमाधीचीं १५ पंधरा अंगें सांगितलीं. याचें अनुष्ठान करण्याचा ज्ञान्यास अधिकार आहे. ज्यांना अध्यात्मज्ञान पूर्ण झालें नसेल त्यांनीं पूर्वीं सांगितलेल्या राजयोगाचें (क्रियायोगाचें) अनुष्ठान करावें. जे पुरुष ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगण्यांत मात्र फार कुशल असतात आणि त्यांची चित्तवृत्ति तर सर्व विषयांनीं कलुषित (मलिन) झालेली असते, अशा पुरुषांस योगाची सिद्धि होणार नाहीं; आणि ते जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत तसेच फिरत राहतील; वृत्तीवांचून केवळ वार्तेपासून कांहीं एक फळ नाहीं याकरितां ब्रह्माकार वृत्ति निरंतर असली पाहिजे. ब्रह्मादिक देव सुद्धां ब्रह्माकार वृत्तीवांचून एक क्षणभर राहूं शकत नाहींत. त्यांनीं समाधि सिद्ध होईपर्यंत याच राजयोगाचें सेवन केलें आहे ह्मणून हा राजयोग श्रेष्ठ आहे; याकरितां मुमुक्षुजनांनीं याचें सेवन अवश्य केलें पाहिजे.

(समाधि सिद्ध झाल्याचें चिह्न.)

योगाचा अभ्यास करितां करितां जेव्हां ब्रह्माचा साक्षात्कार होण्याचा समय येतो तेव्हां पहिल्यानें क्रमानें धुकें, धूर, सूर्य, अग्नि, वायु, काजवे, वीज, स्फटिक व चंद्र यांच्या स्व-

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकाच वस्तूविषयीं जी धारणा, ध्यान व समाधि, याला संयम असें ह्मणतात. तात्पर्य, या शास्त्रांत 'संयम' असा शब्द जेथें जेथें उच्चारण केला असेल तेथें तेथें त्याचा अर्थ एकाच वस्तूविषयीं धारणा, ध्यान व समाधि असा समजावा.

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

संयमाचा अभ्यास करितां करितां तो संयम एकसारखा होऊं लागला, ह्मणजे त्यापासून विवेकख्याति उत्पन्न होते; ह्मणजे ज्या वस्तूचें आपण ध्यान करीत आहों त्याचें ज्ञान उत्तम रीतीनें होतें.

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

स्थूलपदार्थापासून तें थेट सूक्ष्मपदार्थापर्यंत ज्या भूमि ह्मणजे चित्ताच्या अवस्था असतात त्यांकडे त्या संयमाची योजना करावी, ह्मणजे चित्ताचा संयम करून पहिल्या

रूपाचा मनास भास होतो; नाना प्रकारचे नाद होतात व अनेक चमत्कार होतात. घटामध्यें पाणी भरतांना जसा 'घट घट' आवाज होतो; त्याप्रमाणें आपल्या पोटांत 'घट घट' आवाज होतो. असें झालें ह्मणजे सुषुम्ना व कुंभक सिद्ध झाले असें समजावें. पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश हीं पांच महाभूतें उठलीं व पांच योगगुणांची प्रवृत्ति झाली ह्मणजे योगाग्निरूपी शरीराचा लाभ होतो. व नंतर रोग, जरा व दुःख हीं त्या योग्यास बाधत नाहींत. देहास हलकेपणा येतो, आरोग्य प्राप्त होतें, अधाशीपणा जातो, अंगाचा वर्ण प्रसन्न होतो, स्वरास माधुर्य येतें, अंगास सुवास सुटतो, लघ्वी थोडी व शौचासही थोडें होतें. असें होऊं लागलें ह्मणजे पहिल्या योगप्रवृत्तीस आरंभ झाला असें समजावें.

जेव्हां ब्रह्मरंध्रांत किंवा मस्तकाचा मध्यभाग जी टाळू तीमध्यें प्राण स्थिर होतो तेव्हां त्या योग्याला निर्विकल्प समाधींत निर्वाणस्थिति प्राप्त होते. त्यापासून त्याला काळ व कर्म इत्यादि कोणाचें भय राहत नाहीं. त्या स्थितींत जो आनंद प्राप्त होतो तो तसा पूर्वीं कधींच झाला नसेल असा अलौकिक व अखंड आनंद होतो. असा आनंद ब्रह्मऋषींना प्राप्त होतो.

जशी सोन्याची, रुप्याची किंवा इतर धातूंची मूर्ति तावून काढिली किंवा पाण्यानें स्वच्छ धुतली ह्मणजे तिचा चिकटलेला मळ निघून जाऊन ती चमकूं लागते, त्याप्रमाणेंच त्या आत्मतत्त्वाचें दर्शन झालें ह्मणजे देहधारी पुरुष होतो; व ऐक्य पावून कृतार्थ होऊन त्याचा सर्व प्रकारचा शोक नाहींसा होतो. जेव्हां योगाभ्यासानें दीपासारख्या आत्मरूप पदार्थानें ब्रह्मरूप पदार्थास पाहतो; तेव्हां जन्मरहित, अविकार्य व अविद्येच्या सर्व गुणांनीं अस्पृष्ट अशा देवाचें ज्ञान होऊन सर्व पाशांतून सुटतो; तिन्ही लोकांत गमन करितो; व शेवटीं जीवात्मा स्वतः ब्रह्मस्वरूप होतो.

एकेक अवस्थेचा जय करीत करीत जाऊन त्यांहून पुढें ज्या भूमि ह्मणजे अवस्था आहेत त्यांना जिंकण्याची इच्छा धरावी.

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

योगाच्यां आठ अंगांपैकीं पहिलीं यम, नियम, आसन, प्राणायाम व प्रत्याहार हीं पांच योगास बहिरंग साधनें आहेत, व त्यांपेक्षां धारणा, ध्यान व समाधि हीं तीन अंतरंग साधनें आहेत. ह्मणजे संप्रज्ञात समाधीस प्रतिबंध करणारा जो चित्त, शरीर, प्राण व इंद्रियें यांचा मल तो दूर करण्यास पहिलीं पांच अंगें उपयोगी पडतात; नंतर संप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो, अशा परंपरेनें उपयोगी पडतात ह्मणून तीं बहिरंग साधनें आहेत. आणि धारणा, ध्यान व समाधि हीं तीन अंगें तर संप्रज्ञात समाधीस साक्षात् उपयोगी पडतात; ह्मणून तीं अंतरंग साधनें आहेत. (बहिरंग ह्मणजे परंपरेनें उपयोगी पडणारें व अंतरंग ह्मणजे साक्षात् उपयोगी पडणारें.)

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

ज्या वृत्तींत कोणताही विषय येत नाहीं अशा वृत्तिशून्य समाधीला अर्थात् असंप्रज्ञात समाधीला तर तीं धारणादिक तीन अंगें सुद्धां बहिरंग ह्मणजे परंपरेनेंच उपयोगी पडणारीं आहेत; साक्षात् नाहींत.

**व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षण-
चित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥**

व्युत्थान ह्मणजे संप्रज्ञात समाधि व निरोध ह्मणजे परवैराग्य. या दोहोंपासून एकप्रकारचे संस्कार उत्पन्न होत असतात. त्यांपैकीं ज्या वेळेस व्युत्थानसंस्कार क्रमानेंच जसजसा कमी कमी होत जातो; तसतसा निरोधसंस्कार क्रमानेंच अधिकाधिक वाढत

सू० ९. टी० १ अथवा व्युत्थान ह्मणजे १ क्षिप्त, २ मूढ व ३ विक्षिप्त अशा तीन चित्ताच्या प्रथमच्या अवस्था; व निरोध ह्मणजे चित्ताच्या शेवटच्या (पांचव्या) अवस्थेंतील सात्विक परिणाम होय. त्यांत १ रजोगुण अधिक वाढल्यामुळें अनेक विषयांवर जाणारें अर्थात् अत्यंत चंचल असें जें चित्त त्यास क्षिप्त असें ह्मणतात. २ जें तमोगुण अधिक वाढल्यामुळें निद्रा इत्यादि अवस्थेंत असणारें तें मूढ. ३ जें सत्वगुण अधिक वाढल्यामुळें समाधि लागत असतांही यत्किंचित् रजोलेशानें अन्यविषयांवर जाणारें; त्यांत चित्तवृत्तिनिरोध क्षिप्तापेक्षां अधिक असतो ह्मणून त्यास विक्षिप्त असें ह्मणतात. व सर्व चित्तवृत्तींचा लय होऊन केवळ संस्कार मात्र शेष राहणें यास निरोध, व हा संस्कार चित्ताच्या ज्या अवस्थेंत उत्पन्न होत असतो त्या अवस्थेस निरुद्ध ह्मणतात. ज्या वेळीं या सांगितलेल्या व्युत्थानापासून उत्पन्न झालेला संस्कार कमी कमी होत जातो; व निरोधापासून उत्पन्न होणारा संस्कार वाढत जातो त्या वेळेस चित्तावर दोन्ही प्रकारचे धर्म असतात, ह्मणून त्याला निरोधपरिणाम असें ह्मणतात.

जातो, त्या निरोधकाळच्या चित्ताचा संबंध दोहींकडे ह्मणजे व्युत्थानअवस्थेकडे व निरुद्ध-अवस्थेकडे असतो ह्मणून त्या वेळच्या चित्ताच्या स्थितीस निरोधपरिणाम असें ह्मणतात.

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

वर सांगितलेल्या निरोधसंस्कारामुळें चित्ताचा ओघ शांतपणें वाहूं लागतो; ह्मणजे त्याचें जें इकडे तिकडे भटकत फिरणें अशा प्रकारचा विक्षेप नाहींसा झाल्यामुळें चित्त ज्या वस्तूवर लावावें त्या ठिकाणीं तें स्थिर होतें.

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता ह्मणजे चित्ताची अनेकविषयाकारता (चित्ताचें चंचलपणानें अनेक विषयांवर जाणें) व एकाग्रता याचें लक्षण पुढच्या सूत्रावर सांगणार आहे ते, हे दोन्ही चित्तधर्म आहेत. यांपैकीं ज्या वेळीं सर्वार्थतेचा अगदीं क्षय ह्मणजे नाश होऊन एकाग्रता झाली ह्मणजे सत्वगुणाची वृद्धि होऊन चित्त स्थिर राहणें यास समाधिपरिणाम ह्मणतात. पहिला जो निरोधपरिणाम सांगितला त्यापेक्षां या समाधिपरिणामांत हा विशेष आहे कीं, त्या निरोधपरिणामांत व्युत्थानसंस्कार हा अगदीं पराभव पावला तरी गुप्त रीतीनें असतो; ह्मणून एकाग्रता होत नाहीं; आणि समाधिपरिणामांत सर्वार्थता अगदीं नाहींशी होऊन एकाग्रता उत्पन्न होते.

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

त्यानंतर सर्वार्थतेचा अगदीं क्षय झाल्यामुळें गेलेला अनुभव व हल्लीं होत असणारा अनुभव एकसारख्याच आकारानें होणें ह्मणजे चित्ताला मध्यें अंतर न पडतां एकसारखें एकाच पदार्थाचें भान होणें हा एकाग्रतापरिणाम होय.

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

निरोधपरिणाम, समाधिपरिणाम व एकाग्रतापरिणाम हे चित्ताचे तीन परिणाम सांगितले; यावरून, आकाश इत्यादि स्थूल भूतें व शब्द, स्पर्श इत्यादि सूक्ष्म भूतें तशींच ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें व अंतःकरण ह्यांचे सुद्धां धर्म, लक्षण व अवस्था असे तीन प्रकारचे परिणाम आहेत असें जाणावें. त्यांत एका धर्मीचा पूर्वी असलेला धर्म नाहींसा होऊन त्यास दुसरा धर्म प्राप्त होणें यास धर्मपरिणाम असें ह्मणतात. (ज्यावर धर्म असतो तो धर्मी, किंवा याचें दुसरें लक्षण पुढच्या सूत्रांत सांगणार आहेत.) जसा मातीच्या गोळ्याचा

सू० ९ टी० २ पहिल्या पादांत आठराव्या सूत्रांत सांगितलेला जो असंप्रज्ञात समाधि तो हाच होय; ज्याचें विशेष स्वरूप तसेंच फल भगवान् सूत्रकार पुढें चवथ्या पादांत २९ व्या सूत्रापासून तें थेट ग्रंथसमाप्तिपर्यंत सांगणार आहेत.

घट (घागर) तयार केला असतां धर्मी जो मातीचा गोळा त्यावर असणारा जो गोळेपणा धर्म, तो जाऊन त्यास घटपणा हा धर्म प्राप्त झाला ह्मणून हा धर्मपरिणाम होय. आतां त्याच घटाची जर तयार करण्याच्या पूर्वीची स्थिति नाहींशी होऊन तो तयार झाला किंवा तो तयार होऊन फुटला तर त्यानें यांत पुढें प्राप्त होणाऱ्या स्थितीचा त्याग करून हल्लींची स्थिति स्वीकारली; व तिचाही त्याग करून पुनः पूर्वीची स्थिति स्वीकारिली ह्मणून याला लक्षणपरिणाम ह्मणतात. तात्पर्य, लक्षणशब्दाचा अर्थ व्यावर्तक ह्मणजे विशेषण. तीं विशेषणें तीन; भविष्य, वर्तमान व भूत हे तीन काल होत. आतां त्या त्या काळांत असणाऱ्या घटानें इतर काळच्या घटाची व्यावृत्ति (निराकरण) होते ह्मणून वर दिलेलें उदाहरण लक्षणपरिणामाचें आहे. याचप्रमाणें त्याच घटाचे धर्म व लक्षण हीं दोन्ही पहिल्या क्षणीं जशीं होतीं तशींच जरी तीं दुसऱ्या क्षणांत असलीं तथापि त्या घटावर प्रथम जो ' नवा घट ' असा व्यवहार होऊन कांहीं दिवसांनीं त्यालाच ' जुना घट ' असा व्यवहार होऊं लागतो. त्यांत प्रत्येक क्षणीं बदल झालेला जरी आपणांस स्पष्टपणें लक्षांत आला नाहीं तरी नव्याचा एकदम जुना होणें संभवत नसल्यामुळें प्रत्येकक्षणीं अवस्थांतर होत आहे असें सहज सिद्ध होतें. हा अवस्थापरिणाम समजावा.

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

ज्यांचा व्यापार पूर्वी संपला गेला ते शांत ह्मणजे भूतकालचे; ज्यांचा व्यापार हल्लीं सुरू आहे ते उदित ह्मणजे वर्तमानकालचे; व जे व्यवहार करण्यास अशक्य असून ह्मणजे स्पष्टपणें सांगतां येण्याजोगें नसून केवळ मृत्तिका इत्यादि धर्मींच्या ठिकाणीं शक्तिरूपानें असतात ते अव्यपदेशी ह्मणजे अनागत अर्थात् पुढें उत्पन्न होणारे; असे तीन प्रकारचे धर्म, त्यांना अनुसरून जो नियमानें राहतो त्यास धर्मी ह्मणतात. जसें, सोन्याचीं प्रथम कुंडलें, नंतर त्यांचीं पदकें वगैरे केलीं तर, सोनेंपणा प्रत्येकामध्यें कायम असून त्या कुंडलांचा कुंडलपणा मात्र जातो व त्यांस पदकपणा येतो. ह्मणून सोनें हें धर्मी होय.

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

प्रथम माती पिठासारखी बारीक असते, नंतर तींत पाणी घालून मळून तिचा चिखलाचा गोळा तयार होतो; नंतर त्याला चाकावर घालून दंड व हातांच्या व्यापारानें त्याचा घडा बनतो. पुनः तो फुटला ह्मणजे त्याचीं दोन अथवा अधिक शकलें (तुकडे) होतात; पुनः त्यांला कुटलें असतां पूर्वीप्रमाणें वस्त्रगाळ माती तयार होते. याप्रमाणें एका मातीच्या इतक्या प्रकारच्या अवस्थांचा जो भिन्न भिन्न क्रम दृष्टीस पडतो, तोच, मातीचे धर्मरूप-परिणाम हे भिन्न भिन्न आहेत अशाविषयीं द्योतक आहे. धर्मीच्या परिणामाविषयीं जें आतां

सांगितलें, त्याचप्रमाणें त्या धर्मीच्या ठिकाणीं लक्षणपरिणाम व अवस्थापरिणाम भिन्न भिन्न होण्याला कारण पूर्वीचा क्रमच होय. येथें मृत्तिका इत्यादिक धर्मी परिणामी असले तरी ते नित्य व एक आहेत, व घटादि परिणामरूप धर्म हे भिन्न भिन्न असून त्यांचीं लक्षणें व अवस्था सुद्धां निरनिराळ्या आहेत ह्मणून ह्या सिद्धांतांत धर्म अनेक झाले तरी धर्मी एक असल्यामुळें बौद्धांचा क्षणिकत्ववादाचा प्रसंग येत नाहीं.

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

पूर्वी जे धर्म, लक्षण व अवस्था असे तीन परिणाम सांगितले, त्यांच्या ठिकाणीं संयम केल्यानें योग्याला भूतकाळचें व भविष्यकाळचें ज्ञान चांगलें होतें; कारण, चित्त हें शुद्ध सत्वगुणाच्या योगानें नेहमीं प्रकाशरूप असल्यामुळें त्याला सर्व पदार्थ जाणण्याची शक्ति आहे. मात्र योगास मध्यें जे जे अडथळे येतील ते सर्व योग्य उपाय योजून दूर केले पाहिजेत; ह्मणजे आरशाप्रमाणें स्वच्छ अशा त्या चित्ताला एकाग्रतेमुळें सर्व समजण्याची शक्ति येते.

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्त-
त्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

ज्याचें कर्णेंद्रियानेंच मात्र ज्ञान होतें तो शब्द; तो आकाशाचेच ठिकाणीं राहणारा गुण आहे. शब्द दोन प्रकारचा; एक ध्वन्यात्मक ह्मणजे ध्वनिरूप व दुसरा वर्णात्मक ह्मणजे ज्यांत वर्ण ठरलेल्या क्रमानें असतात व ज्याच्यापासून मनाला नियमित अर्थबोध होतो तो. ध्वनिरूप शब्द ह्मटला ह्मणजे भेरी (नगारा) इत्यादिकांपासून होणारा. वर्णात्मक शब्दाला व्याकरणशास्त्रांत स्फोट असें ह्मणतात. तो दोन प्रकारचा; एक पदस्फोट व दुसरा वाक्यस्फोट. त्यांत 'गाय' हें एक पद आहे ह्मणून हा पदस्फोट होय; व 'गाय आण' हें एक वाक्य आहे ह्मणून हा वाक्यस्फोट होय. या दोन्ही प्रकारच्या स्फोटांमध्यें (शब्दांमध्यें) अर्थाचा बोध करण्याची शक्ति आहे. अर्थ ह्मणजे द्रव्य, गुण, कर्म व जाति इत्यादिरूप. त्यांत पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा व मन हीं नऊ द्रव्यें होत. रूप, रस, गंध, स्पर्श इत्यादि तर्कशास्त्रांत सांगितलेले चोवीस गुण होत. वर फेंकणें, खालीं झोंकणें, गुंडाळणें, पसरणें व जाणेंयेणें हीं पांच प्रकारचीं कर्में; अथवा करणें, बोलणें, चालणें इत्यादिक कर्में ह्मणजे क्रिया होत. आणि ब्राह्मणपणा, क्षत्रियपणा इत्यादि ह्या जाती होत. जो शब्द श्रवणापासून होणारा व अर्थ आहे विषय ज्याचा असा चित्ताच्या ठिकाणीं होणारा तो प्रत्यय ह्मणजे ज्ञान होय. ज्ञान ह्मणजे विषयाकार बुद्धीची वृत्ति. जसें, गायीचें ज्ञान ह्मणजे गायीचा पोळी, शिंगें, शेंपूट व कांस वगैरे आकार बुद्धीत येणें. याप्रमाणें हे शब्द, अर्थ व प्रत्यय (ज्ञान) यांचे मार्ग अगदीं निरनिराळे असतांही व्यवहारांत बालापासून तें पंडितापर्यंत त्यांविषयीं गोंधळ होऊन तीं एकच आहेत

असें वाटतें. जसें एकाद्याला 'गाय आण' ह्मणून ह्मटलें असतां तो, ज्यावर गोत्व ह्मणजे गायपणा ही जाति व पूर्वीचा सांगितलेला आकार असतो तो पदार्थ घेऊन येतो. त्याच्यां समजुतींत 'गाय' हा शब्द, 'गाय' या शब्दाचा अर्थ व 'गाय' या शब्दापासून त्याच्या मनाला झाला जो बोध ह्मणजे ज्ञान, हीं सर्व एकच आहेत असें असतें; आणि शब्द, अर्थ व ज्ञान यांचा निरनिराळा भेद असल्याचें त्यास समजत नसल्यामुळें त्याला जर कोणी 'गाय आण' असें ह्मटलें, व यांत शब्द कोणता, अर्थ कोणता व ज्ञान कोणतें असें विचारिलें तर तो तिन्ही प्रश्नांचें उत्तर 'गाय' असेंच देईल. याप्रमाणें जो शब्दादिकांचा एकमेकांच्या अभेदाच्या अध्यासानें (भ्रमानें) संकर (एकीभाव) झाला आहे ह्मणजे शब्दादिक शास्त्रानें व युक्तीनें निरनिराळे प्रसिद्धपणें असतां ते एकरूपानें भासत आहेत; त्यांचे शास्त्र व युक्तीनें निरनिराळे भाग पाडून त्यावर जो संयम करितो, त्याला सर्व मनुष्य, पशु, पक्षी, जलचरप्राणी इत्यादिकांच्या शब्दांचें ज्ञान होतें, ह्मणजे ह्या अर्थाचा शब्द तो प्राणी उच्चारीत आहे, असें तो संयम करणारा पुरुष समजतो.

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

चित्ताचें वासनारूप संस्कार दोन प्रकारचे; त्यांत कांहीं संस्कार असे आहेत कीं, ज्यांयोगानें पूर्वीची आठवण मात्र होते; आणि कांहीं संस्कार असे आहेत कीं, ज्यांच्या योगानें जाति, आयुष्य व भोग हे परिणाम उत्पन्न होतात. जसें, धर्मापासून चांगली जाति, पुष्कळ आयुष्य व उपभोग प्राप्त होतात; व अधर्मापासून वाईट जाति, थोडें आयुष्य व दुःखें प्राप्त होतात. त्या संस्कारांच्या ठिकाणीं चित्ताचा संयम केला असतां ह्मणजे 'ह्या पदार्थाचा पूर्वीं मी अनुभव घेतला किंवा याप्रमाणें मीं पूर्वीं कृत्यें केलीं, अशा पूर्वीं घडलेल्या गोष्टींकडे लक्ष देऊन त्यांजवर संयम करितो, त्या वेळेस संस्कारांस कोणी उत्तेजन देणारें नसतांही केवळ मनांत आणिल्यानें संस्कार प्रकट होऊन पूर्वीं घडलेल्या सर्व गोष्टींची आठवण त्या योग्याला होते. पुढें क्रमानेंच सर्व संस्कार बुद्धीमध्यें प्रकट झाले ह्मणजे पूर्वजन्मीं अनुभविलेल्या जाति वगैरे त्याला प्रत्यक्ष दिसूं लागतात.

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

दुसऱ्याचा चेहरा पाहून व कांहींएक चिह्नांवरून त्याचें चित्त अशा प्रकारचें आहे असें ओळखून त्याच्या चित्ताचे ठिकाणीं संयम केल्यानें दुसऱ्याच्या चित्तांत काय आहे तें सामान्यरीतीनें समजूं लागतें.

न च सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

पूर्वीं जें चित्तसंयमानें परचित्तज्ञान होतें ह्मणून सांगितलें तर त्या चित्तांतील सर्व विषयांसुद्धां चित्ताचें ज्ञान होतें असें नाहीं तर हर्षादिकचिह्नांवरून फक्त हें चित्त चांगलें आहे

एकदेश अनुमान होतें. कारण पूर्वजन्मींचे संस्कार ओळखण्याला जशीं कांहीं चिह्नें आहेत; तसें दुसऱ्याच्या चित्तांत विषय काय आहे हें समजण्याला कांहीं साधन नाहीं. आतां जर दुसऱ्याचें चित्त प्रथमतः साधारण ओळखून घेऊन नंतर आपल्या चित्ताचा संयम त्या ठिकाणीं करून परचित्ताचा साक्षात्कार झाल्यावर त्या वेळीं ह्या चित्ताचा विषय काय आहे असें आपल्या चित्तांत आणील तर त्या वेळचा विषय त्या योग्याला समजेल, ही गोष्ट निराळी आहे.

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

शरीराचें रूप हें डोळ्यांनीं दिसणारा गुण आहे; त्या आपल्या शरीररूपावर चित्त एकाग्र केलें असतां दुसऱ्याची रूप दिसण्याची जी डोळ्याची शक्ति, तिचा प्रतिबंध होऊन योगी आपल्या इच्छेप्रमाणें कोणाला दिसेनासा होतो. याचप्रमाणें आपल्या शब्द, स्पर्श इत्यादिकांवर चित्ताचा संयम केला असतां दुसऱ्यांला आपला शब्द ऐकूं येत नाहीं व स्पर्श होत नाहीं, इत्यादि सिद्धी प्राप्त होतात.

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

जें कर्म पूर्वजन्मांत केलें आहे तें संस्काररूपानें या जन्मांतही असतें. तें पूर्वकर्म दोन प्रकारचें,–१ सोपक्रम आणि २ निरुपक्रम. त्यांपैकीं ज्या कर्मापासून फल लवकर प्राप्त होतें तें सोपक्रम; जसें, उन्हांत पसरलेलें ओलें वस्त्र लवकर वाळतें त्याप्रमाणें. आणि ज्याचें फल कांहीं कालांतरीं उत्पन्न होणारें असतें तें निरुपक्रम. जसें, त्याच ओल्या वस्त्राचा पिळा, जेथें ऊन्ह नसेल तेथें नुसता ठेवून दिला असतां तो कांहीं काळानें वाळतो तसें. अशा दोन प्रकारच्या कर्मांच्या ठिकाणीं जो चित्तसंयम करितो ह्मणजे 'काय, माझ्या कर्मांचें फल मला लवकर मिळणार किंवा कांहीं कालांतरीं प्राप्त होणार आहे' असें ध्यान करितो त्याला आपण अमुक ठिकाणीं अमुक वेळीं मरूं असें ज्ञान होतें. त्यांत सोपक्रम कर्माचा साक्षात्कार झाला असतां त्याचें फल लवकर भोगून संपवून टाकण्याकरितां योगी एका वेळींच अनेक देह धारण करून त्यांनीं सर्व फल उपभोगानें सारून देहत्याग करितो; नाहींतर फल न संपल्यामुळें मरणाला अवकाश लागेल. १ आध्यात्मिक, २ आधिभौतिक व ३ आधिदैविक अशीं तीन प्रकारचीं अरिष्टें आहेत. त्यांत कानांचीं भोंकें बंद केलीं असतां प्राणवायूचा आवाज ऐकूं न येणें, इत्यादिक आध्यात्मिक अरिष्टें समजावीं. भयंकर पुरुष ह्मणजे यमदूत वगैरेंचें दर्शन होणें, इत्यादि आधिभौतिक; व एकाएकीं स्वर्ग वगैरे पदार्थ दिसणें, इत्यादि आधिदैविक अरिष्टें समजावीं. अशा अरिष्टांवरून सुद्धां सर्वांला आपला मरणकाळ जवळ आला असें समजतें.

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्री, दया, आनंद व उदासीनता ह्यांचीं लक्षणें पूर्वी (स० सू० ३३ त) सांगित .

यांच्या ठिकाणीं जर संयम केला तर त्यात्या संबंधाचें बल प्राप्त होतें. ह्मणजे तो योगी सर्व प्राण्यांला सुख देणारा व सर्वांचा मित्र असा होतो; व अनाथांला दुःखापासून सोडविणारा व दुष्टपक्षाचा अभिमान न धरणारा असा होतो.

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हत्ती, मारुति, भीमसेन, गरुड इत्यादिकांपैकीं ज्याज्या बलाच्या ठिकाणीं चित्त एकाग्र करावें, तींतीं हत्ती इत्यादिकांचीं बलें प्राप्त होतात; कारण चित्ताच्या ठिकाणीं सर्व प्रकारचें सामर्थ्य स्वाभाविक आहे.

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

पूर्वी ज्योतिष्मती नांवाची प्रवृत्ति सांगितली, तिच्या सात्विक प्रकाशाच्या योगानें सर्व विषयांचे ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां तेणेंकरून जें विषयांचें ज्ञान होतें त्या ज्ञानापासून आपल्या अंतःकरणांत व इंद्रियांचे ठिकाणीं विलक्षण शक्ति प्राप्त होते, त्या-योगानें परमाणु इत्यादि सूक्ष्म पदार्थ, जमिनींत पुरून ठेवलेलें द्रव्य व फार दूर असलेल्या मेरुपर्वतावर असणारीं रसायनें इत्यादि पदार्थांचें ज्ञान होतें.

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

सूर्यमंडलाचे ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां घट इत्यादिक पदार्थ जसे आपण प्रत्यक्ष पाहतों त्याप्रमाणें चवदा भुवनांचें ज्ञान उत्तमरीतीनें होतें. तीं चवदा भुवनें व्यासभाष्यांत विस्तारपूर्वक सांगितलीं आहेत.

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चंद्राच्या ठिकाणीं चित्तसंयम केला असतां सर्व नक्षत्रसंबंधीं ज्ञान होतें; ह्मणजे सूर्याच्या तेजामुळें जें नक्षत्रांचें ज्ञान होत नाहीं, तें होतें.

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ध्रुव नक्षत्राचे ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां प्रत्येक ताऱ्याची गति इतक्या वेळांत इतकी आहे ह्मणजे हें नक्षत्र व हा ग्रह अमुक काळांत अमुक राशीवर व अमुक नक्षत्रावर जाईल अशा प्रकारचें ज्ञान उत्पन्न होतें.

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

सोळा पाकळ्यांचें एक चक्र जें शरीराच्या मध्यभागीं सांगितलें आहे त्याला नाभि-चक्र ह्मणतात; त्याचे ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां शरीरांत जे रस, मल, धातु, नाड्या वगैरे आहेत, त्यांचें उत्तम रीतीनें ज्ञान होतें.

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिभेच्या खालीं मध्यभागीं जी एक शीर आहे, तिच्या खालीं गळ्यांत एक कूप

ह्मणजे खळगा आहे; जेथें प्राण इत्यादि वायूचा स्पर्श झाल्यामुळें भूक व तहान हीं लागत असतात, त्याला कंठकूप असें ह्मणतात; तेथें चित्त एकाग्र केलें असतां योग्याला भूक व तहान लागत नाहींत.

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

पूर्वी जो कंठकूप ह्मणून सांगितला त्याच्या खालच्या बाजूला हृदयाच्या ठिकाणीं एक कासवाच्या आकाराची नाडी आहे तिला कूर्मनाडी ह्मणतात; तेथें संयम केल्यानें ह्मणजे संयमानें चित्त तिच्यामध्यें प्रवेश करील तर त्याला व शरीराला स्थिरता प्राप्त होईल.

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

मस्तकांत ब्रह्मरंध्र नांवाचें एक छिद्र (भोंक) आहे, तें सुषुम्नानाडीच्या योगानें व हृदयांतील चित्तरूप मण्याच्या प्रकाशानें फारच तेजस्वी आहे. त्याच्या ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां योग्याला जगांतील सिद्ध पुरुष गुप्त असले तरी दिसूं लागतात; ह्मणजे त्यांचें दर्शन होतें.

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

कांहीं कारणावांचून केवळ मनापासून जें ज्ञान उत्पन्न होणारें व ज्यांत कांहीं असंगतपणा नसतो, त्यास प्रतिभा ह्मणतात; त्या ठिकाणीं चित्ताचा संयम केला असतां जशी सूर्योदय होण्यापूर्वी प्रथम सूर्याची प्रभा प्रकट होते, व त्या योगानें आतां सूर्योदय होणार असा पूर्ण निश्चय होतो; तसें विवेकख्याति आतां पुढें निश्चयानें होणार अशाचें सूचक असें सर्व पदार्थांविषयींचें ज्ञान उत्पन्न होतें. त्याला प्रतिभेनें ह्मणजे केवळ तर्कानें झालेलें ह्मणून प्रातिभज्ञान ह्मणतात. तें ज्ञान झालें असतां मग दुसऱ्या चित्तसंयमाची गरज न लागतां केवळ त्या प्रातिभज्ञानाचेंच योगी सर्व जाणतो.

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

हृदय ह्मणून एक शरीराचा विशेष भाग आहे. त्या ठिकाणीं खालीं तोंड केलेलें असें एक कमल आहे तेथें चित्ताची राहण्याची जागा आहे; त्या ठिकाणीं संयम केला असतां योग्याला आपल्या तसेंच दुसऱ्याच्या चित्ताचें वासनासहित ज्ञान होतें.

सत्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

सत्व ह्मणजे बुद्धि, ही प्रकाशरूप व सुखादिरूप असा अचेतन प्रकृतीचा एक विशेष परिणाम असून भोग्य आहे; व पुरुष ह्मणजे आत्मा हा भोक्ता असून चेतन आहे. याप्रमाणें हे दोघे अगदीं निराळे असतां बुद्धीचे जे सुख, दुःख, मोह, ज्ञान वगैरे परिणाम त्यांचा प्रतिबिंबद्वारानें पुरुषावर आरोप होतो; ह्मणजे बुद्धीमध्यें पुरुषाचें प्रतिबिंब पडलें असतां (जसें पाणी हालूं लागलें किंवा गढूळ झालें असतां त्यामध्यें पडलेलें जें चंद्र इत्यादिकांचें प्रतिबिंब तेंही हालतेंसें व मलिन झालेंसें भासतें; नंतर भ्रमानें ' चंद्र हालतो, ' व ' चंद्र मलिन

दिसतो' इत्यादि व्यवहार साक्षात् चंद्रादिकांवर होऊं लागतो; त्याप्रमाणें) त्या प्रतिबिंबावर सुख, दुःख, मोह, ज्ञान इत्यादि बुद्धीचे विकार भासूं लागतात. नंतर अज्ञानानें साक्षात् पुरुषावरच सुखी, दुःखी, मूढ, ज्ञानी इत्यादि एकरूपत्वानें व्यवहार होऊं लागतो. तो जो अविवेकामुळें सुखादिकांचा पुरुषावर आरोप तोच पुरुषाला भोग व त्याचा 'पुरुष हा भोक्ता होय. तो भोग बुद्धीच्या ठिकाणीं असल्यामुळें त्याला भोग्यत्व आहे ह्मणून तो परार्थ ह्मणजे आत्म्याकरितां भोग आहे; त्या परार्थभोगाहून भिन्न असा केवल पुरुषस्वरूपाच्या आश्रयानें असणारा जो स्वार्थ भोग ह्मणजे अहंकाररहित बुद्धीमध्यें पडलेलें चैतन्याचें प्रतिबिंब त्या ठिकाणीं चित्ताचा संयम केला असतां योग्याला आत्म्याचें ज्ञान होतें. तात्पर्य, आत्म्याला बुद्धि हा भोग परार्थ प्रतिबिंबद्वारा अशा परंपरेनें आहे; व प्रतिबिंब हा साक्षात् भोग आहे. त्यांत जड भोगाचे ठिकाणीं ऐक्यभान झाल्यानें आत्म्यासही सुखदुःखमोहादिक जड विकार प्राप्त झाले. त्यांना सोडून देऊन जर अन्यचैतन्यप्रतिबिंबाचे ठिकाणीं संयम केला तर चित्प्रतिबिंबही चित्स्वरूपच असल्यामुळें संयमानें योगी आपणास चित्स्वरूप जाणतो; व आत्म्याचें स्वरूप असेंच आहे ह्मणून आत्मज्ञान प्राप्त होतें असें सांगितलें. व बिंब व प्रतिबिंबाचा अभेदच असतो ह्मणून प्रतिबिंब चित्स्वरूप असें ह्मटलें.

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

त्या स्वार्थ भोगाचे ठिकाणीं संयम केल्यापासून योग्याला प्रातिभ, श्रावण, वेदना, आदर्श, आस्वाद व वार्ता असें सहा प्रकारचें ज्ञान प्राप्त होतें. त्यांत प्रातिभ ह्मणजे पूर्वी सांगितलेलें सर्वविषयक ज्ञान; तें तप, स्वाध्याय इत्यादिकांच्या निर्मल अनुष्ठानानें शुद्ध झालेल्या केवल मनापासून उत्पन्न होतें. तें झालें असतां योगी सूक्ष्म इत्यादि पदार्थ पाहतो. श्रावण ह्मणजे श्रोत्रेंद्रियानें होणारें ज्ञान; त्यापासून योग्याला दिव्य ह्मणजे स्वर्गांतील शब्द ऐकूं येऊं लागतात. वेदना ह्मणजे स्पर्शेंद्रियानें होणारें ज्ञान; त्यापासून योग्याला स्वर्गांतील स्पर्शाचें ज्ञान होतें. आदर्श ह्मणजे चक्षुरिंद्रियानें होणारें ज्ञान; त्या योगानें स्वर्गांतील रूपाचें ज्ञान होतें. आस्वाद ह्मणजे रसनेंद्रियानें होणारें ज्ञान; तें झाल्यामुळें योग्याला स्वर्गांतील रसाचें ज्ञान होतें. वार्ता ह्मणजे घ्राणेंद्रियानें होणारें ज्ञान; तें झाल्यापासून योग्याला स्वर्गांतील गंधाचें ज्ञान होतें. असें हें सहा प्रकारचें ज्ञान व्युत्थानअवस्थेंत सुद्धां कायम राहतें.

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

पूर्वी ज्या प्रातिभ इत्यादिक सिद्धी सांगितल्या त्या असंप्रज्ञात समाधींत तत्पर झालेल्या योग्याला समाधीस विघ्न करणाऱ्या आहेत; ह्मणजे त्या प्राप्त झाल्यामुळें आनंद, आश्चर्य इत्यादिक उत्पन्न होऊन समाधीस कमीपणा येतो. याकरितां मुमुक्षु त्यांच्या लोभांत पडत नाहीं. आतां ज्या वेळेस व्युत्थान अवस्था असते त्या वेळेस तर त्याच सिद्धी योग्याला सुखकारक होतात.

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चित्तस्य परशरीरप्रवेशः ॥ ३८ ॥

सर्व प्रदेशांत व्याप्त होणें हा चित्ताचा स्वभाव खरा, परंतु धर्म व अधर्मरूप कारणानें तें केवळ आपल्या शरीरांतच बांधल्यासारखें संकोचानें राहिलें आहे. तें धर्माधर्मरूप बंधकारण संयमाच्या योगानें कमी होतें; आणीक चित्ताचा संचार करण्याचा मार्ग ज्या नाड्या त्यांच्या ठिकाणीं संयम केल्यानें संवेदन ह्मणजे अमक्या वेळेस अमुक नाडीनें चित्ताचा संचार होत आहे असें ज्ञान होतें. तसेंच प्राण व इंद्रियें यांचा संचार करण्याचा मार्ग ज्या नाड्या त्यांचें संयमानें ज्ञान होतें. तें झालें असतां जसें आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या घरांत प्रवेश करण्याला दार इत्यादिकांचा प्रतिबंध असतो, तो दूर झाल्यानें प्रवेश सहज करितां येतो; त्याप्रमाणें आपल्या चित्ताचा मृतशरीरामध्यें अथवा जीवंत शरीरामध्यें प्रवेश करवितां येतो; त्यामागून बाकीचीं इंद्रियें सुद्धां प्रवेश करितात. यालाच परकायाप्रवेश ह्मणतात.

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

भाताच्या कोंड्याच्या ज्वालेप्रमाणें सर्व इंद्रियांपासून एकदम उत्पन्न झालेली वृत्ति तिला जीवन असें ह्मणतात. त्या वृत्तीच्या व्यापारामध्यें भेद असल्यामुळें त्यांना प्राण, अपान इत्यादि नांवांनीं व्यवहार होतो. त्यांत नाकाच्या शेंड्यापासून तें हृदयापर्यंत जो वायु व्यापार करीत असतो त्यास प्राण असें ह्मणतात. हृदयापासून तें नाभीपर्यंत जो वायु व्यापार करितो त्यास समान ह्मणतात; कारण, खाल्लेल्या अन्नाचा तो समान (सारखा) परिणाम करितो. नाभीपासून तें पायांच्या अंगठ्यापर्यंत जो व्यापार करितो, त्याला अपान ह्मणतात; कारण, तो अन्नमलाचें अपनयन (विसर्जन) करितो. नाकाच्या शेंड्यापासून तें मस्तकापर्यंत जो व्यापार करितो त्याला उदान ह्मणतात. तोच प्राण जाण्याला कारण आहे. आणि सर्व देहांत जो संचार करितो त्याला व्यान ह्मणतात. ह्या पांचांपैकीं प्राण हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे. यांत सांगितलेल्या उदान वायूचा संयमानें जय झाला असतां बाकीच्या वायूंचा व्यापार बंद पडल्यामुळें योग्यास ऊर्ध्वगति ह्मणजे सर्वांपेक्षां वर राहण्याची गति प्राप्त होऊन तो मोठ्या नद्या वगैरे मध्यें किंवा मोठ्या गाळांत अथवा मोठाल्या कांट्यांच्या जाळ्यांत फसून राहत नाहीं; ह्मणजे तो सर्वांपेक्षां हलका झाल्यामुळें कापसाच्या गोळ्याप्रमाणें नदी इत्यादि ठिकाणीं तो पडला तरी वर येतो.

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥ ४० ॥

नाभीच्या जवळ राहणारा जो जठराग्नि, त्याच्या भोंवतीं व्यापून (वेढून) राहणारा जो समानवायु त्याचा संयमानें जय झाला असतां, त्या अग्नीवरील आच्छादन दूर

झाल्यानें त्याच्या ज्वाला वर येऊं लागतात; या योगानें योगी अग्निप्रमाणें प्रदीप्त दिसतो, याप्रमाणें प्राणादिकांचा संयमानें जय केला असतां योग्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें त्या त्या क्रियेची सिद्धि प्राप्त होते; असें जाणावें.

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

श्रोत्र ह्मणजे शब्दाचें ग्रहण करणारें व अहंकारापासून ज्याची उत्पत्ति असें इंद्रिय आहे; व आकाश हें शब्दतन्मात्राचें कार्य ह्मणजे शब्दतन्मात्रापासून आकाशाची उत्पत्ति आहे. श्रोत्रेंद्रिय व आकाश या दोहोंचा देशदेशिभाव ह्मणजे आधाराधेयभाव संबंध आहे; ह्मणजे कानांचीं भोंकें आधार व आकाश हें आधेय ह्मणजे त्यामध्यें राहणारा पदार्थ आहे. या आधाराधेयभाव संबंधाच्या ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां त्या योग्याचें श्रोत्रेंद्रिय फार दूरच्या व बारीक अशा शब्दाचें ग्रहण करूं शकतें.

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

पंचभूतांनीं तयार झालेलें शरीर व त्यास राहण्यास जागा देणारें आकाश, या दोहोंचा जो संबंध त्या ठिकाणीं चित्तसंयम केला असतां आणि कापूस वगैरे हलक्या वस्तूंच्या ठिकाणीं चित्ताची तदाकार वृत्ति करून समाधि साधली असतां योगी कापसाच्या गोळ्याप्रमाणें हलका होऊन पहिल्यानें जलविहार करितो, नंतर कोळी नांवाच्या किड्यानें केलेल्या जाळ्यावरून संचार करितो, नंतर सूर्याच्या किरणांबरोबर फिरूं लागतो, नंतर इच्छेस वाटेल तिकडे आकाशांत फिरूं लागतो.

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

देहाच्या ठिकाणीं अहंभाव असतांच 'माझें मन बाहेर असो' अशा कल्पनेनें देहाच्या बाहेर जी मनाची वृत्ति असते ती केवळ कल्पिलेलीच ह्मणून ती कल्पिता विदेहा या नांवानें धारणा प्रसिद्ध आहे. आता ज्या धारणेनें देहाच्या ठिकाणचा अहंभाव सुटतो आणि त्या योगानें आपले आपणच मनाला बाहेरच्या वृत्तीचा लाभ होतो ती वृत्ति या सूत्रांत सांगितलेली अकल्पिता महाविदेहा नांवाची धारणा वृत्ति होय. त्या वृत्तीच्या ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां सात्विक चित्ताच्या प्रकाशाचें जें आच्छादन ह्मणजे क्लेश, कर्म इत्यादि चित्तमल त्यांचा नाश होतो.

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

पृथ्वी इत्यादिक पंचमहाभूतें, त्यांच्या ज्या १ स्थूलत्व, २ स्वरूपत्व, ३ सूक्ष्मत्व, ४ अन्वयत्व आणि ५ अर्थवत्त्व अशा पांच विशेष अवस्था यांच्या ठिकाणीं चित्त एकाग्र केलें असतां पंचमहाभूतें योग्याच्या अगदीं स्वाधीन राहतात. ह्मणजे १ पंचमहाभूतांचें दिसण्यासारखें विशेष

आकाराचें जें रूप तें स्थूलरूप होय. २ ह्यांचीं अनुक्रमानें कठिनता, स्नेह, उष्णता, प्रेरण व अवकाश देणें हीं पांच स्वरूपें आहेत. ३ ह्या भूतांच्या अनुक्रमानें कारणरूपानें असलेलीं जीं गंध, रस, रूप, स्पर्श व शब्द हीं तन्मात्रें तीं सूक्ष्मरूपें होत. ४ प्रकाश, प्रवृत्ति व स्थिति हे तीन गुण नेहमीं सर्वत्र एक ठिकाणीं मिळून असतात हें अन्वयत्व होय. ५ त्याच गुणांमध्यें असलेली उपभोग व मोक्ष मिळवून देण्याची जी शक्ति ती अर्थवत्त्व होय. याप्रमाणें येथें ज्यांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत अशा पांच अवस्थांनीं युक्त असलेल्या पंचमहाभूतांच्या प्रत्येक अवस्थेमध्यें चित्त एकाग्र केलें असतां योग्याला पंचभूतें वश होतात. चित्त एकाग्र करण्याची रीति अशी आहे कीं, पहिल्यानें स्थूलरूपाचे ठिकाणीं संयम करावा, त्यानंतर सूक्ष्मरूपाच्या ठिकाणीं संमय करावा; याप्रमाणें क्रमानें जो संयम करीत जातो त्याच्या पाठीमागें, जशा वांसराच्या पाठीमागें गायी जातात त्याप्रमाणें पंचभूतें जातात; आणि त्याचे मनोरथ पूर्ण करितात.

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

भूतजय झाला असतां योग्याला अणिमा इत्यादिक आठ सिद्धि प्राप्त होतात. त्यांत, १ परमाणूसारखें सूक्ष्म रूप होणें ही अणिमा सिद्धि जाणावी; २ कापसाच्या गोळ्यासारखा हलकेपणा येणें ही लघिमा; ३ मेरुपर्वतासारखा जडपणा येणें ही गरिमा; ४ बोटानें चंद्रमंडलाला सुद्धां स्पर्श होणें अशा प्रकारची जी शक्ति ती महिमा; ५ तोंडांतून निघेल त्याप्रमाणें संकल्प सिद्ध होणें ही प्राकाम्य; ६ शरीर व अंतःकरण हीं आपल्या स्वाधीन राहणें ही ईशित्व; ७ सर्वठिकाणीं वरचढपणा असणें ह्मणजे सर्व प्राणीमात्र योग्याच्या मनाप्रमाणें वागणारे असल्यामुळें त्याचें भाषण कधींही मोडीत नाहींत ही वशित्वसिद्धि; आणि ८ योग्याला ज्याविषयीं इच्छा उत्पन्न होते ती इच्छा पूर्ण होणें ही आठवी कामावसायित्व सिद्धि जाणावी. पंचभूतें स्वाधीन झाल्यानें समाधीला उपयोगी पडणाऱ्या ह्या आठ सिद्धि प्राप्त होतात. उदाहरण, योग्याला परमाणुरूप प्राप्त झालें असतां तो हिरे इत्यादि कठिन पदार्थांत मुद्धां शिरून राहतो; याचप्रमाणें इतर सिद्धि जाणाव्या. ह्या अणिमादि सिद्धींस समाधीला अनुकूल ह्मणून महासिद्धी असें ह्मणतात, ह्या प्राप्त झाल्यावर योग्याला पुढें सांगितलेली

सू० ४४ टी० १ आकृति, गुरुत्व, रूक्षपणा, आच्छादन करणें, स्थिरता, भिन्न भिन्न प्रकारची स्थिति, क्षमा, कृशत्व, कठिनता व सर्वप्राणिभोगभोग्यता, हे पृथ्वीचे गुण आहेत. स्नेह, सूक्ष्मत्व (विरलपणा), शुक्लत्व, मृदुत्व, गुरुत्व, शैत्य, रक्षणशक्ति, पवित्रत्व व संधि करणें हे उदकाचे गुण आहेत. ऊर्ध्व, गति, पचनशक्ति, दहनशक्ति, पवित्र करणें, लघुत्व, प्रभा, तमाचा ध्वंस करण्याची शक्ति व प्रकाश हे तेजाचे गुण आहेत. वांकडी गति, पवित्रपणा, दूर सारणें, प्रेरण, बल, चांचल्य, रूपराहित्य व रूक्षता हे वायूचे गुण आहेत. सर्वत्र व्याप्ति, संधीभाव न होणें व कोणाचाही प्रतिबंध नसणें हे तीन गुण आकाशाचे आहेत. वि. भि.

शरीरसंपत्ति प्राप्त होते, आणि शरीराचें रूप इत्यादि जे गुण त्यांचा नाश कशानेंही होत नाहीं. ह्मणजे त्याच्या रूपाला अग्नि जाळूं शकत नाहीं किंवा त्याला वायु शुष्क करूं शकत नाहीं; याप्रमाणें ह्या गुणांचीं फळें समजावीं.

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

रूप ह्मणजे चक्षुरिंद्रियाला आवडणारा गुण. लावण्य ह्मणजे सर्वांगाची सुंदरता, बल ह्मणजे पराक्रम व वज्राप्रमाणें शरीरास कठिनपणा; या प्रकारची शरीरसंपत्ति समजावी. ही योग्यास प्राप्त होते.

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

इंद्रियांच्या १ ग्रहण, २ स्वरूप, ३ अस्मिता, ४ अन्वयत्व व ५ अर्थवत्त्व अशा पांच अवस्था प्रत्येकाच्या आहेत. त्यांत षड्ज, ऋषभ वगैरे स्वरमय शब्द; शीत, उष्ण वगैरे स्पर्श; पिंवळा, निळा इत्यादि रूप; गोड, आंबट वगैरे रस; सुरभि (चांगला वास) वगैरे गंध; हे इंद्रियांचे विषय होत. १ या प्रकारच्या विषयांकडे त्या इंद्रियाची प्रवृत्ति होणें याला ग्रहण ह्मणतात. २ इंद्रियांची साधारणपणें शक्ति दृष्टोत्पत्तीस येणें हें स्वरूप; ३ अस्मिता ह्मणजे अहंकार; ४ अन्वयत्व व ५ अर्थवत्त्व यांचा अर्थ मागील (४४ वें) सूत्रांत सांगितला आहे. इंद्रियांच्या ह्या पांच अवस्थांमध्यें संयम केला असतां इंद्रियजय होतो.

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

इंद्रियजय झाल्यानंतर मनोजवित्व ह्मणजे मनाच्या वेगाप्रमाणें शरीराला गति प्राप्त होते ह्मणजे योग्याच्या मनांत अमुक ठिकाणीं जावयाचें आहे तर ही गोष्ट मनांत आल्याबरोबर तो त्या इच्छिलेल्या स्थळीं जाऊन पोहोंचतो; विकरण ह्मणजे इंद्रियांना देहाशिवाय आपलीं कार्यें करितां येणें; व सर्व जगत् वश होणें; ह्या गोष्टी इंद्रियजयानें प्राप्त होतात. या सिद्धींना या शास्त्रांत मधुप्रतीका ही संज्ञा आहे; कारण, जसा एवढासा जरी मध खाल्ला असतां तोंडाला गोडी आणितो त्याप्रमाणें ह्या मधुप्रतीका सिद्धी मधुर आहेत.

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

पूर्वी जो स्वार्थसंयम ह्मणजे चित्प्रतिबिंबाचे ठिकाणीं संयम सांगितला, त्या स्वार्थसंयमानें चित्ताचे सर्व मल धुऊन जाऊन तें स्वाधीन झाल्यानें वशीकारनांवाचें परवैराग्य प्राप्त होतें; त्यायोगानें योग्याला बुद्धि व पुरुष हे भिन्न आहेत असें ज्ञान होतें, याला अन्यताख्याति (भेदज्ञान) ह्मणतात. तिच्या योगानें गुण हेच कर्ते आहेत असा अभिमान नाहींसा होतो. अशा स्थितींत असलेल्या योग्यास सर्वभावाधिष्ठातृत्व ह्मणजे गुणांचें परिणाम जे सर्व भावपदार्थ, त्यावर मालकाप्रमाणें सत्ता चालविणें अशी शक्ति व सर्वज्ञातृत्व ह्मणजे भूत, वर्तमान व भविष्य या तिन्ही काळांचें यथार्थरीतीनें भेदज्ञान होणें अशा दोन प्रकारच्या शक्ती प्राप्त होतात. ह्या सिद्धींना या शास्त्रांत विशोका असें नांव आहे.

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

विशोका इत्यादि सिद्धींविषयीं सुद्धां जर कांहीं कालानें वैराग्य प्राप्त झालें तर त्या वैराग्यापासून विशोकादि सिद्धींना कारणीभूत जी विवेकख्याति, तिच्याविषयीं सुद्धां परवैराग्य प्राप्त होतें. त्यापासून अविद्यादि क्लेश व त्यांचें बीज जो जन्मजन्मांतरींचा भ्रांति-संस्कार हे समूळ नाहींसे होतात. नंतर कैवल्य (मोक्ष) प्राप्त होतें; ह्मणजे सर्व दुःखांपासून योगी अगदीं मुक्त होतो; त्या वेळेस आत्मा आपल्या स्वरूपांत राहतो.

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

चार प्रकारच्या अवस्थाभेदांमुळें १ प्रथमकल्पिक, २ मधुभूमिक, ३ प्रज्ञाज्योति व ४ अतिक्रांतभावनीय असे चार प्रकारचे योगी आहेत. त्यांपैकीं १ अभ्यास करणारा असून ज्यास शुद्धतत्त्वाचें मात्र ज्ञान झालें आहे तो प्रथमकल्पिक योगी होय. २ ज्यास ऋतंभरा नांवाची प्रज्ञा प्राप्त झाली असते तो मधुभूमिक योगी; याला ऋतंभरप्रज्ञ असेंही ह्मणतात. ३ ज्याचे स्वाधीन पंचभूतें व इंद्रियें झालीं असतात तो प्रज्ञाज्योति योगी; व ४ संयम कर-ण्याच्या पदार्थांपलीकडे जो गेला आहे तो अतिक्रांतभावनीय चवथ्या प्रकारचा योगी होय. तो चवथा योगी ज्याच्या सात प्रकारच्या प्रांतभूमिप्रज्ञा (सात पायऱ्या) सांगितल्या आहेत अशा समाधीला जाऊन पोहोंचलेला असतो. तो त्या समाधीच्या शेवटल्या मधुमती-नामक पायरीचा अनुभव घेत असतां त्याजकडे स्वर्गांतील देवता येऊन त्याला योगापासून भ्रष्ट करण्याकरितां अतिसुंदर अप्सरा कन्या व अमृत इत्यादिक देतात. त्या वेळेस योग्यानें त्यांचें ग्रहण करूं नये; व 'काय हो हा माझ्या योगाचा प्रभाव' असें आश्चर्यही मानूं नये. जर कां त्यानें त्या वेळेस त्यांच्याविषयीं आपली इच्छा दर्शविली तर तो तत्काळ योगापासून भ्रष्ट होतो. आणि जर आश्चर्य मानलें तर आपण धन्य झालों असें मानून त्याला समाधीविषयीं उत्साह वाटणार नाहीं; याकरितां योग्यानें त्यांची इच्छा बिलकुल धरूं नये; व त्याबद्दल आश्चर्यही मानूं नये.

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ २ ॥

क्षण ह्मणजे कालाचा अगदीं शेवटचा भाग होय; त्यापेक्षां आणखी सूक्ष्म भाग करितां येत नाहीं. अशा क्षणाच्या ठिकाणीं अथवा त्यांची जी परंपरा त्या ठिकाणीं चित्त-संयम केला असतां पूर्वीं सांगितलेलें विवेकख्यातिनांवाचें ज्ञान उत्पन्न होतें. याचें तात्पर्य असें आहे कीं, हा क्षण त्या क्षणाच्या पूर्वींचा, व तो क्षण दुसरा आहे. या अशा प्रकारच्या क्षणांच्या पूर्वापरक्रमाचे ठिकाणीं संयम केला असतां अत्यंत सूक्ष्म वस्तु जेथें मिसळून एक अशा वाटत आहेत त्या भिन्न आहेत असें स्पष्ट समजूं लागतें. त्यानंतर प्रकृतिपुरुषांचें भेदज्ञान स्पष्ट होऊन पुरुष मुक्त होतो. हें क्षणसंयमापासून होणारें ज्ञान सर्ववस्तुविषयींचें असतें असें पुढें सांगावयाचें आहे.

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

या पदार्थाहून हा पदार्थ भिन्न आहे असा भेद पडण्याला कारण १ जाति, २ लक्षण व ३ देश हे आहेत. त्यांत कोठें भेदाचें कारण जाति असते; जसें, ही गाय, हा रेडा, इत्यादि. कोठें जातीनें सारखे असले तरी लक्षणानें भेद होतो; जसें, ही चित्रवर्णाची, ही लालवर्णाची, इत्यादि. कोठें कोठें जाति व लक्षण हीं जरी एक असलीं तथापि तेथें भेद होण्याला कारण देश असतो; जसें, सारख्या प्रमाणाचे (आकाराचे) व सारख्या रंगाचे दोन आवळे, त्यांत एक एका ठिकाणचा व दुसरा दुसऱ्या ठिकाणचा असा असतो. यांहून चवथें कारण पदार्थांचा भेद ठरविण्यास असत नाहीं; जसें, पृथ्वीचे पांढऱ्या वर्णाचे दोन परमाणु यांचा भेद ठरवितां येत नाहीं. अशा प्रकारच्या पदार्थांच्या ठिकाणीं भेदज्ञान होण्याकरितां संयम करणाराला भेदज्ञान उत्पन्न होतें. त्या ज्ञानापासून अभ्यासाच्या योगानें सूक्ष्मतत्वांचें सुद्धां भिन्नपणानें ज्ञान होतें. सारांश, ज्या ठिकाणीं भेद कोणत्याही साधनानें ठरवितां येत नाहीं तेथें चित्त एकाग्र केलें असतां त्यांचें सुद्धां भेदज्ञान होतें.

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

पूर्वसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें क्षणसंयम करीत गेलें असतां त्या योगानें शेवटच्या भूमिकेंत तारक या नांवाचें विवेकज्ञान उत्पन्न होतें. त्याला तारक अशी संज्ञा असण्याचें कारण, ज्याला कधीं अंत नाहीं अशा घोर संसारसमुद्रापासून तें योग्याला तारून पार नेतें अशा अर्थाच्या धोरणानें त्याला तारक असें नांव दिलें आहे. या ज्ञानाच्या योगानें सर्व वस्तु तळहातावर घेतलेल्या आवळ्याप्रमाणें एकदम त्यांच्या स्वरूपभेदांसुद्धां स्पष्ट दिसूं लागतात; व पुरुषाविषयीं ज्ञान यायोगानें चांगलें होतें.

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

सत्व ह्मणजे बुद्धि व पुरुष ह्मणजे आत्मा यांचीं लक्षणें पूर्वी सांगितलीं. ह्या दोहोंची शुद्धि सारखी झाली असतां योग्याला मोक्ष प्राप्त होतो. त्यांत बुद्धीची शुद्धि ह्मणजे ' सर्वकर्त्री बुद्धि आहे ' असा अभिमान दूर होऊन बुद्धीचा आपल्या कारणांत लय होणें; व पुरुषाची शुद्धि ह्मणजे पुरुष हा भोग भोगणारा नसून त्यावर अज्ञानानें जो ' पुरुष भोग भोगतो ' असा मनाचा खोटा ग्रह झाला आहे तो दूर होणें.

इति श्रीपातञ्जलयोगशास्त्राभिप्राये विभूतिपादः समाप्तः ॥ ३ ॥

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

पातञ्जलयोगशास्त्राचा अभिप्राय.

कैवल्यपादः ॥ ४ ॥

दुसऱ्या व तिसऱ्या पादांत मोक्षप्राप्तीचीं साधनें व सिद्धी पुष्कळ विस्तारानें सांगितल्या, परंतु मोक्षाचें स्वरूप विस्तारेंकरून सांगितलें नाहीं; तें सांगण्याकरितां ह्या कैवल्य-नामक चवथ्या पादाचा आरंभ आहे. त्यांत प्रथम मोक्षाला योग्य चित्त कोणतें, याचा निश्चय करण्याकरितां ज्यांच्या योगानें समाधिसिद्धीचा उत्कर्ष होईल अशा पांच प्रकारच्या सिद्धी सांगतात,–

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

कांहीं सिद्धी प्राप्त होण्यास जन्मांतर ह्मणजे अन्य जन्म कारण असतें, कांहींस औषधि कारण, कितीएकांस मंत्र, कित्येकांस तप व कित्येकांस समाधि कारण असतो. अशा या पांच प्रकारच्या सिद्धी सांगितल्या; परंतु यांला वास्तविक कारण ह्मटलें तर समाधि हेंच शेवटचें मुख्य कारण होय. जन्म इत्यादि कारणें सांगितलीं तीं केवळ स्पष्ट होण्याला मात्र साधनें आहेत, ह्मणजे जशीं रसायनें हीं सर्वांनाच साधत नाहींत, तर कांहींकांनाच साधतात. याचें कारण तरी हेंच आहे कीं, ज्यांना रसायन साधतें, त्यांनीं पूर्वी ह्या जन्मीं, नाहींतर अन्य कोणत्या तरी जन्मीं समाधि साधून आपल्या अविद्यादि क्लेशाचा नाश केलेला असतो, ह्मणून त्यांना ओषधिसिद्धि प्राप्त होते. याचप्रमाणें यक्ष, गंधर्व, पक्षी इत्यादिकांस जन्मापासूनच आकाशांतून गमन करण्याची सिद्धि प्राप्त झालेली असते. कोणांला मंत्रापासून अणिमादि सिद्धी प्राप्त होतात. विश्वामित्र इत्यादिकांस तपानें सिद्धि झाली; व कांहींकांना समाधीपासून सिद्धी प्राप्त होतात, त्या पहिल्या पादांत सांगितल्या. तात्पर्य, सर्व प्रकारच्या सिद्धी योगाभ्यासानेंच प्राप्त होतात; जन्म, औषधि, मंत्र व तप हीं चार फक्त सिद्धि स्पष्ट होण्याला साधनें आहेत; या करितां योगाभ्यासच अवश्य करावा.

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

आतां नंदीश्वर इत्यादिकांस तर योगाभ्यासानें ह्याच जन्मांत दुसरी जाति वगैरे प्राप्त झाली ह्मणजे मनुष्यपणा जाऊन देवपणा प्राप्त झाला, असें पुराणादिकांत सांगितलें आहे; तेव्हां ह्या जन्मांत ज्या सिद्धी प्राप्त होतात त्या पूर्वजन्मांत केलेल्या योगाभ्यासानेंच प्राप्त होतात हा सिद्धांत कोठें कायम राहिला ? याचें समाधान असें कीं, गव्हाचें बीज पेरिलें तर गहूंच उत्पन्न होतात; त्यापासून बाजरी, हरबरे इत्यादि कधीं उत्पन्न होत

नाहीं. असें असतां जर त्याठिकाणीं दुसऱ्या प्रकारचें धान्य उगवलेलें दृष्टीस पडलें तर त्या ठिकाणीं दुसऱ्या प्रकारचें बीज खास पडलें असावें असा सिद्धांत असतो; त्याचप्रमाणें नंदीश्वर इत्यादि उदाहरणांत मनुष्यपणा प्राप्त होण्यास जी प्रकृति ह्मणजे बीज होतें तें योगाभ्यासानें नाहींसें होऊन त्या ठिकाणीं ज्यायोगानें देवपणा प्राप्त होणारा अशा प्रकृतीची ह्मणजे बीजाची भरती (पुरवठा) झाली; त्यामुळें त्याला ह्याच जन्मांत देवपणा प्राप्त झाला.

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

आतां अशी शंका येते कीं, दुसरी जाति वगैरे प्राप्त होण्यास धर्म व अधर्म इत्यादि कारणें पुराणादिकांत सांगितलीं आहेत; आणि येथें तर केवळ दुसऱ्या प्रकृतीची भरती झाली ह्मणजे अन्य जाति वगैरे प्राप्त होते असें सांगतात; हें परस्पर विरुद्ध कसें ? याचें समाधान असें कीं, धर्म व अधर्म इत्यादि जीं कारणें सांगितलीं आहेत, तीं निमित्त-कारणें होत. तीं जाति वगैरे फेरफार करीत नाहींत; तर जसा शेतकरी या शेतांतून त्या शेतांत पाणी न्यावयाचें असलें ह्मणजे पाणी जाण्यास प्रतिबंध करणारा जो मधला उंच भाग तो काढून टाकितो कीं लागलेंच पाणी आपोआप त्या शेतांत चालतें होतें; याशिवाय त्याला आणखी कांहीं दुसरी खटपट करावी लागत नाहीं. त्याप्रमाणें, आकाशामध्यें प्रत्येक क्षणीं अवयवीला (कार्याला) उत्पन्न करण्याकरितां परमाणू (प्रकृति) क्रिया (व्यापार) सतत चालवीत असतात. त्यांत पाटाच्या पाण्याला उंचवटा आड आला असतां जशी त्याची गति बंद होते त्याप्रमाणें मध्यें अविद्या इत्यादिक कांहीं अडचणी आलेल्या असतात त्यांस धर्म व अधर्म हे दूर करितात, त्याबरोबर आपोआपच त्या त्या प्रकृती आपापलीं कार्यें उत्पन्न करूं लागतात; ह्मणजे धर्मानें (पुण्यानें) अधर्माचा (पापाचा) नाश झाला असतां प्रकृती आपणच स्वतः देव इत्यादिकांचें शरीर उत्पन्न करण्यास प्रवृत्त होतात; जसें, नंदीश्वरास देवशरीरप्राप्ति. आणि पापाच्या वृद्धीनें पुण्याचा प्रतिबंध झाला असतां पशु, पक्षी इत्यादि शरीराची उत्पत्ति करितात; जशी नहुषराजाला सर्पशरीरप्राप्ति.

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

ज्या वेळेस योगाभ्यास पूर्ण होऊन योगसामर्थ्यानें योग्याला अनेक देह धारण करण्याचें सामर्थ्य येतें; त्या वेळीं तो जर अनेक देह धारण करूं लागला तर जशीं प्रकृतींच्या (पृथ्वी इत्यादिकांच्या) पुरवठ्यानें शरीरें उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें तितक्या शरीरांगणीत अस्मिता ह्मणजे अहंकारापासून अनेक चित्तांचीही भरती होते.

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

जसा योगी स्वतांच्या शरीरांतील मन, डोळे, हात, पाय इत्यादिकांस स्वाधीन ठेवून त्यांकडून आपल्या इच्छेस वाटेल तशीं कामें करून घेतो; त्याप्रमाणेंच योगप्रभावें-

करून आपल्या एकट्या चित्ताचा अंमल त्या दुसऱ्या उत्पन्न झालेल्या चित्तांवर चालवून त्यांजकडून आपल्यास अनुकूल अशीं कामें करून घेतो; त्यामुळें अनेक चित्तांचे भिन्न भिन्न अभिप्राय न होतां योग्याला यथेच्छ भोग भोगितां येतात.

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पूर्वी ज्या जन्म, ओषधि वगैरे पांच प्रकारच्या सिद्धी सांगितल्या, त्यांपासून जीं चित्तें सिद्ध होतात त्या सर्वांत समाधीपासून जें चित्त सिद्ध होतें, त्याच्या ठिकाणीं क्लेश व वासना ह्यांचा अगदीं संबंध नसतो ह्मणून तें मोक्षाला योग्य होतें.

कर्माऽशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

कर्में १ शुक्ल, २ कृष्ण व शुक्लकृष्ण अशीं तीन प्रकारचीं आहेत. त्यांत १ जें केवळ वाणी व मन यांनींच सिद्ध होणारें असें मंत्रजप, अध्ययन वगैरे व ज्यापासून शुभच फल प्राप्त होतें तें शुक्लकर्म; २ जें दुसऱ्यास दुःख देणें, मारणें वगैरे व ज्यापासून अशुभच फल प्राप्त होतें तें कृष्णकर्म; आणि ३ ज्यापासून कांहीं शुक्लकर्म घडतें व कांहीं कृष्ण-कर्मही घडतें असें सोमयाग इत्यादि तें शुक्लकृष्ण कर्म होय. त्यांत शुक्लकर्म विद्वानांच्या हातून घडतें; कृष्णकर्म असुरांपासून व शुक्लकृष्ण असें मिश्रित कर्म स्वर्गाची इच्छा कर-णारे जे याज्ञिक लोक त्यांच्या हातून घडतें. आतां योगी जो असतो त्याच्या हातून हीं तिन्हीं प्रकारचीं कर्में घडत नाहींत; ह्मणून त्याचें ह्या तिघांहून निराळ्याच प्रकारचें असें अशुक्लकृष्ण नांवाचें कर्म असतें. यापासून तो कोठेंही बद्ध होत नाहीं.

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

वासना दोन प्रकारच्या आहेत; त्यांत कांहीं वासनांचें जाति, आयुष्य व भोग प्राप्त होणें हें फल आहे ह्मणजे फलानंतर; समाप्त होतात त्या व कांहींकांचें केवळ स्मृति राहणें एवढेंच फल आहे. ह्या शेंकडों जन्मपर्यंत राहतात. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या वासनांपैकीं, ज्या कर्मविपा-काला अनुकूल असतात त्याच प्रकट होतात. याचें तात्पर्य असें कीं, ज्या कर्माच्या योगानें अनेक प्रकारच्या शेंकडों जन्मांपूर्वी देवता इत्यादिकांचें शरीर प्राप्त झालें होतें; त्यासारखेंच जेव्हां पुनः दुसरें शरीर उत्पन्न होऊं लागतें त्या वेळेस त्या शरीरास उत्पन्न करणाऱ्या कर्मफलास अनुकूल असतील अशाच त्या दुसऱ्या प्रकारच्या वासना प्रकट होतात. त्या वेळेस त्याला दुसऱ्या लोकीं असलेल्या पदार्थांचें स्मरण होतें.

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

यावर अशी शंका येते कीं, शेंकडों जन्म मध्यें निरनिराळे गेल्यानंतर पुनः जर पूर्वीसारखा जन्म प्राप्त झाला तर यांत वास्तविक ह्मटलें ह्मणजे जो अगदीं जवळचा जन्म असेल त्यांतीलच वासना प्रकट व्हाव्या; ज्यांना व्यवधान असेल त्या होऊं नयेत. असें

असतां पूर्वसूत्रांत प्रतिकूल वासना प्रकट होत नाहींत, असें ह्मटलें; हें संभवतें.. तरी कसें; याचें समाधान असें कीं, ह्या भवचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडलेला प्राणी प्रथम कोण्या एका योनीचा अनुभव घेऊन नंतर मध्यें निरनिराळ्या हजारों योनींचा अनुभव घेत घेत पुनः त्याच योनीप्रत जेव्हां येतो, तेव्हां त्या हजारों जन्मांच्या पूर्वी अनुभवलेल्या योनी-मध्यें ज्या वासना आपणांस प्रकट करविणारें असें शरीर, कर्म इत्यादि साधन अनुकूल झाल्यामुळें प्रकट झाल्या होत्या त्या, मध्यंतरीं तशा प्रकारचें प्रकट करविणारें शरीर, कर्म इत्यादि नसल्यामुळें गुप्त होत्या; नंतर जेव्हां त्यांस तशा प्रकारचें प्रकट करविणारें शरीर, कर्म इत्यादि मिळतें तेव्हां त्या पुनः प्रकट होतात. त्या वेळेस जाती, देश व काल हे जरी मध्यें अनेक प्रकारचे पुष्कळ गेले आहेत तथापि त्या वासनांना त्यांचें कांहींच व्यवधान होऊं शकत नाहीं; कारण त्यांना अनुकूल असें जें स्मृति इत्यादि फलांचें साधन त्याविषयीं त्यांचा जवळपणाच असतो; कारण, स्मृति व संस्कार हे दोन्ही एकच आहेत. याचें तात्पर्य असें कीं, प्रथम कर्म करीत असतां त्यापासून चित्तांत वासनारूप संस्कार उत्पन्न होतो; त्या संस्कारामुळें स्मृति, स्मृतीमुळें सुखदुःखांचा अनुभव, व अनुभवामुळें पुनः संस्कार इत्यादि पूर्वींच्या क्रमानें उत्पन्न होतात. आतां यांत वासना व संस्कार हे एकरूप असल्यामुळें व स्मृति ही संस्काराचाच परिणाम (कार्य) असल्यामुळें जेथें स्मृति तेथें संस्कार, व जेथें संस्कार तेथें त्या प्रकारच्या वासना असणारच; ह्मणून फलसाधनभूत स्मृति असल्यामुळें त्यासारख्या वासनाही असणारच; व त्या असतात ह्मणूनच तसें फलही प्राप्त झालेलें असतें.

तासामनादित्वमाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

पूर्वसूत्रांत 'पूर्वींच्या अनुकूल तेवढ्याच वासना त्या वेळेस प्रकट होतात' असें सांगितलें; तर येथें अशी शंका येते कीं, अगदीं पहिल्या प्रथम जो अनुभव येतो, तो काय वासने-मुळेंच परंपरेनें उत्पन्न होतो किंवा त्याला कांहीं निमित्तच नसतें ? याचें उत्तर असें कीं, वासना ह्या नवीन उत्पन्न होत नसून त्या अनादिसिद्ध ह्मणजे अनादिकालापासून एकसारख्या परंपरेनें आल्या आहेत; कारण, प्रत्येक प्राणिमात्राची अशी नेहमीं इच्छा असते कीं, 'मला सुखप्राप्तीचीं साधनें प्राप्त व्हावींत; आणि तीं मला एकदा प्राप्त झालीं ह्मणजे माझ्या-पासून तीं कधीं नाहींशीं होऊं नयेत.' अशी प्राण्याला महामोह उत्पन्न करणारी इच्छा नेहमीं होत असते. आतां ती पूर्वींच्या अनुभवावांचून संभवत नाहीं. जर असंभवामुळें अनुभवाची कल्पना पतकरिली तर त्यापाठीमागून स्मृति व त्या मागून वासनाही गळ्यांत पडली. तात्पर्य, वासनांचें कारण आशा, व आशा ही नित्य असल्यामुळें वासनाही नित्य आहेत. तेव्हां कोणत्याही अनुभवास पूर्वजन्मींच्या वासना कारण, व वासनांमुळें पूर्वजन्म असें सिद्ध झालें.

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

आतां अशी शंका येते कीं, वासना ह्या याप्रमाणें अनादि व अनंतावधि असल्या-

मुळें त्यांपासून सुटका कधींच होणार नाहीं व त्यामुळें कैवल्यसुखही प्राप्त होणार नाहीं; तेव्हां योगाभ्यासाचा काय उपयोग? याचें समाधान असें कीं, वासनांला कारण प्रथमचा अनुभव, त्यालाही कारण राग ह्मणजे इच्छा इत्यादि, रागादिकांचें कारण अविद्या (अज्ञान), याप्रमाणें हे वासनांचे साक्षात् व परंपरेनें हेतु ह्मणजे कारण आहेत. वासनाचे शरीर व स्मृति हें फल; बुद्धि ही त्यांचा आश्रय (ठिकाण); व जें अनुभवाचें आलंबन (आधार) तेंच वासनांचा आधार आहे. हेतु, फल, आश्रय व आलंबन हीं वासनांचीं बीजें असल्यामुळें अनंतावधि वासनांचा संग्रह झाला आहे. आतां ज्ञान व योगानें जर त्या हेतु इत्यादिकांना जळालेल्या बीजांप्रमाणें निरुपयोगी करून टाकिलें तर वासनांला कांहीं मूळच न राहिल्या-मुळें पुढें त्यांस अंकुर फुटणार नाहीं, मग अर्थात् फळेंही येणार नाहींत. याप्रमाणें त्यांचा योगानें नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होतो.

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

येथें अशी शंका येते कीं, वासना जर अनंतावधि (अगणित) आहेत तर तितक्या गणित त्यांचें आधारभूत चित्तही अगणित असलें पाहिजे. व जर चित्त एकच असेल तर अनेक कालांत असणाऱ्या त्या सर्व वासनांचा उपभोग एककालींच झाला पाहिजे; तो तर होत नाहीं. ह्मणून चित्त अनेक आहे कीं काय? याचें समाधान असें कीं, जसा कोणीएक प्रवासी मनुष्य किंवा स्वतां आपणच रस्त्यानें चालत असतां कांहीं मार्ग मागें टाकिला; कांहीं हल्लीं चालत आहों; व बाकीचा पुढें यावयाचा आहे. त्यांत मागें मार्ग चालत असतां ज्या वस्तु आपणांस दिसत होत्या त्या हल्लीं दिसत नाहींत, आणि पुढें ज्या मार्गावर आपणांस जावयाचें आहे तेथल्याही वस्तू आपणांस दिसत नाहींत; यावरून त्या वस्तू मुळींच नाहींत असें ह्मणणें अगदीं चुकीचें आहे; कारण, एकादा मनुष्य जर आपल्या जवळच्या उंच पर्वतावर किंवा तेथेंच विमानांत (बलूनांत) बसून वर गेला असतां त्याला आपण मागें ज्या मार्गावर होतो तेथच्या, आपण हल्लीं आहोंत तेथच्या व आपण पुढें ज्या मार्गावर जाणार आहोंत तेथच्या सर्व वस्तू एका वेळेस दिसूं शकतील. आपणास न दिसण्याचें कारण त्या सर्व वस्तूंचे मार्ग भिन्न भिन्न असल्यामुळें आपल्या दृष्टीस प्रतिबंध होतो. तेंच आपण जर योगाभ्यास करून विभूतिपादांत (सू० ९। ११।१२ त) सांगितलेले जे निरोधपरिणाम इत्यादि तीन परिणाम त्यांच्या ठिकाणीं संयम केला तर आपणांस सुद्धां या ठिकाणींच त्या पर्वतावर असलेल्या किंवा विमानांत बसलेल्या मनुष्यांप्रमाणें एकदम तिन्ही ठिकाणच्या सर्व वस्तू प्रत्यक्ष दिसूं लागतील. ह्मणूनच भगवान् श्रीकृष्णानें गीतेंत ह्मटलें आहे कीं, 'हे अर्जुना! मी भूत; वर्तमान व भविष्य या तिन्ही काळच्या भूतांना प्रत्यक्ष जाणतों;' असें ह्मटलें. येथें जर भूत व भविष्य काळच्या वस्तू नसत्या तर त्यांबद्दल जाणतेपणा श्रीकृष्णास कसा आला असता? ह्मणून

तिन्ही मार्गांतील पदार्थ आपापल्या स्वरूपानें कायम असतात. त्यांत फक्त वर्तमानमार्गांतील पदार्थ आपल्या पाहण्यांत येतात. आणि बाकीच्यांचा मार्ग भिन्न पडल्यामुळें आपल्या पाहण्यांत येत नाहींत. तसें चित्त हा धर्मी एकच असून त्याचे वासनारूप धर्म अनेक आहेत; परंतु त्या धर्मांचे भूत, वर्तमान व भविष्य असे तीन प्रकारचे निरनिराळे मार्ग असल्यामुळें वर्तमानमार्गावरील धर्मांचा उपभोग होतो; आणि बाकींच्या दोन मार्गांवरील धर्मांचा उपभोग होत नाहीं. यावरून ते नाहींत असें ह्मणतां येत नाहीं; कारण, योग्याला त्यांचें प्रत्यक्ष ज्ञान आहे. ह्मणून भूत व भविष्य मार्गांवरील धर्म वर्तमानमार्गावरील धर्मांप्रमाणें स्वरूपानेंच आहेत; परंतु मार्ग निराळे पडल्यामुळें एकाच वेळीं त्या सर्वांचा उपभोग होत नाहीं. कारण, धर्मांचा उपभोग होण्याला किंवा पदार्थ स्पष्ट दिसण्याला कारण वर्तमानमार्ग आहे. याकरितां वासना अनंत आहेत ह्मणून चित्त अनंत असलें पाहिजे असें नाहीं; तर तें एकच आहे. मग सर्व वासनांचा उपभोग एका वेळीं कां होत नाहीं? तर त्या वासनारूप धर्मांचे मार्ग निरनिराळे आहेत ह्मणून. सारांश, उपभोग घेणारें चित्त मोक्षापर्यंत एकच असतें असें सर्वांला कबूल केलें पाहिजे.

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

सत्व, रज व तम या तीन गुणांचा एकेक प्रकारचा विशेष संयोग होऊन महत्त्वापासून तें घट इत्यादि कार्यापर्यंत एकेक धर्माची उत्पत्ति झाली आहे. त्यांमध्यें सुद्धां सुख, दुःख व मोह या स्वरूपांनीं सत्त्वादि गुणांची सत्ता स्पष्ट समजण्यांत येते. त्यांत कालभेदानें कांहीं व्यक्त ह्मणजे स्पष्ट होतात व कांहीं सूक्ष्मरूपानें असतात. पुढें जेथपर्यंत त्या तीन गुणांचा संयोग असतो तेथपर्यंत ते सर्व तिन्ही कालांत एकसारख्या स्वरूपानेंच असतात ह्मणून त्यांना नित्य असा व्यवहार होतो. परंतु तो संयोग कां एकदा नष्ट झाला ह्मणजे त्यांचें कार्यरूपत्व जाऊन ते केवळ गुणस्वरूपानेंच असतात. याकरितां ते (धर्म) गुणस्वरूपच नित्य आहेत; कारण, ते कार्यरूपानें असतांनाही त्यांमध्यें गुणस्वरूप स्पष्ट होतें; व त्यांची कार्यरूपता गेल्यावरही ते गणस्वरूपच असतात. सारांश, जसें घटरूप कार्याच्या आरंभीं, मध्यें व शेवटीं (घट फुटल्यानंतर) मृत्तिकाच कायम असते ह्मणून मृत्तिकाच नित्य व घट अनित्य, त्याप्रमाणें धर्म हे अनित्य असून त्यांचें गुणस्वरूपच नित्य आहे.

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

आतां जर मृत्तिका, तंतु व दूध या भिन्न भिन्न जातींच्या वस्तूंचे घट, वस्त्र व दहीं असे निरनिराळे परिणाम (कार्यें) झालेले दृष्ट आहेत; तिघांमिळून एक परिणाम झालेला कोठेंही दृष्ट नाहीं; तर 'सत्वादि तीन गुणांचा संयोग होऊन एकेक धर्म उत्पन्न झाला', असें पूर्वसूत्रांत सांगितलें हें कसें? याचें समाधान असें कीं, ज्यास अंग असतें त्यास अंगी असें ह्मणतात व अंग व अंगी यांचा जो संबंध असतो त्यास अंगांगिभाव संबंध असें

ह्मणतात. ह्या अंगांगिभावसंबंध जेथें असतो ह्मणजे एक अंग व दुसरा अंगी असें जेथें असतें त्याच ठिकाणीं भिन्न भिन्न जातींच्या वस्तूंचा सुद्धां परिणाम एक होतो; जसें, तेल, वाती व अग्नि ह्या तीन निरनिराळ्या पदार्थांपासून दीपकरूप एकच परिणाम होतो. आणि जेथें तो अंगांगिभाव नसतो, तेथें एक परिणाम (धर्म) उत्पन्न होत नाहीं; जसें, मृत्तिका, तंतु व दूध इत्यादि स्थलीं. पहा! जेव्हां सत्वगुण अंगी (प्रधान) व रज व तम हे दोन गुण-अंगें (अप्रधान) असतात तेव्हां एकच महत्तत्त्व उत्पन्न होतें; रजोगुण अंगी व बाकींचीं अंगें असतां त्या महत्तत्त्वापासून अहंकार उत्पन्न होतो; व तमोगुण अंगी व बाकींचीं अंगें असतां अहंकारापासून शब्द इत्यादि पंचतन्मात्रें उत्पन्न होतात. तसेंच, सत्वगुण अंगी असतां अहंकारापासून ज्ञानेंद्रियें व तम हें अंगी असतां कर्मेंद्रियें व सात्विक व राजस या दोन प्रकारच्या अहंकारांपासून मन हीं उत्पन्न होतात. असेंच पंचतन्मात्रांमध्यें शब्द-तन्मात्र अंगी व बाकींचीं अंगें असतां आकाश, स्पर्शतन्मात्र अंगीं असतां वायु, याप्रमाणें क्रमानें बाकीचे उत्पन्न होतात. सारांश, अंगांगिभाव असला तर अनेक वस्तूंचा एक परिणाम होतो; नाहींतर नाहीं. ह्मणून तीन गुणांमिळून महत्तत्त्व इत्यादि एकेकच परिणाम प्रथम झाला, पृथ्वी, तंतू व दूध यांप्रमाणें अनेक झाले नाहींत. अभिप्राय हा कीं, हे तीन गुणच सर्व पदार्थांचें मूळ कारण असून त्या तिघांमिळून क्रमानेंच एकेक धर्मी व धर्म उत्पन्न होत जातात.

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एक बौद्धवादी अशी शंका करितो कीं, अहो! जर विज्ञानाहून ह्मणजे पदार्थाच्या ज्ञानाहून शिवाय पदार्थ निराळा असेल तर तुमचा एक किंवा अनेक हा विचार बरोबर आहे; परंतु विज्ञानाहून (चित्ताहून) जर शिवाय पदार्थच नाहीं तर हें तुमचें ह्मणणें कसें? याचें समाधान असें कीं, स्त्री तर एकच वस्तु असते परंतु तिच्याविषयीं अनेकांची अनेक प्रकारची भावना (बुद्धि) होते. पहा! नवरा असतो त्याला ती सुखकारक वाटते; सवतीला ती दुःखकारक वाटते; अन्य कामी पुरुषाला ती प्राप्त न झाल्यामुळें खेदकारक वाटते; व जो वैराग्यशील असतो तो तिची उपेक्षा करितो. आतां जर चित्ताहून शिवाय पदार्थ नसतां तर असें एकाच वस्तूंविषयीं भिन्न भिन्न प्रकारचें ज्ञान चित्ताला न होतें. ह्मणून चित्त ह्मणजे पदार्थांचें ज्ञान व पदार्थ हे ज्ञानाहून अगदीं निराळे आहेत, ह्मणजे चित्त हें ग्रहण आहे ह्मणजे पदार्थज्ञानाचें साधन आहे व पदार्थ हे ग्राह्य आहेत; ह्मणून हें अगदींच भिन्न आहेत. याविषयीं आणीक शंका व त्याचें समाधान भाष्यार्थांत विस्तारेंकरून केलें आहे तें पहावें.

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

पुनः दुसरा एक बौद्धवादी अशी शंका करितो कीं, मागील युक्तीनें पदार्थ हा विज्ञानाहून (चित्ताहून) भिन्न ठरतो खरा, परंतु तो चित्तानेंच ग्रहण केला जातो; कारण, ज्या वेळेस विज्ञान असतें त्याच वेळेस त्याचा भास होतो; यावरून विज्ञानानेंच पदार्थाची उत्पत्ति होते

व विज्ञान नसतें त्या वेळेस तो मुळींच नसतो असें सिद्ध होतें. यावर सूत्रकार त्या वाद्याला विचारतात कीं, अरे ! तूं चित्ताधीन जी पदार्थाची स्थिति ह्मणतोस ती काय ? १ एकचित्ताधीन किंवा २ अनेकचित्ताधीन ? त्यांत एकचित्ताधीन पदार्थाची स्थिति ह्मणशील तर ती संभवत नाहीं; कारण, जर एका चित्ताचें कार्य घट इत्यादि वस्तू होतील तर तें चित्त जेव्हां पट इत्यादि वस्तूंत मग्न होईल तेव्हां घटादि पदार्थ सर्व नाहींसे होतील ! व ते नष्ट होतात असें ह्मटलें तर पुनः ते दृष्टीस पडतात; आणि 'तेच हे पदार्थ' अशी मनाची खात्री होते. तसेंच एकाचें मन जरी त्या पदार्थावर नसले तरी दुसरा त्या पदार्थाला पहात असतो. ह्मणून एका चित्ताचें कार्य तर पदार्थ नव्हे. आतां अनेक चित्तांचें कार्य पदार्थ ह्मणशील तर तेंही संभवत नाहीं; कारण, पूर्वी एकानें घट पाहिल्यानंतर अनेक चित्तांचा संबंध त्या घटाशीं झाला तर तेथेंच अनेक प्रकारचे घट उत्पन्न व्हावेत; कारण, कारणें अनेक असल्यामुळें कार्यें अनेक झालीं पाहिजेत, परंतु तसें कांहीं होत नाहीं. आणिक दुसरें असें कीं, पोटाकडे पहात असतां पाठ दिसत नाहीं, पाठीवांचून पोट राहूं शकत नाहीं ह्मणून त्या वेळेस पोटही दिसूं नये असें होईल. याकरितां पदार्थ हे स्वप्नांतील भासणाऱ्या वस्तूंप्रमाणें केवळ चित्तानेंच भासणारे असे नव्हत तर चित्ताहून भिन्न असून स्वतंत्र आहेत, चित्ताधीन नाहींत.

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

मोक्षाला हेतु जें विवेकज्ञान तें सांगण्याकरितां आतां चित्त व आत्मा यांच्या स्वरूपांचा विवेकप्रकार दोन सूत्रांनीं सांगतात, विषय हे लोहचुंबकाप्रमाणें जागच्या जागीं राहून आकर्षण करणारे आहेत; व चित्ताचा स्वभाव लोखंडाप्रमाणें ओढला जाण्याचा असा आहे. विषयांनीं याला आकर्षण केलें कीं, तें विषयांशीं संबद्ध होऊन विषयाकार होऊन जातें. त्यांत ज्या विषयानें त्याला ओढून घेऊन आपला आकार त्याच्यांत उमटविला आहे तो त्या चित्ताचा ज्ञातविषय होतो; आणि ज्या विषयानें त्याला ओढून न घेतल्यामुळें आपला आकार त्याच्यांत उमटविला नाहीं तो त्या चित्ताचा अज्ञातविषय होतो. याप्रमाणें ज्ञातविषय व अज्ञातविषय असे दोन स्वभाव चित्ताचे झाल्यामुळें चित्त परिणामी आहे.

सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

जसें चित्त ज्ञाताज्ञातविषय असल्यामुळें परिणामी आहे त्याचप्रमाणें पुरुष सुद्धां ज्या वेळेस नील वर्णाला जाणतो त्याच वेळीं पीत वर्णाला जाणत नाहीं ह्मणून तोही परिणामी आहे कीं काय ? तर पुरुष परिणामी नाहीं; कशावरून तर, जसे चित्ताला ज्ञात व अज्ञात असे दोन प्रकारचे विषय आहेत तसे आत्म्याला नाहींत. आत्म्याचा विषय ह्मटला ह्मणजे क्षिप्त, मूढ इत्यादि चित्ताच्या वृत्ती आहेत. त्या त्याला नेहमीं माहीत आहेत; कारण, तो चित्ताचा साक्षी आहे. जर तो परिणामी असता तर त्याला एकादे वेळीं अंधत्व आल्यामुळें

वृत्ती असतांनाही त्याला माहीत झाल्या नसत्या. त्या वेळेस त्याला ज्ञाताज्ञातविषयत्व येऊन 'मी सुखी आहें कीं नाहीं ? मी दुःखी आहें किंवा नाहीं ? अथवा मी इच्छितों किंवा नाहीं?' असा संशय आला असता; परंतु असा संशय कधीं येत नाहीं. ह्मणून त्याला वृत्ती कधीं माहीत नाहींत असें नाहीं. त्यावरून पुरुष अपरिणामी आहे हें सहज सिद्ध झालें.

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

येथें बौद्ध अशी शंका करितो कीं, चित्त हें अग्नीप्रमाणें स्वयंप्रकाश असल्यामुळें तें दुसऱ्या पदार्थांलाही प्रकाशित करील, तेणेंकरून पदार्थांचें ज्ञान होईल. मग दुसरा ज्ञान करून देणारा असा आत्मा कशाला पाहिजे ? यावर समाधान असें कीं, चित्त हें स्वप्रकाश मानून वरचा शंकापक्ष सिद्ध केला; परंतु चित्त हें अग्नीप्रमाणें स्वतः प्रकाशित मुळींच होत नाहीं; कारण, तें आत्म्याच्या योगानें प्रकाशित होण्याला योग्य आहे; व आत्मा हा त्याचा प्रकाशक आहे. सारांश, तें प्रकाश्य (प्रकाशानें प्रकाशित होण्याला योग्य) असल्यामुळें त्याला प्रकाशित करणारा प्रकाशक असा आत्मा आवश्यक असलाच पाहिजे.

एकसमये चोभयानवधारणात् ॥ २० ॥

आणीक दुसरें कारण असें कीं, चित्ताला आपल्या स्वरूपाचें ज्ञान व पदार्थांचें ज्ञान हीं दोन्ही ज्ञानें एकाच वेळीं होणें संभवत नाहीं ह्मणून चित्त हें स्वतांला प्रकाशित करणारें नाहीं; याकरितां त्याचा प्रकाशक आत्मा आवश्यक असला पाहिजे.

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

पुनः बौद्ध अशी शंका करितो कीं, चित्ताला आपलें व पदार्थांचें ज्ञान एका वेळीं होणें संभवत नाहीं ह्मणून त्याला स्वप्रकाश मानीत नाहीं; परंतु तें दुसऱ्या चित्तानें प्रकाशित होईल; मग आत्मा मानण्याचें प्रयोजन काय ? याचें समाधान असें कीं, जर एका चित्ताला प्रकाशित करण्याकरितां दुसरें चित्त मानिलें तर तेंही स्वतः प्रकाशित होण्याला असमर्थ असल्यामुळें त्यालाही प्रकाशित करणारें तिसरेंच चित्त मानावें लागेल. त्याला चवथें, त्याला पांचवें, याप्रमाणें चित्तें अनेक मानावीं लागून शेवटीं चित्ताची समाप्ति ह्मणून कधींच होणार नाहीं; हें एक. आणिक दुसरें असें कीं, स्मृतींचाही सर्व गोंधळ होऊन जाईल. ह्मणजे कोणता एकादा रंग किंवा कोणता एकादा रस बुद्धीमध्यें विषय झाला असतां त्याचें ज्ञान करून देण्याकरितां अनंत बुद्धि उत्पन्न होतील; मग त्यांपासून अनंत संस्कार उत्पन्न झाल्यामुळें एकदम पुष्कळ स्मृतींची उत्पत्ति होईल. नंतर कोणत्या पदार्थाबद्दल ही स्मृति उत्पन्न झाली हें न समजल्यामुळें स्मृतींत गोंधळ पडेल ह्मणजे ही रूपाविषयीं स्मृति कां रसाविषयीं याचा निश्चय होणार नाहीं !

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ बुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

आतां अशी शंका येते कीं, एका बुद्धीकरितां दुसरी बुद्धि मानण्यांत अनेक दोष

आहेत हें खरें, परंतु आत्मा अगदीं क्रियारहित असल्यामुळें कोणत्याही व्यापारावांचून, त्यापासून तरी बुद्धीला ज्ञान कसें होईल ? याचें समाधान असें कीं, आत्मा हा चिद्रूप ह्मणजे ज्ञानस्वरूप असल्यामुळें त्याला चिति असें ह्मणतात. ती चिति कोठेंही इतर ठिकाणीं गमन करीत नाहीं ह्मणजे कोणाशींही मिसळून राहत नाहीं. जसें, सत्व इत्यादि तीन गुण पूर्वी (कै० सू० १४ त) सांगितलेल्या अंगांगिभावामुळें महदादिरूप परिणामांस पावतात, त्याप्रमाणें चिति परिणाम पावत नाहीं; कारण, ती नेहमींच एकरूपानें राहते. ह्मणून जेव्हां बुद्धि जवळ असतां तिच्यामध्यें चितीची छाया ह्मणजे प्रतिबिंब पडतें तेव्हां बुद्धि चेतना-सारखी होते. हें बुद्धींत प्रतिबिंब पडून चिति बुद्धिवृत्तींशीं एकरूपानें भासणें किंवा बुद्धि चैतन्यासारखी दिसणें हीच चितीला तदाकारतापत्ति व हीच बुद्धीला चिच्छायापत्ति लोकांत ह्मणविते. ही तदाकारतापत्ति झाली असतां चितीला (पुरुषाला) आपल्या भोग्यरूप बुद्धीचें ज्ञान होतें व चिच्छायापत्ति झाली असतां बुद्धीला आपलें स्वतांचें ज्ञान होतें.

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

बौद्ध इत्यादिकांला चित्त व आत्मा एकच आहे असा भ्रम झाला आहे, तो भ्रम दूर करण्याकरितां सांगतात, द्रष्टा ह्मणजे पाहणारा किंवा जाणणारा, अर्थात् बुद्धीचा साक्षी चेतन असा आत्मा होय. व दृश्य ह्मणजे पाहण्यास किंवा जाणण्यास योग्य, अर्थात् उप-भोग घेण्याच्या घट, पट इत्यादि अचेतन अशा सर्व वस्तू होत. द्रष्टा व दृश्य या दोन्ही वस्तूंनीं चित्त ह्मणजे बुद्धि प्रतिबिंबित होते ह्मणजे घटादिकांचें प्रतिबिंब बुद्धींत पडून ती घटादिकांच्या आकाराची भासूं लागते; व द्रष्ट्याचें (आत्म्याचें) प्रतिबिंब बुद्धींत पडून ती चेतनासारखीही भासूं लागते. याप्रमाणें द्रष्टा व दृश्य या सर्वांचें प्रतिबिंब बुद्धींत पडून ती सर्वांच्या आकाराची भासते अर्थात् ती सर्व वस्तूंचें ग्रहण करून सर्व व्यवहार करण्याला समर्थ होते, ह्मणून ती (बुद्धि) सर्वार्थ आहे असें सिद्ध होतें. 'सर्वार्थ' या पदाचा अर्थ असा आहे कीं, चेतन व अचेतन ह्या सर्व वस्तू आहेत अर्थ ह्मणजे विषय जिचा ती सर्वार्थ होय. या सूत्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'बुद्धींत आत्म्याचें प्रतिबिंब पडून ती प्रतिबिंबाकार भासते ह्मणून त्या प्रतिबिंबाच्या ऐक्याच्या भ्रमानें 'चित्तच आत्मा' असा भ्रम सौगत बौद्धांस झाला. जास्वंद वगैरेच्या फुलांजवळ जसा शुद्ध स्फटिकमणि ठेविला असतां तो त्या त्या रंगाचा भासूं लागतो याप्रमाणें चित्ताचा स्वभाव असल्यामुळें सर्व दृश्य वस्तूंच्या आकारास तें ग्रहण करितें ह्मणून 'चित्ताहून शिवाय आणिक कांहीं पदार्थ नाहीं' अशी समजूत विज्ञानवादी बौद्धांची झाली ती ठीकच झाली. परंतु यांमध्यें आपण असा विचार करावयाचा कीं, चित्त हें भोग्य वस्तु आहे; तेव्हां याचा उपभोग घेणारा कोणीतरी अन्य असला पाहिजे. आतां तो कोण असावा तर, नित्य प्रकाशित राहणारी अशी चिच्छक्ति ही होय. ती चिच्छक्ति दोन प्रकारची; एक नित्योदित ह्मणजे नेहमीं असणारी, व दुसरी

अभिव्यंग्या.म्हणजे कारणानें प्रकट होणारी. नेहमीं असणारी चिच्छक्ति कूटस्थ म्हणजे मूळचा आत्मा, व प्रकट होणारी चिच्छक्ति म्हटली म्हणजे जें बुद्धींत आत्म्याचें प्रतिबिंब पडतें व जें सुख, दुःख इत्यादिक आकाराला प्राप्त होतें ती होय. पुरुषास भोग दोन प्रकारचा; एक चिदवसानतारूप व दुसरा परिणामरूप. त्यांत चिदवसानतारूप म्हणजे अभिव्यंग्या चिच्छक्ति हा पुरुषाचा मुख्य भोग होय; व आत्म्याच्या जवळ असल्यामुळें जिला चैतन्य प्राप्त झालें आहे अशा बुद्धीचा जो सुखदुःखादि परिणाम तो दुसरा भोग होय. ह्याप्रमाणें पुरुष हा भोक्ता (उपभोग घेणारा) अर्थात् चेतन व बुद्धि ही भोग्य (उपभोग घेण्याला योग्य) अर्थात् अचेतन असा परस्परांचा अगदीं निश्चयानें भेद असल्यामुळें पुरुष व बुद्धि हे दोघे अगदीं भिन्न, आहेत असा मनाचा पक्का निश्चय करून घ्यावा. त्यांत योगाभ्यासाचें यथासांग अनुष्ठान घडून जेव्हां क्लेश इत्यादि मल झडून जाऊन निवात प्रदेशांतील दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें अगदीं निश्चळ म्हणजे एकाग्र असें समाधींत चित्त होतें तेव्हां बुद्धीहून पुरुष भिन्न आहे असा चित्ताचा निश्चय होतो; याकरितां योगाभ्यास अवश्य करावा.'

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ।। २४ ।।

आतां अशी शंका येते कीं, जर याप्रमाणें चित्त सर्व विषयांचें ग्रहण करून सर्व व्यवहार करण्याला समर्थ आहे, तर ज्यास कांहीं प्रमाण नाहीं असा द्रष्टा (आत्मा) कशाकरितां व्यर्थ मानितां ? याचें समाधान असें कीं, तें चित्त याप्रमाणें सर्व व्यवहार करितें खरें, परंतु ते स्वतंत्रपणानें करीत नाहीं; तेंही दुसऱ्याची मदत घेऊन काम करितें. ती मदत कोणाची म्हणाल तर ज्यांना मोजवणार नाहीं अशा अनंत वासनांच्या द्वारानें कार्य करितें याकरितां तें परार्थ म्हणजे दुसऱ्यासाठीं आहे. कशावरून म्हणाल तर असा नियम आपल्या पाहण्यांत येतो कीं, जें दुसऱ्याची मदत घेऊन काम करणारें असतें, म्हणजे ज्याला दुसऱ्याच्या मदतीवांचून कांहींच काम करितां येत नाहीं; तें दुसऱ्यासाठीं असतें. जसे, आपले आसन, शय्या इत्यादि उपभोगाचे पदार्थ. हे जमीन इत्यादि आधारभूत साहाय्य असल्यावांचून आपलें कार्य करूं शकत नाहींत. अथवा जसे सत्वादि तीन गुण, हे एकेक स्वतंत्र असतां कोणतेंही कार्य करूं शकत नाहींत; नंतर तिघे एकमेकांचे जेव्हां साहाय्य घेतात तेव्हां मग सर्व प्रकारचीं कामें करूं शकतात; त्याप्रमाणें चित्त हें परार्थ (दुसऱ्याकरितां) आहे. याप्रमाणें चित्त जर परार्थ ठरलें तर तो दुसरा कोणीतरी चित्ताहून अन्य असला पाहिजे. तो कोण म्हणाल तर चित्तसाक्षी आत्मा होय. त्याचें कार्य चित्ताला हेंच करावयाचें असतें कीं, मागील सूत्रांत सांगितलेले दोन प्रकारचे भोग व मोक्ष हे पुरुषाला साधून देणें.

विशेषदर्शिन आत्मभावनाविनिवृत्तिः ।। २५ ।।

आतां मोक्षाचें वर्णन करणार त्यांत मोक्षाला योग्य असा अधिकारी कोण, तें प्रथम

सांगतात, याप्रमाणें बुद्धि व पुरुष भिन्न असें सिद्ध झालें. आतां जो या दोहोंमध्यें चित्ताहून आत्मा हा निराळा आहे असा विशेष जाणतो त्याला आत्म्याचे गुण व चित्ताचे दोष हे समजून 'चित्तच आत्मा आहे' अशी जी त्याची समजूत असते ती अगदीं नाहींशी होते; व चित्तच सर्व करणारें जाणणारें, भोगणारें इत्यादि आहे असा अभिमान दूर होतो.

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वी ज्या वेळीं बुद्धि इत्यादिक अनात्म (आत्म्याहून भिन्न अशा) वस्तूंच्या ठिकाणीं 'हाच आत्मा' असा भ्रम होता त्या वेळेस जें चित्त विषयांत अगदीं गढून जाऊन संसारच परम सुख असें मानीत होतें तें चित्त आतां बुद्धिपुरुषांचें भेदज्ञान झाल्यावर विषयावरून निघून अंतर्मुख असें होऊन मोक्षच मुख्य फल ह्मणजे परम सुख आहे असें पक्कें समजून पुढें सांगावयाचें जें धर्ममेघध्यान त्याविषयीं तत्पर होतें.

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

आतां तें चित्त आत्मा व चित्त हे दोन्हे भिन्न आहेत अशा भेदाज्ञानाकडे वळून समाधींत तत्पर होते खरें, तथापि तेथें मध्यें मध्यें त्याला 'व्युत्थान' या शब्दाचा अर्थ पूर्वी (वि० ३ सू० त ९) सांगितला आहे, त्या व्युत्थानअवस्थेंत घडलेले जे वासनारूप संस्कार त्यांपासून 'मी व माझें, जाणतों व जाणत नाहीं' अशा प्रकारचे जागृतअवस्थेप्रमाणें अनेक दुसरे प्रत्यय (अनुभव) येतात; ते समाधीला विघ्न करणारे होत याकरितां त्यांच्या नाशाचा प्रयत्न अवश्य करावा.

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

पूर्वी (सा० सू० १० व ११ त) अविद्या इत्यादिकांचा नाश करण्याकरितां जो (ज्ञानाग्नीनें जाळण्याचा) उपाय सांगितला, त्याच उपायानें या संस्कारांचा नाश करावा. ह्मणजे अविद्या इत्यादि क्लेश हे जसे अग्नीनें जळालेल्या बीजाप्रमाणें पुनः चित्तांत उत्पन्न होत नाहींत, तसेच संस्कारही तो उपाय केला असतां समाधींत आपलें कार्य करूं शकणार नाहींत.

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥२९॥

बुद्धिसत्व (चित्त) व आत्मा या दोघांचें स्पष्टरीतीनें भेदज्ञान होणें याला प्रसंख्यान ह्मणतात; हीच विवेकख्याति होय. ज्ञानाग्नीनें संस्कारांचा नाश झाल्यावर मग प्रसंख्यान ह्मणजे विवेकख्याति उत्पन्न होते. तिच्या योगानें सर्व जगत् आपल्या स्वाधीन ठेवतां यावें अशी सिद्धि प्राप्त होते. परंतु असल्या असंख्यानाची सुद्धां जो योगी इच्छा करीत नाहीं त्याला योगांत विघ्नें उत्पन्न होण्याचें कारणच राहत नाहीं. नंतर नेहमीं विवेकख्यातीचाच उदय झाल्यामुळें धर्ममेघ नांवाचा समाधि सिद्ध होतो. धर्ममेघ ह्मणजे पूर्वी (कै०४ सू० ७ त) सांगितलेला जो अशुक्लकृष्ण धर्म त्याप्रत जो सिंचन करून वाढवितो, ह्मणजे ज्यापासून मोक्ष-

रूपच जें फल प्राप्त व्हावयाचें असें मोक्षप्राप्तीचें ज्ञान त्याप्रत जो वाढवितो, त्यास धर्ममेघ ह्मणतात.

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

धर्ममेघ समाधि सिद्ध झाल्यावर त्यापासून वासनांसुद्धां अविद्या इत्यादि पांच क्लेशांचा जो समूळ नाश होतो. तेव्हां तो योगी जीवंत असतांना क्लेश व कर्म यांपासून मुक्त होतो; अर्थात् जीवन्मुक्त होतो.

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

ज्ञानाला आच्छादन करणारे जे अविद्यादि मल ते जीवन्मुक्तअवस्थेंत अगदीं नाहींसे झाल्यामुळें जसा मोठ्या अफाट आकाशामध्यें काजवा चमकला असतां अगदीं लहान दिसतो त्याप्रमाणें ज्ञान हें अनंत झाल्यामुळें ज्ञेय हें अगदीं लहान होतें. तात्पर्य, ज्ञानापुढें ज्ञेय अगदींच तुच्छ वाटतें.

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

सत्वादि तीन गुण हे पुरुषांकरितां असतात. त्यांत भावी (पुढें होणारा) जो पुरुषार्थ तो गुणांला प्रेरणा करीत असतो; आणि त्याप्रमाणें ते गुण कार्यास प्रवृत्त होऊन क्रमानें परिणाम पावत असतात. धर्ममेघसमाधीचा उदय झाल्यानंतर गुणांना कांहींच पुरुषार्थ (काम) शिल्लक न राहिल्यामुळें पुढच्या सूत्रांत सांगावयाचा जो परिणामक्रम त्याचा अगदीं शेवट होतो; ह्मणजे कृतार्थपुरुषाच्या कार्यापासून ते निवृत्त होतात. कारण कार्य झाल्यावर त्या ठिकाणीं उगीच कोणी बसत असतें.

क्षणप्रतियोगी परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षण ह्मणजे अत्यंत सूक्ष्म कालाचे जे सूक्ष्म अंश ते होत. त्यांचा क्रम समाधिप्रज्ञेनें जाणला जातो. क्षण हें क्रमाचें स्वरूप कथन करणारे आहेत, ह्मणून क्रम हा क्षणप्रतियोगी झाला. यास प्रत्यक्ष प्रमाण,--प्रथम मातीचा गोळा, नंतर घट, नंतर कपाल व त्यानंतर पुनः बारीक पूड; हे प्रत्यक्ष परिणाम (अवस्था) दृष्टीस पडतात त्यांत त्यांची पहिली अवस्था मातीचा गोळेपणा व शेवटली अवस्था बारीक पूडपणा; याप्रमाणें हा पूर्वीचा व हा त्यानंतरचा अशा मर्यादेच्या ज्ञानानें क्रमाचें ज्ञान साहजिक होतें. सारांश, एका क्षणाच्या अव्यवहित दुसऱ्या क्षणीं जो परिणाम, याप्रमाणें जी परिणामाची परंपरा, अशाला क्रम ह्मणतात.

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

पुरुषांची भोग व मोक्ष हीं दोन कार्यें करावयाचीं होतीं तीं करून संपल्यानंतर गुणांना

त्या पुरुषाचें दुसरें कांहींच काम न उरल्यामुळें त्यांचा आपल्या कारणामधें (प्रधानामध्यें
जो लय होणें; अथवा जें पुरुषानें केवळ आपल्या स्वरूपानें रहाणें त्यास कैवल्य (मोक्ष
ह्मणतात. कैवल्य ह्मणजे केवलपणा ह्मणजे एकटें रहाणें; यावरून जेव्हां चित्ताचा बिलकूल
संबंध न राहून केवल एकटा पुरुष आपल्या स्वरूपानें राहतो; तोच पुरुषाला मोक्ष अरे
सिद्ध झालें.

इति श्रीपाताञ्जलयोगशास्त्राभिप्राये कैवल्यपादः समाप्तः ॥ ४ ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

श्रीः ।

पाताञ्जलयोगसूत्रम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासप्रणीतभाष्योपेतम् ।

हेमाडपंतविरचितट्टिप्पणीभाषानुवादसहितं च ।

तच्च

"नानाभाई सदानन्दजी रेळे ऊर्फ हेमाडपंत"

मुम्बय्याम्

इत्यनेन

'युनिव्हर्सल' इत्याख्यमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८१९, सन १८९७.

किंमत तीन रुपये.

नानाभाई सदानंदजी रेळे, ऊर्फ हेमाडपंत,

पत्ताः—लोहारचाळ, दगडीहवेलीचे मालक—मुंबई.

किंवा

नानाभाई सदानंदजीचे बंगल्यांत, कोळसेवाडी,

कल्याण,

जि० ठाणे

प्रस्तावना.

कैवल्यं हि विनोपायैः कृपया यस्य लभ्यते ॥
प्रस्तौमि चिन्मयं वस्तु तंदनादि ह्यनन्तकम् ॥१॥

ह्या अचिंत्यरचनारूप विचित्रसृष्टीकडे विचारदृष्टीनें पाहिलें असतां प्रत्येक प्राण्याला ' मला निरंतर सुख व्हावें ' अशी नेहमीं इच्छा होत असते. यावरून असा निश्चय होतो कीं, प्राण्याचा सुखप्राप्ति करून घेणें हाच मुख्य पुरुषार्थ आहे. त्यांत सुखें दोन प्रकारचीं; नित्य व अनित्य. त्यांत दुसऱ्या प्रकारचें सुख हें विषयोपभोगापासून उत्पन्न होऊन तत्काल नष्ट होणारें व परिणामीं दुःखप्रदच असल्यामुळें सुखाभास मात्र आहे. याकरितां त्याच्या प्राप्तीकरितां प्रयत्न करणें ह्मटलें ह्मणजे कणरहित धान्याचा कोंडा कुटीत बसणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें केवल श्रम मात्र व्यर्थ होऊन पुनः निरंतर दुःखच भोगावें लागेल. ह्मणून दुसऱ्या प्रकारच्या सुखाच्या प्राप्तीविषयीं व्यर्थ प्रयत्न करीत न बसतां पहिल्या प्रकारच्या नित्य सुखाकरितांच मनुष्यानें नेहमीं प्रयत्न करणें हें त्याचें कर्तव्य कर्म आहे. तें नित्य-सुख कोणतें ह्मणाल तर क्लेश व कर्म यांच्या परिणामरूप ज्या वासना त्यांच्या संबंधापासून मुक्त होणें हें होय. यासच कैवल्य, मोक्ष इत्यादि संज्ञा आहेत. मोक्ष हा ज्ञानावांचून प्राप्त होणें नाहीं ' असा सर्व शास्त्रकारांचा सिद्धांत आहे. ज्ञानप्राप्तीकरितां शास्त्रकारांनीं अधिकारिभेदानें अनेक प्रकारचे उपाय सांगितले आहेत. त्या सर्वांत योग हाच मुख्य उपाय आहे; कारण, 'आत्मज्ञानानें मुक्ति होते; व तें आत्मज्ञान योगावांचून नाहीं ' असें स्कंदपुराणांत योगास मुख्योपायत्व प्रतिपादन केलें आहे. गीतेंतही 'तपस्वी, ज्ञाननिष्ठ व कर्मनिष्ठ या सर्वांहून योगी मला अत्यंत प्रिय आहे; याकरितां हे अर्जुना! तूं योगी हो. ' असें श्रीकृष्णानें योगाचेंच मुख्यत्व वर्णन केलें आहे. तसाच, 'यमनियमादि साधनसंपत्तियुक्त योग्यानें अभ्यास करून आत्मा नेहमीं समाधींत योजिला असतां ज्या ठिकाणीं निरवधिक सुख आहे अशा माझ्या स्थानाप्रत योगी प्राप्त होतो.' असा मोक्षप्राप्तिस योगाभ्यासच उपाय सांगितला. आतां मोक्षप्राप्तीस दुसरा उपायच नाहीं असें ह्मणणें नाहीं; तर मोक्षप्राप्तीस खात्रीचा उपाय योगावांचून दुसरा नाहीं. ह्मणजे इतर साधनांनीं ज्ञान प्राप्त होऊन संचित व क्रियमाण कर्मांचा जरी नाश झाला तथापि प्रारब्ध कर्माचा नाश भोगावांचून होत नाहीं. तो भोग भोगण्याकरितां कितीएक जन्म घ्यावे लागतील याचा नियम नाहीं. आणि जो योगी आहे तो प्रारब्ध कर्माचा संपूर्ण नाश होण्याकरितां योगप्रभावानें अनेक देह धारण करून ह्या जन्मांतच प्रारब्धकर्मफलांचा उपभोगानें संपूर्ण नाश करून टाकितो; हें सामर्थ्य दुसऱ्यां-

मध्यें नाहीं. ह्मणूनच कूर्मपुराणांत ' योगाग्नि हा संपूर्ण पातकांप्रत तत्काल जाळून टाकितो; त्या-योगानें उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त होऊन त्यापासून पुरुषास मोक्ष प्राप्त होतो. ' असें योगसामर्थ्य वर्णन केलें आहे. याकरितां परम दयालु भक्तवत्सल परमेश्वरानें भक्तोद्धाराकरितां हिरण्यगर्भ प्रजापतिमुखानें योगशास्त्र प्रकट केलें. आतां तें फारच गहन व विस्तारयुक्त असल्यामुळें अज्ञजनांस त्यापासून कांहींच उपयोग न झाल्यामुळें ते निरंतर दुःखसागरांत तसेच गटंगळ्या खात राहतील. असा विचार श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनींनीं मनांत आणून परम वात्सल्यानें सर्व योगशास्त्राचें सार १९५ एकशें पंचाणव सूत्रांत आणून त्याचे १ समाधिपाद, २ साधनपाद, ३ विभूतिपाद व ४ कैवल्यपाद असे चार भाग केले. त्यांत पहिल्या भागांत योगारूढचित्त ह्मणजे ज्यास योग पूर्ण सिद्ध झाला अशा उत्तम अधिकाऱ्याकरितां क्रियायोग इत्यादि संपूर्ण अंगांची अपेक्षा न बाळगतां केवल अभ्यास व वैराग्य या दोन साधनांनींच सिद्ध होणारा असा योग ह्मणजे चित्तवृत्तिनिरोध, वृत्तिलक्षण, योगोपाय व त्यांचे भेद सांगितले. दुसऱ्या भागांत ज्याचें चित्त वारंवार चंचल होतें, अशा अधिकाऱ्यासही योग सिद्ध व्हावा याकरितां क्रियायोग, क्लेशस्वरूप, कर्मविपाक, हेयदुःखस्वरूप व व्यूहलक्षण हीं सर्व सांगून पुढें विवेकख्याति सिद्ध होण्याकरितां यम, नियम, आसन, प्राणायाम व प्रत्याहार अशीं योगास बहिरंग साधनभूत पांच अंगें पुष्कळ विस्तारानें सांगितलीं. तिसऱ्या भागांत योगास साक्षात् उपयोगी पडणारीं अशीं धारणा, ध्यान व समाधि अशीं तीन अंगें सांगून पुढें परिणाम व चित्तसंयमानें प्राप्त होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या सिद्धि सांगितल्या. आणि चवथ्या भागांत मोक्षाचें विस्तारपूर्वक स्वरूपकथन, मोक्षयोग्यचित्ताचें स्वरूप, योगिकर्मस्वरूप, इसनाऽनादित्व इत्यादि सांगितलें. ह्या चार पादांतीलही विषय सूत्रनिबद्ध असल्यामुळें साधारण अधिकाऱ्यांस समजणें कठिणच; असें मनांत आणून करुणार्द्रचित्त होऊन साक्षात् भगवान् श्रीवेदव्यास यांनीं भाष्यरूपानें सर्व योगशास्त्राचें सार व सूत्रकाराचें हृद्गत प्रकट केलें. या भाष्याबद्दल योगवार्तिककार जो विज्ञानभिक्षु यानें योगवार्तिक ग्रंथाच्या शेवटीं असा अभिप्राय दिला आहे कीं, ' हजारों योगग्रंथांचें, सर्व उपनिषदांचें व विद्वानांचें ज्याविषयीं तात्पर्य असा सूत्राचा तात्पर्यार्थ श्रीवेदव्यासांनीं सांगितला. असा हा विषय गहन असल्यामुळें ग्रंथकर्त्यानें यथामतीनें जितकें त्याचें विवरण करवलें तितकें केलें व आमचे विद्वान् लोक त्यांत कांहीं दोष असल्यास ते दाखवून हा ग्रंथ आपल्या संग्रहास ठेवितील अशी आशा आहे.

ग्रंथकर्ता.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

अथ सभाष्य पातञ्जलयोगसूत्रानुक्रमणिका ।

सूत्रांक.	विषय.	पृष्ठांक.
	अथ समाधिपादः ॥१॥	
१	मङ्गलाचरणम्.	१
,,	अथ योगानुशासनशब्दयोरर्थः	१
,,	**क्षिप्तादीनां चित्तभूमीनां लक्षणम्.**	२
२	योगलक्षणम्.	३
३	समाधिकाले आत्मस्वरूपम्.	५
४	समाधिरहितकाले आत्मस्वरूपम्.	५
५	पञ्चप्रकारकवृत्तीनां भेदद्वयकथनम्.	६
६	पञ्च वृत्तयः	७
७	प्रमाणवृत्तेस्त्रयो भेदाः	७
८	विपर्ययवृत्तिलक्षणम्.	८
९	विकल्पवृत्तिलक्षणम्.	९
१०	निद्रावृत्तिलक्षणम्.	१०
११	स्मृतिवृत्तिलक्षणम्.	११
१२	चित्तवृत्तिनिरोधसाधनम्.	१२
१३	अभ्यासलक्षणम्.	१४
१४	अभ्यासस्य दृढीभवनसाधनम्.	१४
१५	अपरवैराग्यलक्षणम्.	१४
१६	परवैराग्यलक्षणम्.	१५
१७	संप्रज्ञातसमाधिचें स्वरूप.	१६
१८	असंप्रज्ञातलक्षणं तत्प्राप्त्युपायाश्च.	१७
१९	उपायान्विना इह जन्मन्येव एषां समाधिसिद्धिस्तेषां कथनम्.	१८
२०	उपायप्रत्ययसमाध्यधिकारिणां तदुपायानां च कथनम्.	१९
२१	त्वरया समाधिप्राप्तेउपायः	२०
२२	अतित्वरया समाधिप्राप्तेरुपायः	२०
२३	समाधिप्राप्तेरन्योऽतिसुगम उपायः	२१
२४	ईश्वरस्वरूपकथनं तत्क्रियाशक्तौ प्रमाणकथनं च.	२१
२५	ईश्वरस्य ज्ञानशक्तावनुमानम्.	२३
२६	ईश्वरप्रभावकथनम्.	२४
२७	ईश्वरवाचकशब्दकथनम्.	२४
,,	**अथर्ववेदान्तर्गतमाण्डूक्योपनिषत्कथितेश्वरवाचकप्रणवसंबन्धिनी व्याख्या.**	२५
२८	ईश्वरोपासनाप्रकारः	२६
२९	ईश्वरोपासनाफलम्.	२७
३०	नव चित्तविक्षेपाः	२७
३१	चित्तविक्षेपसहभुवोऽन्येऽन्तरायाः.	२८
३२	चित्तविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपायः	२९
३३	चित्तस्थिरतायाः साधनं, तत्फलं, मैत्र्यादिभावना च.	३१
३४	चित्तप्रसन्नताया द्वितीय उपायः	३२
,,	**प्राणायामलक्षणम्.**	३२
३५	मनस्थैर्ये उपायो विषयवतीप्रवृत्त्या लक्षणं च.	३२
३६	मनस्थैर्ये द्वितीय उपायो ज्योतिष्मतीप्रवृत्त्या लक्षणं च.	३४
३७	,, तृतीय उपायः	३५
३८	,, चतुर्थ उपायः	३५
३९	,, पञ्चम उपायः	३६
४०	साधनानुष्ठानफलम्.	३६
४१	समापत्तिलक्षणं तद्विषयाश्च.	३७
४२	समापत्तेर्विशेषभेदाः	३८
४३	निर्वितर्कसमापत्तेर्लक्षणम्.	३९
४४	सूक्ष्मविषयक समापत्तेर्भेदद्वयकथनम्.	४०
४५	सूक्ष्मविषयकनिर्वितर्कसमापत्तेरवधिभूतविषयः सूक्ष्मपदव्याख्या च.	४१
४६	सबीजसमाधेर्लक्षणं तद्भेदाश्च.	४२
४७	निर्विचारसमापत्तेः फलम्.	४२

१ असा मोठा टाईप जेथें असेल तो विषय त्या सूत्राच्या टिप्पणींत आहे असें समजावें.

सूत्रांक.	विषय.	पृष्ठांक.
४८	ऋतंभराप्रज्ञाया लक्षणम्.	४३
४९	इतरप्रज्ञापेक्षया ऋतंभराप्रज्ञाया वैलक्षण्यम्.	४३
५०	समाधिप्रज्ञायाः फलम्.	४४
५१	निर्बीजसमाधेर्लक्षणफलादि.	४५
	इति समाधिपादः ॥ १ ॥	
	अथ साधनपादः ॥ २ ॥	
१	क्रियायोगस्वरूपकथनम्.	४७
२	क्रियायोगप्रयोजनम्.	४८
३	अविद्यादयः पञ्च क्लेशाः	४८
४	तत्राविद्यायाः प्राधान्यकथनमवान्तरक्लेशभेदकथनं च.	४९
,,	प्रसुप्तादिक्लेशानां लक्षणम्.	५०
,,	,, **द्वितीयं लक्षणम्.**	५०
५	अविद्यालक्षणम्.	५२
६	अस्मितालक्षणम्.	५३
७	रागलक्षणम्.	५४
८	द्वेषलक्षणम्.	५४
९	अभिनिवेशलक्षणम्.	५५
१०	सूक्ष्मवृत्तिक्लेशानां नाशोपायः	५६
११	स्थूलवृत्तिक्लेशानां नाशोपायः	५६
१२	कर्माशयस्य स्वरूपं कारणं भेदौ च.	५६
१३	कर्मविपाकस्तत्कारणं च.	५७
१४	कर्मविपाकोद्भूतक्लेशानां फलम्.	६२
१५	विवेकिपुरुषस्य 'सर्वं दुःखमयम्' इति ज्ञाने कारणम्.	६२
,,	दुःखसमुदायस्य मूलकारणं तदुच्छेदनोपायः	६३
,,	अन्यशास्त्रवदेतच्छास्त्रस्य चतुर्व्यूहत्वकथनम्.	६३
१६	हेयदुःखकथनं हेयलक्षणं च.	६७
१७	हेयदुःखप्राप्ति कारणम्.	६७
१८	दृश्यस्वरूपं तत्प्रयोजनं च.	६९
१९	दृश्यगुणानां स्वरूपं तद्विशेषभेदाश्च.	७२
२०	द्रष्टु स्वरूपकथनम्.	७५
२१	दृश्यप्रयोजनम्.	७७
२२	दृश्यस्य नष्टानष्टत्व कथनम्.	७७
२३	द्रष्टृदृश्ययोः संयोगलक्षणम्.	७८
२४	संयोगस्य कारणम्.	८१
२५	कैवल्यस्वरूपम्.	८२
२६	कैवल्यप्राप्त्युपायः	८३
२७	विवेकख्यातेर्भूमिभेदाः	८४
२८	विवेकख्यातिप्राप्त्युपायः	८५
२९	योगस्य यमादयोऽष्टावङ्गानि.	८८
३०	तत्र यमस्वरूपं तद्भेदाश्च.	८८
३१	उक्तयमानां विशेषः	८९
३२	नियमस्वरूपं तद्भेदाश्च.	९०
३३	अहिंसादीनां योगाङ्गत्वकथनम्.	९१
३४	वितर्कवितर्कप्रतिपक्षयोः कथनं प्रतिपक्षभावनं च.	९३
३५	अहिंसाप्रतिष्ठायाः फलम्.	९५
३६	सत्यप्रतिष्ठायाः फलम्.	९६
३७	अस्तेयप्रतिष्ठायाः फलम्.	९६
३८	ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायाः फलम्.	९६
३९	अपरिग्रहस्थैर्यफलम्.	९६
४०	बाह्यशुद्धेः फलम्.	९७
४१	बाह्यशुद्धेरन्यत्फलम्.	९७
४२	संतोषफलम्.	९८
४३	तपसः फलम्.	९८
४४	स्वाध्याय फलम्.	९९
४५	ईश्वरप्रणिधानफलम्.	९९
४६	आसनलक्षणम्.	९९
,,	**पद्मासनादीनां चतुर्णामासनानां लक्षणम्.**	९९
४७	आसनसिद्ध्युपायः	१००
४८	आसनस्थैर्यफलम्.	१०१
४९	प्राणायामलक्षणम्.	१०१
५०	तस्यैव विशेषस्वरूपकथनम्.	१०१

सूत्रांक.	विषय.	पृष्ठांक.
,,	कुम्भकलक्षणम्.	१०१
५१	चतुर्थप्राणायामलक्षणम्.	१०३
५२	प्राणायामसिद्धिसूचकं फलम्.	१०३
५३	प्राणायामसिद्धिसूचकं द्वितीयं फ.	१०४
५४	प्रत्याहारस्वरूपम्.	१०४
५५	प्रत्याहारफलमिन्द्रियजयस्वरूपं च	१०५
	इति साधनपादः ॥२॥	
	अथ विभूतिपादः ॥ ३ ॥	
१	धारणालक्षणम्.	१०७
,,	धारणाया द्वितीयं लक्षणम्.	१०७
२	ध्यानलक्षणम्.	१०८
,,	ध्यानस्य द्वितीयं लक्षणम्.	१०८
३	समाधिलक्षणम्.	१०८
,,	समाधेर्द्वितीयं लक्षणम्.	१०८
४	संयमलक्षणम्.	१०९
५	संयमफलम्.	१०९
६	संयमानुष्ठानस्य विषयः	११०
७	धारणादीनां त्रयाणामन्तरङ्गत्वकथनम्.	१११
८	धारणादीनामपि बहिरङ्गत्वकथनम्.	१११
९	निरोधपरिणामलक्षणम्.	१११
१०	निरोधपरिणामस्य फलम्.	११३
११	समाधिपरिणामलक्षणम्.	११३
१२	एकाग्रतापरिणामलक्षणम्.	११४
१३	चित्तस्यातिदैशिका अन्ये पारिणामाः	११४
१४	धर्मधर्मिणोः स्वरूपम्.	१२१
१५	धर्मिणः परिणामान्यत्वे हेतुः	१२४
१६	निरोधादिपरिणामत्रयसंयमस्य फलम्.	१२५
१७	चित्तसंयमस्याऽन्यो विषयस्तत्फलं च.	१२६
,,	तत्र शब्दार्थप्रत्ययानां विभागाविभागकथनम्.	१२६
१८	चित्तसंयमेन संस्कारसाक्षात्करणस्य फलम्.	१३१
१९	प्रत्ययसंयमस्य फलम्.	१३३
२०	तत्र विशेषः	१३३
२१	अन्तर्धानसिद्धिः	१३४
२२	मरणकालज्ञानम्.	१३४
२३	मैत्र्यादिभावनायाः फलम्.	१३५
२४	हस्त्यादिबलेषु संयमकरणस्य फ.	१३६
२५	ज्योतिष्मत्याख्यप्रवृत्त्याः सात्विकप्रकाशे चित्तसंयमस्य फलम्.	१३६
२६	सूर्यसंयमफलम्.	१३७
,,	चतुर्दशभुवनविस्तारः	१३७
२७	चंद्रसंयमफलम्.	१४२
२८	ध्रुवे संयमस्य फलम्.	१४२
२९	नाभिचक्रे संयमस्य फलम्.	१४२
३०	कण्ठकूपे संयमस्य फलम्.	१४३
३१	कूर्मनाड्यां संयमस्य फलम्.	१४३
३२	ब्रह्मरन्ध्रस्य ज्योतिषि संयमस्य फलम्.	१४३
३३	प्रातिभज्ञानमाहात्म्यम्.	१४४
३४	हृत्कमले संयमस्य फलम्.	१४४
३५	भोगपदार्थः स्वार्थसंयमस्य च फ.	१४४
३६	पुरुषज्ञानस्य फलानि.	१४६
३७	प्रातिभादिज्ञानस्य सिद्ध्यसिद्धित्वकथनम्.	१४७
३८	चित्तस्य परशरीरावेशे उपायः	१४७
३९	संयमेनोदानजयस्य फलम्.	१४८
४०	समानजयस्य फलम्.	१४८
४१	श्रोत्राकाशसंबन्धसंयमस्य फलम्.	१४९
४२	कायाकाशसंबन्धसंयमस्य फलम्.	१४९
४३	अकल्पिताया महाविदेहाया वृत्तेः संयमस्य फलम्.	१५०

सूत्रांक.	विषय.	पृष्ठांक.
४४	स्थूलाद्यवस्थासु संयमस्य भूतजयरूपफलम्.	१५१
४५	भूतजयस्य फलम्.	१५४
,,	अणिमादिसिद्धीनां स्वरूपम्.	१५४
४६	कायसंपत्स्वरूपम्.	१५५
४७	इंद्रियजयोपायः	१५५
,,	ग्रहणादीनां लक्षणम्.	१५५
४८	इन्द्रियजयस्य फलम्.	१५६
४९	ग्रहीतृसंयमफलम्.	१५७
५०	कैवल्यप्राप्त्युपाय.	१५८
५१	योगभ्रष्टकराणां नाशोपायः	१५८
५२	विवेकज्ञानप्राप्त्युपायः	१६१
,,	क्षणतत्क्रमयोर्लक्षणम्.	१६१
५३	सर्वविषयकविवेकख्यातेरुदाहरणम्.	१६२
५४	विवेकज्ञानमाहात्म्य.	१६३
५५	कैवल्यस्वरूपम्.	१६४
	इति विभूतिपादः ॥ ३ ॥	
	अथ कैवल्यपादः ॥ ४ ॥	
१	जन्मादिजसिद्धीनां कथनम्.	१६६
२	जात्यन्तरपरिणामभवनप्रकारः	१६७
३	प्रकृतीनां स्वतन्त्रत्वकथनम्.	१६७
४	युगपदनेकदेहधारणे निर्माणचित्तानामापूरणम्.	१६९
५	तत्र मूलचित्तस्य प्राधान्यकथनम्.	१६९
६	मोक्षोपयोगिचित्तनिश्चयः	१६९
७	योगीनः कर्मस्वरूपकथनम्.	१७०
८	योगीतरेषां त्रिविधकर्मणां फलम्.	१७१
९	कर्मफलकाले तदनूकूलवासनानामेवाभिव्यक्तिरित्येतद्विषये हेतु.	१७२
१०	वासनानामनादित्वे हेतुः	१७३
११	वासनानामुच्छेदे उपायः	१७४
१२	अतीतानागतवस्तुशक्तिस्वरूपम्.	१७५
१३	धर्मधर्मिस्वरूपकथनम्.	१७७
१४	अनेकगुणानामेकत्वव्यवहारे हेतुस्तत्र विज्ञानवादे दूषणम्.	१७७
१५	विज्ञानवादे द्वितीयं दूषणम्.	१७९
१६	सर्वं वस्तु चित्तकार्यमिति मन्यमानानां बौद्धादीनां खण्डनम्.	१८०
१७	सर्वव्यापिनोऽपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातत्त्वकथनम्.	१८१
१८	पुरुषस्य परिणामित्वशङ्कानिरासः	१८२
१९	चित्तात्मवादिशङ्कानिरासः	१८२
२०	चित्तस्य स्वाभासत्वं मन्यमानानां क्षणिकवादिनां मते दूषणम्.	१८३
२१	,, द्वितीयं दूषणम्.	१८४
२२	निष्क्रियोऽपि साक्षिणः स्वबुद्धिसंवेदने हेतुकथनम्.	१८५
२३	क्षणिकवादिनां चित्तमेवात्मेति भ्रमे हेतुकथनम्.	१८५
२४	चित्ताद्भिन्न आत्मास्तीत्येतद्विषये प्रमाणम्.	१८७
२५	मोक्षयोग्याधिकारिकथनम्.	१८८
२६	विशेषदर्शिनश्चित्तस्वरूपकथनम्.	१८९
२७	कैवल्याभिमुखचित्तस्यापि व्युत्थानवृत्त्युत्पत्तौ हेतुः	१८९
२८	व्युत्थानसंस्कारनिवृत्तावुपायः	१९०
२९	धर्ममेघसमाधिः	१९०
३०	असंप्रज्ञातसमाधिसिद्धेः फलम्.	१९१
३१	द्वितीयमुक्तिप्राप्तिप्रकारः	१९१
३२	तृतीयमुख्यमुक्तेः स्वरूपम्.	१९२
३३	गुणानां परिणामक्रमाणां समाप्तिकथनं क्रमलक्षणं च.	१९२
३४	कैवल्यस्वरूप कथनम्.	१९४
	इति कैवल्यपादः ॥ ४ ॥	

इति श्रीवेदव्यासकृतभाष्यासहितपातञ्जलयोगसूत्रानुक्रमणिका संपूर्णा ॥

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

श्रीव्यासभाष्योपेतं भाषानुवादसहितं च ।

समाधिपादः ॥ १ ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थः—येथून पुढें योगशास्त्रास आरंभ करितों.

भाष्यकृतां मङ्गलाचरणम् ।

यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधाऽनुग्रहाय
प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ॥
सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यं
देवोऽहीशः स वोऽव्यात्सिततविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः ॥ १ ॥

अर्थः—जो आपलें मूळचें रूप सोडून देऊन लोकांवर अनेकप्रकारें अनुग्रह करावा ह्मणून अवतार धारण करितो; ज्याचे सर्व क्लेश अगदींच नष्ट झाले आहेत; जो परमदुःसहविष धारण करणारा; ज्यास अनेक मुखें आहेत; जो सर्वज्ञानाचें उत्पत्तिस्थान; ज्याची प्रीति संपादन करण्याकरितां अनेक भुजंग तत्पर आहेत; ज्याचें शरीर शुभ्र व स्वच्छ आहे; असा योग देणारा योगी श्रीअनंत भगवान् (पतंजलि) तुमचें रक्षण करो.

भाष्यम्—अथेत्ययमधिकारार्थः। योगानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । योगः समाधिः । स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते । स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः ॥ 'तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते' ॥ १ ॥

भाषान्तरकृन्मङ्गलाचरणम् ।

श्रीशं वंदे विधिहरगुरुं सच्चिदानंदमूर्तिं
लक्ष्मीं नौम्यक्षरविभुसदायुक्तचिच्छक्तिरूपाम् ॥

ब्रह्माणं वावय मम गुरुं भारतीजानिमीशं
कुर्वे सर्वेऽप्यहमतिशयं धाष्टर्यमेव क्षमंताम्॥ १ ॥

क्काऽहं मूढमतिः क चेदमसकृत्सद्भिर्विचारोपगं
सूत्रं श्रीभगवत्पतञ्जलिकृतं तद्भाष्यमाविष्कृतम्॥
श्रीव्यासेन जगद्गुरुमणयिना विज्ञानभिक्ष्वादिभि-
र्व्याख्यारूपमहं तथापि प्रयते कर्तुं तदादर्शनम्॥ २ ॥

मत्कुलदेवः श्रीशः कर्ता चैतत्प्रयोजकः सोऽपि॥
तत्प्रेरणेरितोऽहं निजभाषायां करोमि तत्स्फौत्यम्॥ ३ ॥

भाष्यार्थः—या सूत्रांत ‘ अथ ’ या शब्दाचा अर्थ आरंभ असा आहे ह्मणजे श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनींनीं योगानुशासननांवाचें शास्त्र आरंभिलें; तें सर्वसंसारबंधांतून मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या लोकांनीं जाणणें अवश्य आहे. समाधीस योग ह्मणतात. तो सर्वक्षिप्तादि-अवस्थेंत उत्पन्न होणारा असून क्रमानें वाढत वाढत शेवटच्या भूमींत पूर्ण होतो; व जसा उदकाचे ठिकाणीं पातळपणा याप्रमाणें अंतःकरणाचा सामान्य धर्म आहे. क्षिप्त[1], मूढ[2], विक्षिप्त[3], एकाग्र[4] व निरुद्ध[5] अशा पांच चित्ताच्या अवस्था आहेत. त्यांत विक्षिप्त[6] (चंचल) अंतःकरण असतां समाधि थोडा व चंचलपणा फार यामुळें ती भूमि पुढें होणारा जो संप्रज्ञात व असंप्रज्ञात योग त्यास मुळींच साधक होतें नाहीं. आतां जो समाधि एकाग्रअवस्थेंत चित्त असतां परमार्थभूत अर्थाचें [7] (ध्यानांतील वस्तूचें) प्रकाशन करितो; पुढें सांगितलेल्या अविद्यादि पांचक्लेशांचा[8] नाश करितो; मग धर्माधर्मरूप कर्मबंधनास (जीं सत्वपुरुषांस बंधास कारण त्यास) प्रारब्धकर्म उत्पन्न करण्याविषयीं असमर्थ करितो; व निरोधनांवाच्या पांचव्या भूमींत जो

सूत्र १ टीपः—१ रजोगुणाच्या आधिक्यानें अनेकविषयांवर जाणारें अर्थात् अत्यंत चंचल जें चित्त त्यास क्षिप्त ह्मणतात. २ तमोगुणाच्या आधिक्यानें निद्रादिकांचे ठिकाणीं असणारें तें मूढ. ३ जें सत्वाधिक्यानें समाधि लागत असताही यत्किंचित् रजोलेशानें अन्यविषयांवर जाणारें, त्यांत चित्तवृत्तिनिरोध क्षिप्तापेक्षा अधिक असतो ह्मणून त्यास विक्षिप्त ह्मणतात. ४ एकाच विषयावर अग्र ह्मणजे शिखा ज्या चित्तरूपी दीपाची तें एकाग्र, कारण यांत शुद्धसत्वगुणामुळें एकाच विषयावर, पुढें सांगावयाच्या ज्या कालमर्यादा तेथपर्यंत निवात प्रदेशांतील दिव्याप्रमाणें अगदीं स्थिर राहणारी अशी चित्तवृत्ति असते. ५ सर्वचित्तवृत्तींचा लय होऊन केवळ संस्कारमात्र शेष राहिला असतो ज्यांत तें निरुद्ध. आतां यांत रजोधर्म जो रागादि त्याचा प्रतिघात (अटकाव) करणारा तमोधर्म विषादादि आहे; करितां क्षिप्तापेक्षां मूढाचें ग्रहण पूर्वी केलें नाहीं. ६ तिसऱ्या अवस्थेंतील चित्त. ७ कारण योगाचें फल जें सकल क्लेश दूर करणें तें मुळींच प्राप्त होत नाहीं; तेव्हां क्षिप्त व मूढ या अवस्थेंत क्लेश दूर होणें अत्यंत दूरापास्त ह्मणून भगवान् भाष्यकारांनीं केवल विक्षिप्ताविषयीं विचार करून अतिव्याप्ति दूर केली. ८ अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश यांचीं लक्षणें पुढें सांगूं.

असंप्रज्ञात योग त्याप्रत परवैराग्य उत्पन्न करवून अगदीं समीप करवितो; त्यास संप्रज्ञात योग ह्मणतात. तो सवितर्क, सविचार, सानंद व सास्मित अशा चार प्रकारचा, तो पुढें सांगूं. आतां सर्वचित्तवृत्तींचा निरोध[११] (अंतःकरणांत लय) झाला असतां असंप्रज्ञात योग ह्मणतात ॥ १ ॥

त्या असंप्रज्ञातयोगाचें लक्षण सांगण्याकरितां हें पुढील सूत्र प्रवृत्त झालें,–

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सूत्रार्थः–चित्तवृत्तींच्या निरोधास योग ह्मणतात.

भाष्यम्–सर्वशब्दाग्रहणात् संप्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते। चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तसत्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति। तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति । तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानंता च सत्वगुणात्मिका चेयम् । अतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि तदवस्थं संस्कारोपगं भवति । स निर्बीजः समाधिः। न तत्र किंचित्संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः। द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति॥ 'तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभाव इति' ॥ २ ॥

भाष्यार्थः–या सूत्रांत 'सर्वचित्तवृत्तींचा निरोध' असें न पढतां, सामान्य.' चित्त-

---

९ ही संज्ञा अन्वर्थ (अर्थास अनुसरून) आहे. 'सं' सम्यक् ह्म० उत्तमप्रकारें 'प्रज्ञायते' साक्षात् केलें जातें ध्येय वस्तु ज्यांत (निरोधरूप एका विशेषयोगांत) तो. १० आतां सवितर्कादि तीन अवस्थांत साक्षात्कारजनकत्व (साक्षात्कार उत्पन्न करणें) साक्षात् नसेल; कारण अविद्यालेशाचा संबंध सर्वत्र असतोच; अशी शंका कोणी करूं नये; कारण, सवितर्कादिक्रमानें साक्षात्कार वाढत वाढत शेवटच्या अस्मितानुगत (सास्मित) भूमिकेंत ऋतंभरानामकप्रज्ञेचा उदय होतो. 'ऋतं' ह्म० सत्यास 'भरा' धारण करणारी ह्मणजे जींत विपर्यास मुळीं नाहीं. एवं च चारही भूमींत साक्षात्काराचा संबंध असल्यामुळें साक्षात्कारजनकत्व सर्वांस आहे. ११ संप्रज्ञातयोगांत साक्षात्काररूप जी वृत्ति तिचाही, पुढें सांगावयाचें जें परवैराग्य, त्यानें लय करावयाचा इति विज्ञानभिक्षु.

सू० २ टीपः–१ येथें अशी शंका येईल कीं क्षिप्तादिअवस्थांमध्यें यत्किंचित् तरी चित्तवृत्तिनिरोध असतोच; तेव्हां वरील लक्षण क्षिप्तादित्रयास अतिव्याप्त झालें. तर त्याचें समाधान असें कीं, " तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् " याचा अर्थ;–समाधि लागतो त्या वेळेस बुद्धिसाक्षी पुरुषाची निर्विषयचैतन्यमात्र स्थिति असते. तेव्हां याप्रमाणानें स्वरूपांत अवस्थित होण्यास हेतु जो चित्तवृत्तिनिरोध तो अस-

वृत्तीचा निरोध ' इतकेंच लक्षण केलें; ह्मणून संप्रज्ञातासही योग ह्मणतात. चित्त हें सात्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारचें आहे. त्यांत चित्त वस्तुतः सत्वशीलच परंतु रजोगुण व तमोगुणाच्या संबंधानें त्याचे राजस व तामस असे भेद होतात. आतां रजोगुणानें व तमोगुणानें युक्त असतां अणिमादिऐश्वर्यांत व शब्दादिविषयांत आसक्त होतें; तेंच तमोगुणानें युक्त असतां त्यास अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य व दारिद्र्य हीं प्रिय होतातें. तेंच जेव्हां मोहरूपी आच्छादन दूर होऊन तमोवृत्तिरहित होतें, तेव्हां त्यास धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य ही प्रिय होतातें. पुनः तेंच जेव्हां विक्षेपाचें कारण जो रजोगुण त्याचा यत्किंचित् लेशही न राहतां केवल सत्वगुणसंपन्न होऊन बुद्धि व आत्मा यांचाच विचार करणारें असें होतें, तेव्हां त्यास धर्ममेघध्यान नांवाचें जें ईश्वराचें ध्यान तें मात्र प्रिय होतें. त्या ईश्वरध्यानरूपी धर्ममेघध्यानास योगीलोक परमतत्त्वज्ञानाची (विवेकख्यातिवैराग्याची) पराकाष्ठा असें ह्मणतात. आतां पूर्वी जें विवेकख्यातिवैराग्य ह्मणून ह्मटलें त्यास हेतु सांगतात, केवल शक्तिरूपानें असणारी अशी पुरुषनांवाची शक्ति ही, पूर्वधर्माचा नाश झाल्यावर दुसरा धर्म उत्पन्न होणें या प्रकारचा जो परिणाम (स्थित्यंतर) यारहित अशी आहे, म्हणून जशी बुद्धि विषयग्रहण करिते तशी चिति विषयग्रहणाकरितां गमन करीत नाहीं, कारण ती क्रियारहित आहे.

ला पाहिजे; तो क्षिप्तादिअवस्थांत मुळींच नाहीं; करितां लक्षणसंगति बरोबर आहे. आतां संप्रज्ञातास, असंप्रज्ञातद्वारा स्वरूपावस्थितीविषयीं हेतुत्व स्पष्टच आहे. कारण पूर्वसूत्रावरील ' निरोधमभिमुखं करोति ' ह्म०असंप्रज्ञातयोगाप्रत प्रत्यासन्न(अगदीं समीप) करितो; अथवा 'प्रक्षिणोति च क्लेशान् 'या पूर्वभाष्यानुरोधानें क्लेशकर्मादिदूरकर्तृत्व हें निरोधाचें लक्षण केलें असतां, क्लेशकर्मादिनाशकत्व असून चित्तवृत्तिनिरोधत्व योगाचें लक्षण, असें ह्मटलें ह्मणजे क्षिप्तादिकांची व्यावृत्ति सहज होऊन दोन्ही योगांचें साधारण लक्षण झालें. हें लक्षण घेऊन भाष्यकार क्षिप्तादिभूमित्रयांत अतिव्याप्ति नाहीं याविषयीं हेतु क्रमानें प्रतिपादन करितात,-'चित्तं हीत्यादि' । वि भि०. २ भाष्यांत प्रख्या ह्म० तत्त्वज्ञान, हें सर्व सात्विकगुणाचें उपलक्षण आहे. प्रवृत्ति ह्म० कर्म, यानें सर्वराजस गुण घ्यावयाचे; व स्थिति ह्मणजे सर्वव्यापाररहित्य अर्थात् निद्रा, यानें सर्व तामसगुण घ्यावयाचे. हे सर्व क्रमानें सत्वरजस्तमःसंज्ञक द्रव्यांचे धर्म आहेत; हे पराश्रित असल्यामुळें रूप, रस इत्यादिकांप्रमाणें ह्यांस गुण ह्मणतात. आणि त्यांचीं आश्रयभूत जीं सत्वादिक द्रव्यें त्यांसही रज्जूस कारणभूत जे तंतू त्यांप्रमाणेंच गुण असे ह्मणतात. तेव्हां प्रख्यादिस्वभावत्वामुळें त्रिगुण ह्म० सत्वादि तीनगुणांनीं निर्मित्त रज्जूप्रमाणें आहे. ३ करितां क्षिप्तावस्थेंत जो वृत्तिनिरोध तो स्वरूपावस्थानास कारण नाहीं अथवा रागादिक्लेशांचा नाशक नाहीं; ह्मणून त्या अवस्थेंत लक्षणाची अतिव्याप्ति नाहीं. ४ त्यांतही लक्षणाची अतिव्याप्ति नाहीं. ५ यांतही अतिव्याप्ति नाहीं. ६ योगलक्षणाची संगति इच्याविषयीं बरोबर आहे. आतां ही सर्व स्थिति जरी अस्मितानुगत जो संप्रज्ञाताचा शेवटचा चवथा भेद यांत होते, वितर्कानुगतादित्रयांत नाहीं; तथापि वितर्कानुगतादित्रय हें त्याचें अंगभूत आहे करितां दोष नाहीं. आतां निरुद्धावस्थेची प्रक्रिया अशी कीं, संप्रज्ञातकालीं संसारहेतुत्वादि दोष पाहूनच इतर वृत्तींचा निरोध झाला; त्यापासून ' विवेकख्यातिनिष्ठा ' ह्म० केवळ सत्वपुरुषांच्या विचाराविषयीं निष्ठा (श्रद्धा) ती सिद्ध झाली, त्यांत ही आत्मसाक्षात्कार झाला नाहीं, ह्मणून विवेकख्यातिविषयीं सुद्धां वैराग्य प्राप्त होऊन सर्ववृत्तींचा निरोध होतो. अशी येथें प्रक्रिया समजावी.

आतां आत्मा जरी परिणामरहित आहे त्यामुळें विषयस्फुरण त्यास संभवत नाहीं तथापि बुद्धीनें विषय त्यास दाखविले आहेत, ह्मणून विषयांसहित बुद्धिवृत्ति चितिमध्ये प्रतिबिंबित होऊन विषयाकार भासते; व परिणामरहित आहे ह्मणूनच सुख, दुःख, मोह इत्यादि रजोगुणानें व तमोगुणानें उत्पन्न होणारे मल तीस नाहींत; तशीच पूर्ण आहे; व विवेकख्याति, सत्वगुणापासून उत्पन्न होणारी करितां या चितिशक्तीहून अगदीं उलट ह्म० परिणाम पावणारी, स्वतः विषयग्रहणास गमन करणारी व जड, तशीच सुखदुःखादिमलयुक्त व परिच्छिन्न अशी आहे; याकरितां या अवस्थेंत आत्मसाक्षात्कार न होणें हा दोष पाहून विवेकख्यातिअवस्थेविषयींही वैराग्ययुक्त झालेलें चित्त त्या विवेकख्यातीस आवरतें (नष्ट करितें.) त्या अवस्थेंत असणारें चित्त संस्काराला मात्र अनुसरून संस्कारमात्ररूपानें असतें. त्यास निर्बीज समाधि ह्मणतात; व कांहींएक त्या योगांत जाणलें जात नाहीं ह्मणून त्यास असंप्रज्ञात हें नांव योगिजनांनीं दिलें आहे. याप्रमाणें चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग दोन प्रकारचा आहे ॥ २ ॥

आतां असंप्रज्ञातअवस्थेंत चित्त असतां कोणत्याही प्रकारच्या विषयाचें भान नसल्यामुळें बुद्धिसाक्षी पुरुष कोणत्या रूपानें राहतो तें सांगतात,—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः—निरोधकाळीं आत्मा चिन्मात्रस्वरूपानें असतो.

भाष्यम्—स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा ॥ 'कथं तर्हि दर्शितविषयत्वात्' ॥ ३ ॥

भाष्यार्थः—असंप्रज्ञातयोगांत आत्मा केवल आपल्या रूपानें (प्रकाशरूपानें) असतो. जसा मोक्षांत दुःखनिवृत्तिच पुरुषार्थ आहे, तसें यांत दुःखनिवृत्ति फल आहे. आतां संप्रज्ञात योगांत चित्त असतांना पुरुष स्वरूपानें (प्रकाशरूपानें) राहणारा परंतु असंप्रज्ञात व कैवल्य यांच्याशीं समान नसतो ॥ ३ ॥

आतां ज्या वेळेस बुद्धि विषय ग्रहण करून चितींत प्रतिबिंबित होते त्या वेळेस चिति कोणत्या रूपानें असते तें सांगतात,—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः—निरोधकाळावांचून इतरवेळीं वृत्तींच्या तादात्म्यरूपानें आत्मा असतो.

भाष्यम्—व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रम् । एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमिति । चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः सम्बन्धो हेतुः ॥ 'ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य' ॥ ४ ॥

भाष्यार्थः—योगावांचून इतर वेळीं ज्या चित्ताच्या शांत, घोर व मूढ अशा अवस्था त्यांच्याशीं अगदीं समानरूप असा आत्मा असतो. या बुद्धिवृत्ति व आत्मा यांचा व्युत्थानकालीं सारखेपणा असतो अशाविषयीं पंचशिखाचार्याचें सूत्र प्रमाण आहे. त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, लोकांना ख्याति ह्म० बुद्धि, तीच एकाकारानें दिसणें हा भ्रम आहे. आतां अशी शंका येते कीं, जर वृत्ति व तद्बोधात्मा अगदीं भिन्न आहेत तर त्या त्या पुरुषांचाच नियमानें बोध व्हावा ह्यास नियामक काय ? तर याचें समाधान असें कीं, जसा अयस्कांतमणि (लोहचुंबक) अग्नि वगैरे ठिकाणीं पडलेल्या लोखंडाचें आकर्षण करून अग्नींतून बाहेर काढून आपल्या जवळ आणितो; परंतु पुरुषाचें लोखंड अग्नींतून निघालें, यास साधनभूत ह्मणून उपकारक होऊन तो पुरुषाचा स्वकीय होतो; तसें चित्तही लोखंडाप्रमाणें इतरविषयांस जवळ केल्यानेंच दृश्यत्वरूप उपकार पुरुषावर करून पुरुषाचें भोगसाधनामुळें (स्वकीय) होतें. अर्थात् चित्त स्व व पुरुष स्वामी या दोहोंचा स्वस्वामिभावसंबंध अनादि आहे; तो अनादि स्वस्वामिभावसंबंधच पुरुषाच्या चित्तवृत्तिदर्शनाविषयीं हेतु आहे ॥ ४ ॥

आतां चित्ताच्या अनेक जरी वृत्ति आहेत तथापि त्यांत योगास साधनभूत व निरुद्ध करण्याच्या वृत्ति किती आहेत ते सांगतात,—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

सूत्रार्थः—चित्ताच्या वृत्ती पांचप्रकारच्या आहेत; आणि त्यांपासून दुःख, सुख प्राप्त होतें.

भाष्यम्—**क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः। क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति, अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, संस्कारैश्च वृत्तय इति । एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते । तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः॥५॥**

भाष्यार्थः—ज्या दुःखांसच कारण व धर्माधर्मरूपवासनासमूहांस आश्रय अशा त्या वृत्ति क्लिष्ट (क्लेश देणाऱ्या) होत. आणि ज्यांपासून सुख प्राप्त होणारें व ज्या सत्वादिगुणांच्या कार्यांच्या आरंभास प्रतिबंध करणाऱ्या आणि ज्यांत केवळ प्रकृतिपुरुषांचाच विचार असतो त्या अक्लिष्ट होत. अक्लिष्टवृत्तींचा भाग प्रायः असून यत्किंचित् क्लिष्टवृत्तींचा अंश असला तरी तशा मिश्रवृत्तीस अक्लिष्टच ह्मणावयाचें. तसेंच, क्लिष्टवृत्ति पुष्कळ असून अक्लिष्टवृत्ति अगदीं थोडी आहे तर तशाही मिश्रवृत्तींचें क्लिष्टशब्दानेंच ग्रहण होतें. (ह्मणून क्लिष्टाक्लिष्ट अशा मिश्रवृत्तींचें वेगळें ग्रहण केलें नाहीं.) आतां या वृत्तींचा निरोध करण्याचें कारण असें कीं, या क्लिष्टाक्लिष्ट वृत्तीच तशा प्रकारचे संस्कार उत्पन्न करितातः व त्या सं-

स्कारांपासून पुनः चित्तवृत्ति उत्पन्न होतात. याप्रमाणें हें वृत्तिसंस्काररूप चक्र निरंतर फिरत राहतें. असें तें या प्रकारचें चित्त, वृत्तींचा निरोध झाल्यावर क्रमानेंच अधिकार समाप्त होऊन नेहमीं व्युत्थानअवस्थेपर्यंत आत्म्याप्रमाणें दुःखरहित राहते; अथवा अभ्यासानें सर्वसंस्कारांचा क्षय झाला असतां आत्यंतिक लयास जातें ॥ ५ ॥

त्या क्लिष्ट व अक्लिष्टवृत्ती पांचप्रकारच्या आहेत; त्या अशा,—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः—प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा आणि स्मृति अशीं पांच चित्तवृत्तींचीं नांवें आहेत.

तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः—प्रत्यक्ष, अनुमान आणि आगम हीं प्रमाणें आहेत.

भाष्यम्—इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम्। फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः। बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः।अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम्। यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत्। विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः। आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते, शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते। मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः—इंद्रियें हींच नाडी ह्म० संचार करण्याचे मार्ग, त्या मार्गांनीं बाह्य (बाहेरील) दिसणाऱ्या वस्तूंचा संयोग होऊन इंद्रियांबरोबर चित्ताचा अर्थाकार परिणाम होऊन सामान्य व विशेष जे अर्थ, त्यांचा विशेष निश्चय होण्यास साधन जी मुख्य वृत्ति तें प्रत्यक्ष प्रमाण होय. प्रत्यक्षप्रमाणास करण (साधन) जी पुरुषाचे ठिकाणीं असणारी वृत्ति तिचें फल, ‘ हा घट ’ या आकाराची बिंबरूप चित्तवृत्ति व तिचेंच चैतन्यांत प्रतिबिंब पडून चैतन्यही ‘ हा घाट ’ या आकारासारखें होऊन बोध होणें; करितां चित्तवृत्तींत व यांत अगदींच विशेष सांगतां येत नाहीं. ह्मणून चित्तवृत्तींशीं अगदीं तुल्य, व पुरुषाचे ठिकाणीं वैषयिकनांवाच्या संबंधानें असणारा चित्तवृत्तिविषयक बोध होय. आतां अशी शंका येते कीं, चित्ताविषयीं चित्ताचा विषयाकार परिणामच विषयग्रहणास कारण दृष्ट आहे; परंतु आत्मा अपरिणामी असल्यामुळें वृत्त्याकार होणें त्याविषयीं मुळींच संभवत नाहीं; तेव्हां पुरुष चित्तवृत्तींचा साक्षी व त्यांच्याशीं अगदीं समान, हें कसें ? याचें समाधान असें कीं,—आत्मा हा,

विषयाकारबुद्धीचें प्रतिबिंब त्यांत पडून बुद्धिसारख्या आकाराचा दिसतो; असें आम्ही पुढें सांगणार आहोंत; त्यामुळें बुद्धिसाक्षित्व व विशेषरहितत्व बरोबरच आहे. अनुमेयाचा साध्यवत्त्वामुळें समानप्रकारचे जे पक्ष, त्याठिकाणीं नियमानें असणारा, व विपक्षाचे ठिकाणीं नसणारा, अर्थात् त्याच अनुमेयावर असणारा जो संबंध त्याविषयीं जें ज्ञान त्यापासून उत्पन्न झालेली जी सामान्यनिश्चयास मुख्य साधन वृत्ति, तिला अनुमान ह्मणावें. यास दृष्टांत; जसें, अन्य देशांस गेलीं यावरून चंद्र व नक्षत्रें हीं गमन करणारीं आहेत; जसा चैत्रनामक कोणी एक पुरुष चालणारा ह्मणून अन्यदेशास जातो ह्याप्रमाणें. अथवा विंध्यपर्वत देशांतरास गेला नाहीं यावरून तो गतिमान् नाहीं. (यांतील प्रथम दृष्टांत अन्वयव्याप्तिविषयीं व दुसरा व्यतिरेकव्याप्तीविषयीं.) भ्रम,प्रमाद व विप्रलंभ इत्यादिकांस साधन जे अकुशलत्व इत्यादि दोष, तद्रहित जो पुरुष त्यास आप्त ह्मणतात; त्यानें पाहिलेला किंवा अनुमानानें सिद्ध केलेला जो पदार्थ त्याप्रत, इतरास (श्रोत्यास) आप्तचित्तांत असणारें जें ज्ञान त्यासारखें ज्ञान उत्पन्न करण्याकरितां शब्दानें उपदेश करून त्या शब्दापासून तद्विषयाकार जी श्रोत्याची वृत्ति तीस आगम ह्मणतात. आतां ज्या आगमाचा वक्ता (सांगणारा) ज्याचा अर्थ साक्षात् पाहिलेला किंवा अनुमानित नसल्यामुळें श्रद्धेस (विश्वासास) अपात्र (अयोग्य); जसें—'ज्यास स्वर्गाची इच्छा असेल त्यांनीं जैनमंदिरास वंदन करावें,' इत्यादिक कथन करणारा; असा तो आगमाचा अर्थ दृष्ट किंवा अनुमानित नसल्यामुळें प्रमाणभूतवृत्तींत गणला जात नाहीं. आतां अशी शंका येते कीं, ज्याचा अर्थ दृष्ट नाहीं किंवा अनुमितही नाहीं परंतु श्रुतिमूलक आहे; अशा आधुनिक (अर्वाचीन, नवीन) मनुस्मृति इत्यादि आगमाला प्रामाण्यजनकत्व येणार नाहीं; याचें समाधान,—मन्वादि आगम श्रुतिमूलक असून त्या मूलश्रुतींचा वक्ता ईश्वर असल्याकारणानें तो दृष्टानुमितार्थ आहे, तन्मूलक मन्वादि आगमही प्रामाण्यजनक आहे ॥६॥७॥

याप्रमाणें प्रमाणरूप वृत्ती सांगून विपर्ययवृत्तीचें लक्षण सांगतात—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः—प्रथम कांहीं सारखेपणानें व भीति वगैरे निमित्तानें एका ठिकाणीं, वस्तूचें खरें स्वरूप तें नसून दुसऱ्याच प्रकारच्या वस्तूचें भान होऊन नंतर कांहीं प्रमाणांनीं त्या ज्ञानाचा बाध होतो; त्यांतील पूर्वीचें ज्ञान तो विपर्यय होय.

भाष्यम्—स कस्मान्न प्रमाणं यतः प्रमाणेन बाध्यते। भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम्। तद्यथा, द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते इति। सेयं पञ्चपर्वा भवत्यविद्या। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति। एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रान्धतामिस्र इति। एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

भाष्यार्थः—शिंपा इत्यादिकांवर रुपें इत्यादिकांचें भान भयानें अथवा त्वरा वगैरे कारणांनीं होणें ह्यास विपर्यय ह्मणतात. यांतही विषय अनुभवसिद्ध असतात; तेव्हां तो प्रमाण कां नाहीं? उत्तर,—यास प्रमाण ह्मणतां येत नाहीं; कारण नंतर कोणत्याही प्रकारें बाध न होणाऱ्या अशा अनुभवसिद्धप्रमाणानें त्याचा बाध होतो; ह्मणजे पूर्वीचें ज्ञान नाहींसें होतें; करितां यास प्रमाण ह्मणतां येत नाहीं. आतां तो बाध्यबाधकभावच उलट कां नसेल ? तर तसें ह्मणतां येत नाहीं; कारण प्रमाणानें झालेल्या ज्ञानांत सद्रूपवस्तु (सर्वइंद्रियांनीं प्रत्यक्ष होणारा पदार्थ) व विपर्ययांत त्याहून विरुद्ध ह्मणजे असद्रूप वस्तु असते; त्याकरितां बलवत्त्वास्तव प्रमाणानेंच विपरीतज्ञानाचा बाध दृष्ट आहे. तो असा—डोळ्यावर बोट वगैरे ठेवून दृष्टिदोषानें दोन चंद्रांचें अवलोकन (दर्शन) होऊन पुनः दृष्टिदोष गेल्यानंतर एका चंद्राचें दर्शन होतें. तें नेहमीं राहणारें व विद्यमानवस्तुसंबंधीं असल्यामुळें पूर्वील अविद्यमानविषयांचा बाध होतो, त्याप्रमाणें. आतां जी अविद्या, संसाररूप अनर्थास कारण ती हीच विपर्ययवृत्ति. हिला (अंकुरास बीज याप्रमाणें) पांच प्रतिबंधक असे ग्रंथी आहेत; ते येणें प्रमाणें,—अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश. हे क्लेश देणारे ह्मणून हेही क्लेशसंज्ञक होत; याकरितां हिचा (विपर्ययवृत्तीचा) निरोध केला पाहिजे. हेच पांच क्लेशसंज्ञक आपल्या नांवास अनुरूप यथाक्रमानें तम, मोह, महामोह, तामिस्र व अंधतामिस्र ह्या अशा संज्ञांनीं प्रसिद्ध आहेत, करितां हे अगदींच हेय (त्याग करण्यास योग्य) आहेत. हें अविद्यादिपंचक चित्तमलप्रसंगानें पुढें सांगूं ॥ ८ ॥

आतां विकल्पवृत्ति सांगतात,—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः—ज्याचें शब्दमात्रानेंच ज्ञान होतें; व त्या नांवाची वस्तु तर कोठें नसते; त्यास विकल्प ह्मणतात.

भाष्यम्—स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही च । वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । यथा, चैत्रस्य गौरिति । तथा, प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति । गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति । उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥

सू० ८ टीपः—१ तसें विपरीत ज्ञान होणें हा बुद्धीचाच धर्म आहे.

भाष्यार्थः—तो विकल्प प्रमाण ह्मणतां येत नाहीं, कारण त्यांत प्रत्यक्ष वस्तु नसल्यामुळें त्याचा प्रमाणकोटींत अंतर्भाव होत नाहीं. तसेंच त्याविषयीं शब्दापासून ज्ञान होतें ह्मणून विपर्ययांतही त्याची गणना करितां येत नाहीं; कारण त्यांत जरी प्रत्यक्ष वस्तु नाहींत; तथापि शब्दज्ञानाच्यां माहात्म्यानें जसा यथार्थशब्दानें व यथार्थज्ञानानें लोकांत व्यवहार होतो, तसाच विकल्पज्ञानापासूनही व्यवहार होतो. तसा विपरीतज्ञानांत होत नाहीं; कारण विपरीत ज्ञान नाहींसें झाल्यानंतर शुक्तिकेवर रजत असें ज्ञान मुळींच राहत नाहीं. यास प्रथम वस्तुशून्यत्वाविषयीं दृष्टांत, जसें—' चैतन्य हें पुरुषाचें स्वरूप ' अशा प्रकारच्या ज्ञानांत पुरुष हा विशेष्य व चैतन्य हें विशेषण आहे; परंतु जेव्हां ' चितिच पुरुष ' अशा प्रकारचें ज्ञान, यांत विशेष्य कोण, व विशेषण कोणतें ? कारण चिति व पुरुष हे शब्दानें मात्र भिन्न, परंतु वस्तुतः एकच असल्यामुळें विशेष्यविशेषणभावरूप अर्थाचें भान मुळींच नाहीं. आतां शब्दज्ञानांत असतो याविषयीं उदाहरण, जसें—' चैत्राची गाय ' या वाक्यापासून विशेष्यविशेषणभावाचें ज्ञान होतें. आतां शास्त्रीय दुसरा दृष्टांत, जसें,—शास्त्रांनीं निषिद्ध केले आहेत वस्तुभूतसुखादिक धर्म ज्याचे असा. हें एक दुसरें उदाहरण, गेल्या आहेत क्रिया ज्यापासून असा पुरुष. या दोन्ही उदाहरणांत वस्तूंच्या धर्मांचा अभाव व क्रियांचा अभाव पुरुषाच्या ठिकाणीं सांगितला. हा सांख्यसिद्धांतांत असा कांहीं एक पदार्थ सांगितला नाहीं कीं, ज्या योगानें पुरुषांत इतराहून कांहीं विशेष दाखवितां येईल. तर त्यापासून शब्दबोध मात्र होतो. तसेंच, बाण राहतो, राहील व राहिला यांत गतिनिवृत्ति ह्म० गमनाचा अभाव, त्याविषयीं जो विकल्प, त्यांत वर्तमानत्व, भविष्यत्व व भूतत्व यांनीं युक्त असा ' स्था ' धातूचा अर्थ मात्र अनुभवास येतो; परंतु बाणांत गतिनिवृत्तीस अनुकूल अशी कृति मुळींच नाहीं; करितां वस्तुशून्यत्व सहज सिद्ध होतें. तसेंच, ज्यास उत्पत्ति नाहीं तो अनुत्पत्ति ह्म० उत्पत्तिरहिता, असा आहे धर्म ज्याचा असा पुरुष. यांत उत्पत्तिधर्माचा अभाव मात्र ज्ञात होतो. पुरुषावर तो धर्म मुळींच नसल्यामुळें तो अनुत्पत्तिधर्म शाब्दज्ञानांत मात्र असून वस्तुरहित असल्यामुळें विकल्पित झाला; ह्मणून लोकांत तसा व्यवहारही होतो ॥ ९ ॥

आतां निद्रावृत्तीचें लक्षण सांगतात,—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सूत्रार्थः—जींत कोणत्याच वस्तूचें भान होत नाहीं; अशा चित्तवृत्तीस निद्रा ह्मणतात.

भाष्यम्—सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः । कथम् । सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि । क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव

तिष्ठतीति ॥ स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यादसति प्रत्ययानुभवे, तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥ १० ॥

भाष्यार्थः—येथें प्रथम अशी शंका येते कीं, जसा निरोधावस्थेंत व कैवल्यप्रलयांत सर्ववृत्तींचा अभाव असतो, त्याप्रमाणें सर्व सुषुप्त्यवस्थेंतही वृत्तींचा अभाव एवढेंच मानावें; ह्मणजे पृथक् निद्रा मानण्याची गरज नाहीं. त्यास हें उत्तर,—ती निद्रा तर कांहींएक अनुभवांतील विशेषच आहे; कारण जागृतिअवस्थेंत तिचें पुढें सांगण्याच्या उपपत्तिसहित स्मरण असतें; ह्मणून सर्ववृत्तींचा अभाव ह्मणतां येत नाहीं. जेव्हां सत्वगुणसहित तमोगुण प्रकट होतो तेव्हां त्या सात्विकनिद्रेंतून उठलेल्याच्या स्मरणाचा आकार असा असतो कीं, 'मी सुखानें निजलों होतों, माझें निर्मल मन बुद्धीस स्वच्छ करितें;' इत्यादि. आतां जेव्हां रजोगुणाच्या साहाय्यानें तमोगुण प्रकट होतो; तेव्हां, ' मी दुःखानें निजलों होतों, माझ्या मनास कोणतेंच काम करावेंसें वाटत नाहीं; कारण तें अगदीं चंचल होऊन एकसारखें भ्रमत आहे. आतां केवल तमोगुणयुक्त निद्रेंतून उठतो त्या वेळेस 'मला अगदीं गाढ निद्रा लागली होती; माझें सर्व शरीर जड झालें आहे; माझें चित्त अगदीं थकून गेलें आहे; तें कोणतेंही कर्म करण्यास समर्थ नसून दुसऱ्यानें जणू हरणच केलें कीं काय? असें वाटतें. ' आतां अशी शंका येते कीं, जरी स्मरण होतें तथापि सुषुप्तींत अनुभवसिद्धि कशी ? त्याचें उत्तर,—जाग्रत् व स्वप्नवृत्तींच्या अभावास कारण जें कोणी त्याचा जर अनुभवच नसता तर जागृत झालेल्या पुरुषास तें स्मरणही न होतें; कारण पूर्वसंस्कारावांचून स्मृति होत नाहीं. तसाच प्रत्ययानुभव नसेल तर प्रत्ययविषयक चित्ताश्रित स्मृतीही होणार नाहींत; कारण एकानें पाहिलेल्या वस्तूचें स्मरण दुसऱ्यास होत नाहीं. त्याकरितां कांहीं प्रत्ययविशेषच निद्रा होय. आतां ही निद्रावृत्ति तमोगुणांत एकाग्र, विषयशून्य व दुःखरहित अशी असतां तिचा निरोध करण्याचें, कारण असें कीं, ती निद्रावृत्तिही इतरवृत्तींप्रमाणें सुखदुःखमोहात्मक असल्यामुळें समाधीस प्रतिबंध करणारी आहे; करितां तिचाही समाधींत निरोध केला पाहिजे ॥ १० ॥

आतां स्मृतीचें लक्षण सांगतात,—

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

सूत्रार्थः—अनुभवलेल्या विषयांचें पुनः जसेंचें तसेंच ज्ञान होणें, ह्यास स्मृति ह्मणतात.

भाष्यम्—किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो

सू० १० टीप—१ इत्यादि अनेकप्रकारचें जाग्रत्स्थितींत स्मरण होतें, याकरितां निद्रा ह्मणजे ज्ञानाभाव असें जे कोणी ह्मणतात; तें योग्य नाहीं. वि० मि०.

ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तथाजातीयकं संस्कारमारभते। स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनस्तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः, ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च। स्वप्ने भावितस्मर्तव्या, जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति। सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति, सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः। सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः । सुखानुशयी रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । मोहः पुनरविद्येति। एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः। आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधिर्भवति, असम्प्रज्ञातो वेति ॥ 'अथासां निरोधे क उपाय इति' ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः—काय ? चित्त हें केवल विषयांप्रतच स्मरतें, किंवा पूर्वींच्या अनुभवरूप-प्रत्ययाचेंही स्मरण करितें ? कारण ज्ञान हें विशेषणत्वेंकरून घटादिकांनीं आकारित झालें ह्मणून ग्राह्य ग्रहण या उभय आकारानें प्रसिद्ध जो अनुभव 'मी घट जाणतों' अशा प्रकारचा, तो, तशा प्रकारच्याच ह्म० ग्राह्य व ग्रहण या उभयआकाराच्याच संस्कारास उत्पन्न करितो. तो उभयविषयसंस्कार जेव्हां आपणांस प्रकाशित करणाऱ्या कालादिकांनीं प्रकाशित होतो, तेव्हां तो आपल्यासारख्या आकाराच्याच ग्राह्य व ग्रहण या दोघांविषयीं स्मृतीस उत्पन्न करितो. आतां स्मरण व प्रत्यय ह्म० अनुभव या दोहोंत अत्यंत समानाकारता मानतां येत नाहीं; कारण, त्या दोहोंपैकीं ग्रहणाचा आकार मुख्य, अर्थात् विशेष्य जींत ती बुद्धि होय; हिचें उदाहरण,—'मी घट जाणतों,' हा ग्रहणाकार, यांत घटांऽशीं ज्ञान हें विशेष्य आहे. आतां जींत ग्राह्याकार विशेष्य असतो ती स्मृति; हिचें उदाहरण,' तो घट,' हा ग्राह्याकार जाणावा. या स्मृतिज्ञानांत ग्राह्य हें विशेष्य आहे; तेव्हां हा आकारभेद अनुभवसिद्ध आहे. स्मृतीचेही अवांतर कांहीं भेद आहेत; ते येणेंप्रमाणें भावित ह्म० सूचविला आहे स्मरणीय(स्मरण करण्याला योग्य असा) अर्थ जिनें तीस भावितस्मर्तव्या स्मृति ह्मणतात; हीहून भिन्न ती अभावितस्मर्तव्या स्मृति; असे दोन आहेत. त्यांचीं उदाहरणें,—स्वप्नांत भावितस्मर्तव्या स्मृति; कारण शास्त्रांत स्वप्नदर्शनच भावी (पुढें होणाऱ्या) अर्थाचें सूचक आहे. व जाग्रदवस्थेंत अभावितस्मर्तव्या स्मृति[१]; सर्व प्रकारच्या स्मृती प्रमाणादिक सर्ववृत्तींच्या अनुभवानंतर उत्पन्न होतात; " जशी प्रमाणाभासानें प्रमाणस्मृति." ह्या सर्वप्रमाणादि वृत्ती बुद्धिरूपद्रव्याचे सोन्याच्या प्रतिमेप्रमाणें विषयाकारद्रव्यरूप सुखदुःखमोहात्मक परिणाम आहेत. आतां सुख, दुःख व मोह यांची व्याख्या क्लेशव्याख्यानसूत्रावरच करावी;

सू० ११ टीप–१ आतां अशी शंका येते कीं, स्वप्नांत पूर्वी अवलोकन केल्याचें स्मरण नसतें, तेव्हां केवळ संस्कारापासन उत्पन्न होणारी जी स्मृति ती स्वप्नांत होण्याचा संभव कसा ? यास समाधान असें कीं, कांहीं अंशानें अनुभव व स्मरण एतदुभयरूपत्व स्वप्नज्ञानांत आहे; व तशाच स्वप्नांशाचें उदाहरणें भाष्यकारांनीं दिले आहे.

ती अशी,–सुखाचा विषय राग (प्रीति), दुःखाचा विषय द्वेष, व मोह ह्मणजे अविद्या, तिचें लक्षण पुढें सूत्रकारच सांगणार आहेत. त्यांत दुःख हें स्वभावतःच हेय ह्म० त्याग करण्यास योग्य आहे. सुख हें पदार्थांवर प्रीति उत्पन्न करितें, व त्या प्रियवस्तूचा वियोग झाला असतां दुःख होतें; अशा परंपरेनें दुःख देणारें, करितां दुःखाप्रमाणें सुखही हेय आहे. मोह तर अविद्यारूप असल्यामुळें सकलशोकादिदुःखांस कारण ह्मणून अत्यंत हेय होय. याकरितां या सर्ववृत्तींचा निरोध अवश्य केला पाहिजे. या चित्तवृत्तींचा निरोध झाला असतां संप्रज्ञातनामक समाधि व पुढें अभ्यासानें असंप्रज्ञातनामक समाधि सिद्ध होईल. याप्रमाणें योगाचें सामान्य लक्षण केलें ॥ ११ ॥

आतां चित्तवृत्तींच्या निरोधास साधन कोणतें तें सांगतात,–

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

सूत्रार्थः–अभ्यास आणि वैराग्य यांनीं चित्तवृत्तींचा निरोध होतो.

भाष्यम्–चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च । या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते । इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थः–अभ्यास आणि वैराग्य या दोहोंचा अवांतरव्यापारभेदानें वृत्तिनिरोध करण्याविषयीं समावेशच करावयाचा (ह्मणजे चित्तवृत्तिनिरोधास दोहोंचें साहाय्य घ्यावयाचें); कारण समाधिरूपकार्यांत या दोहोंचीही गरज आहे; हें नदीरूपकानें भाष्यकार सांगतात,–जशी नदी स्वभावतः समुद्राकडे व कधीं कधीं धरणादिकानें वळविली असतां उलट पृथ्वीसमोर वाहते; तशी चित्तवृत्तिरूप नदी ही शब्दस्पर्शादिविषयभूमीवरून स्वभावतःच संसारसमुद्राकडे वाहत जाते, त्या विषयभूमीवर वैराग्यानें तिचा प्रवाह उलट दिशेस वळवितां येतो. दोन्हीकडे वाहण्याचें कारण असें कीं, मोक्षाकरितां व संसाराकरितां दोहींकडून वाहते. या दोन प्रवाहांपैकीं, समोर गमन करणाऱ्या व विवेकविषयच आहेत उतरता मार्ग जीस अशा चित्तनदीचा विषयमार्गास गमन करणारा वृत्तिप्रवाह वैराग्यानें कमी केला जातो; आणि विवेकदर्शनाच्या अभ्यासानें विवेकमार्गाप्रत गमन करणारा वृत्तिप्रवाह बलवान् होऊन निरोधनामक कैवल्यसागरास मिळतो. या कारणास्तव अवांतरभेदांनीं चित्तवृत्तींचा निरोध उभयाधीन (अभ्यास व वैराग्य या दोहोंच्या स्वाधीन) आहे ॥ १२ ॥

आतां अभ्यासाचें लक्षण सांगतात,–

सूत्र १२ टीपः–१ आतां योगास अनेक उपाय पुढें सांगणार आहेत; त्या सर्वांचें सार सांगतात,–

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

सूत्रार्थः–चित्ताच्या एकाग्रतेविषयीं जो यत्न त्यास अभ्यास ह्मणतात.

भाष्यम्–चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः । तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः–राजस व तामस वृत्ति खिरीज करून केवळ शुद्धसात्विक अशी जी वृत्तिधारा (एकाग्रता) तीस स्थिति ह्मणतात. त्या स्थितिनिमित्त जो प्रयत्न ह्म० उत्सुकता, ती संपादन करण्याच्या इच्छेनें जें श्रद्धा, वीर्य इत्यादिसाधनांचें अनुष्ठान त्यास अभ्यास ह्मणतात ॥ १३ ॥

आतां तो अभ्यास अनेकविघ्नांनीं युक्त आहे तथापि स्थिति संपादन करील असा उपाय सांगतात,–

स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः–तो अभ्यास बहुत काळानें, सत्कारपूर्वक व नेहमीं चालविल्यानें पक्का होतो.

भाष्यम्–दीर्घकालासेवितो निरन्तरासेवितस्तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूत विषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थः–आतां अशी शंका येते कीं, अनादि अशा व्युत्थानसंस्कारानें अभ्यासाचा प्रतिबंध झाल्यानें स्थिति संपादन कशी होईल ? त्याचें समाधान असें कीं,–तो अभ्यास जर पुष्कळ वेळपर्यंत, एकसारखा, तप, ब्रह्मचर्य, विद्या व श्रद्धा अशा साधनांनीं अतिशय आदरानें चालविला असतां पक्का होतो; ह्मणजे पुनःपुनः बाहेर निघूं पाहणाऱ्या ज्या राजस व तामस वृत्ती त्यांच्या संस्कारांनीं पराभव न पावतां, स्थितिच आहे विषय ज्याचा असा (चित्ताची एकाग्रता करण्यास समर्थ असा) होतो ॥ १४ ॥

आतां वैराग्याचें लक्षण सांगतात,–

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः–पाहिलेल्या आणि ऐकलेल्या विषयांविषयीं तृष्णारहित (निरिच्छ) अशी जी उपेक्षाबुद्धि तीस वशीकारसंज्ञावैराग्य ह्मणतात.

भाष्यम्–स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषयवितृष्णस्य स्वर्गवैदेहप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थः—स्त्रिया, खाणेंपिणें, ऐश्वर्य इत्यादिक इहलोकीं प्राप्त होणाऱ्या विषयांविषयीं तृष्णारहित; व स्वर्ग, विदेहत्व व प्रकृतिलीनत्व हे जे आनुश्रविक ह्म० वेदापासून समजलेले विषय त्यांच्या प्राप्तीविषयीं इच्छा नसणारे; अशा पुरुषांच्या विषयदोष जाणणाऱ्या चित्ताची जी (दिव्य व अदिव्य विषयांचा संयोग झाला असतांही त्यांतील दोष साक्षात् दिसत अस-ल्यामुळें त्यांचा भोग न घेणें; ह्याचाच स्पष्टार्थ, हेयोपादेयशून्या ह्म० विषयांविषयीं द्वेष नसणें व प्रीतिही नसणें; अर्थात्) उदासीनता हीस वशीकारसंज्ञावैराग्य ह्मणतात. सारांश, रागद्वेषरहित अशा विषयसाक्षात्काराच्या योग्यतेस वशीकारसंज्ञानांवाचें वैराग्य ह्मणावें ॥ १५॥

पूर्वी अपरवैराग्य सांगितलें, आतां परवैराग्याचें लक्षण सांगतात,—

तत्परम्पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

***सूत्रार्थः**—आत्मसाक्षात्कारानें संपूर्णगुणांविषयीं तृष्णाराहित्य होणें, यास परवैराग्य ह्मणतात.

भाष्यम्—दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात् तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद्द्वयं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् । यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते । प्राप्तं 'प्रापणीयम् । क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः । छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायते' इति । ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति ॥ ' अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते समाधिरिति' ॥ १६ ॥

भाष्यार्थः—पूर्वी सांगितलेले जे स्त्री, अन्नपानादि दृष्ट विषय व वेदांनीं सांगितलेले जे स्वर्गादि दिव्यविषय, हे परिणामीं विरस, अशा दोषदर्शनानें तज्ज्ञानाविषयीं वैराग्य नसून केवल विषयां-विषयींच वैराग्य प्राप्त झालेला, हा अपरवैराग्यवान् पुरुष पूर्वसूत्रांत सांगितला. आतां दुसरा, वारंवार आत्मसाक्षात्कारानें, पुरुष हा शुद्ध, अनंत व अपरिणामी असा, व गुण हे तद्विपरीत आहेत; अशा अतिशयविवेकानें तृप्त आहे बुद्धि ज्याची, आणि स्थूल व सूक्ष्म कार्यांवर राहणारे जे सत्वादि गुण, त्यांपासून (गुणसहितकार्यांपासून) वैराग्ययुक्त असा हा परवैराग्यवान् पुरुष होय. अशीं हीं अगदीं परस्परभिन्न दोनप्रकारचीं वैराग्यें; त्यांत जें दुसरें परवैराग्य हें ज्ञानप्रसादमात्र आहे. याचेंच विवरण,—ज्या ज्ञानाचा उदय झाला असतां प्राप्त झालें आहे आत्मज्ञान ज्यास, असा योगी असें मानितो कीं, 'प्राप्त करून घेण्याचें जें ज्ञान तें प्राप्त झालें; नष्ट करण्याचे जे अविद्यादि क्लेश ते नष्ट झाले; ह्मणूनच संबद्ध (बळकट बांधलेले)

*सू० १६ टीप—१ चित्तसत्व हें स्वभावतः आरशाप्रमाणें प्रसन्न ह्म० स्वच्छ आहे, परन्तु रजस्तमः-संबंधानें मलिन होतें तेव्हां वैराग्याभ्यासरूप स्वच्छ उदकप्रवाहानें सर्व रज व तमोमल धुतल्यानें अत्यंत स्वच्छ होऊन ज्ञानप्रसाद मात्र व परिशेष (बाकी) ज्यांत असें होतें. वाचस्प०.

आहेत धर्माधर्मसमूहरूप ग्रंथी ज्याचे असा (या देहांतून अन्यदेहांत संचार करणें असा) जो संसार तो विच्छिन्न झाला (पुनः जन्मास येणें नाहीं), तो भवसंक्रम असा कीं, ज्यायोगानें निरंतर उत्पन्न होऊन मरणें, व मरून पुनः उत्पन्न होणें; असा जन्ममरणप्रवाह अतिदुःख देणारा होतो,' इत्यादि. त्या ज्ञानाचीच जी परममर्यादा तीच वैराग्य होय; कारण त्याच वैराग्यानें मोक्ष नियमानें होतो ॥ १६ ॥

'आतां अभ्यास व वैराग्य या दोन उपायांनीं राजस व तामस वृत्तींचा निरोध करणाऱ्या योग्यास संप्रज्ञातसमाधि साध्य होतो तो कोणत्या प्रकारचा तो सांगतात,—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः[1] ॥ १७॥

सूत्रार्थः—साक्षात्कारविशेषरूप जे वितर्क, विचार, आनंद आणि अस्मिता यांनीं अनुगम झाल्यानें चांगली बुद्धि झाली असतां योग संप्रज्ञातनांवाचा होतो.

भाष्यम् वितर्कश्चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । एकात्मिका संविदस्मिता । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः । तृतीयो विचारविकलः सानन्दः । चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति । सर्वयेते सालम्बनाः समाधयः ॥ 'अथासंप्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति' ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—चित्ताची धारणा करण्याकरितां जें आलंबन ह्म० आश्रय विराट्शरीरादिक, त्यावर, प्रथम जी चित्ताची स्थूलाकारामुळें स्थूल परिपूर्णता तो वितर्क; व तद्युक्त तो सवितर्क समाधि. त्याच आलंबनावर स्थूलास कारणभूत जी प्रकृति, महत्, अहंकार, पंचतन्मात्र तद्रूप भूतेंद्रियांस अतिसूक्ष्म जे अर्थ तदाकार ह्मणून सूक्ष्म जो चित्ताचा आभोग (अतिसूक्ष्मांतही परिपूर्णता)तो विचार; व तद्युक्त तो सविचार समाधि. त्याच आलंबनावर सविचारावस्थेंत सत्वगुणाच्या अतिशयानें चित्तास उत्पन्न होणारा जो ह्लादसंज्ञक सुखविशेष त्यांत जो साक्षा-

सू० १७ टीप–१ सम्यक् ह्म० संशयविपर्ययरहित अशा उत्तमप्रकारानें प्रकर्षेकरून जाणलें जातें भाव्याचें (ध्येयवस्तूचें) रूप ज्यानें, तो संप्रज्ञातसमाधि ह्मणावा. समाधि ह्मणजे एक प्रकारची भावना, तो सवितर्कादिभेदांनीं चार प्रकारचा आहे. ज्याचें चिंतन करावयाचें, त्यावांचून इतर विषय मनांत येऊं न देतां, वरचेवर ती चिंतनीय वस्तुच चित्तांत आणणें; यास भावना ह्मणतात. भाव्य (चिंतनीय वस्तु) दोन प्रकारचें; ईश्वर व तत्त्वें. तीं तत्त्वें (पदार्थ) ही दोन प्रकारचीं; जड व अजड (चेतन). जड चोवीस आहेत; व अजड ह्म० चेतन पदार्थ आत्मा होय. इति भोजवृत्ति । आतां चोवीस तत्त्वें, भागवतस्कंध ११ अ० २२ श्लोक १३–१६ यांत सांगितलीं आहेत; तीं हीं,–डोळे, कान, नाक, रसना, त्वक् हीं पांच ज्ञानेंद्रियें; हात, पाय, वाणी पायु (गुद) व शिश्न (जननेंद्रिय) हीं पांच कर्मेंद्रियें; पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु व आकाश हीं पांच महाभूतें; गंध, रस, रूप, स्पर्श व शब्द हे पांच विषय; मनस् (अंतःकरण), प्रकृति, महत्तत्त्व आणि अहंकार, हीं चार; मिळून चोवीस.

स्कार होतो तो आनंद; व आनंदसहित तो सानंद समाधि. त्या सानंदावस्थेंत असतां 'मी सुखी,' अशी तदाकार (तन्मय) चित्ताची वृत्ति होते. एकच आहे आत्मा विषयत्वेंकरून जींत ती एकात्मिका, अर्थात् एका आलंबनावर जी केवळ पुरुषाकारच संवित् ह्म० साक्षात्कार, ती अस्मिता; अस्मितासहित तो सास्मिता समाधि. त्यांतील पहिला सवितर्क (वितर्कानुगत) समाधि वितर्कादि चार भूमिकायुक्त होतो, ह्म० तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्याप्रमाणें एक झाल्यामुळें स्थूल साक्षात्कारांत पुरुषापर्यंत सर्वांचेंच भान होतें. दुसरा सविचार समाधि, वितर्कावस्था जिंकल्यामुळें तिचा विषय खेरीज करून पुढच्या भूमींशीं युक्त होतो. तिसरा आनंदानुगत समाधि विचारभूमिकेचा विषय खेरीज करून दोन भूमिकांनीं युक्त होतो. व चवथा अस्मितानुगत समाधि आनंदभूमिकेचा विषय सोडून आनंदरहित असा केवल अस्मिता मात्र समाधि होतो. हे सर्व समाधि साधारण ह्म० एकाग्रवृत्तियुक्त जो असंप्रज्ञात समाधि त्याहून भिन्न होत ॥ १७ ॥

आतां असंप्रज्ञातयोगाचे उपाय कोणते व तो कोणत्या प्रकारचा हें सांगतात,—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

सूत्रार्थः—परवैराग्यानें ' ज्ञानही पुरे, ' अशा अलंबुद्धीचा वारंवार अभ्यास केल्यानें कांहीं संस्कार मात्र शेष राहिला असतो; अशा योगास असंप्रज्ञात समाधि ह्मणतात.

भाष्यम्—सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते । स चार्थशून्यः । तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः। स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च । तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थः—सर्ववृत्तींचा लय होऊन ज्यांत संस्कार मात्र बाकी राहिला, असा जो चित्ताचा निरोध त्यास असंप्रज्ञात योग ह्मणतात. असंप्रज्ञातयोगास मुख्य साधन ज्ञानाविषयींही अलंबुद्धि ह्म० इच्छा नसणें या अर्थाचें पूर्वी सांगितलेलें गुणवैतृष्ण्यरूप परवैराग्यच आहे; कारण, पुरुषापर्यंत कोणत्याही आलंबनावर (आश्रयावर) चित्ताची एकाग्रता करण्याचा अभ्यास असंप्रज्ञातयोगास साक्षात् साधक होत नाहीं; करितां पुरुषख्यातिपर्यंत सर्ववृत्तींविषयीं अलंबुद्धिरूप विरामप्रत्यय (परवैराग्य) याचाच असंप्रज्ञातयोगांत साधनत्वानें आश्रय करितात; कारण तो, ज्यांत कांहीं चिंतनीय नाहीं असा आहे; व असंप्रज्ञात योगही ध्येयवस्तुरहितच आहे. वैराग्याभ्यासानें चित्त निर्विषय होऊन वृत्तिरूप कार्यें करीत नसल्यामुळें मृताप्रमाणें होतें; व संस्कारसंज्ञक जें संसाराचें बीज त्याचा असंप्रज्ञातयोग सर्वथा नाश करितो; ह्मणून यास निर्बीज समाधि ह्मणतात. तो असंप्रज्ञात

दोन प्रकारचा आहे. पहिला उपायप्रत्यय ह्म० श्रद्धादिउपायांनीं साध्य होणारा; व दुसरा भवप्रत्यय ह्म० जन्ममात्र कारण, अर्थात् अन्यजन्मीं जन्मतःच साध्य होणारा असा आहे. त्यांतील उपायांनीं साध्य होणारा असंप्रज्ञात योग ह्या लोकीं योग्यांना साध्य होतो. (करितां मुमुक्षुजनांनीं तोच साधण्याविषयीं प्रयत्न केला पाहिजे) ॥ १८ ॥

आतां भवप्रत्यय असंप्रज्ञात समाधि कोणकोणांस प्राप्त होतो तें सांगतात,–

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

सूत्रार्थः–विदेह व प्रकृतिलयास गेलेल्या योग्यांस असंप्रज्ञात योग जन्मतःच सिद्ध असतो.

भाष्यम्–विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः । ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति, यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

भाष्यार्थः–शरीराविषयीं निरपेक्ष आहे बुद्धिवृत्ति ज्यांची ते विदेह[1] महदादि देव, त्यांना साधनावांचूनच असंप्रज्ञात योग जन्म मात्र होण्याचा अवकाश, जन्म झाल्याबरोबर सिद्ध होतो. आतां ते विदेह देव ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवसांत होणारा जो प्रलय व पुनः सर्ग (सृष्टि) त्यांत संस्कार मात्र शेष राहिला आहे ज्याचा अशा निरोधावस्थेंत असणाऱ्या चित्तानें मोक्षपदास प्राप्त झालेल्याप्रमाणें, आणि व्युत्थानसमयीं (निरुद्ध चित्त नसतां) आपल्या देहभावप्रापक अशा संस्काराच्या फलास प्रारब्धकर्माधीन होत्साते संपवितात;[2] नंतर मुक्त होतात. ईश्वराच्या उपासनेनें अथवा प्रकृतिदेवतेच्या उपासनेनें जे आवरणविशिष्ट ब्रह्मांडांतून निघून लिंगशरीरासह प्रकृत्यावरणांत गेले, ते प्रकृतिलय[3] (प्रकृतिलीन) होत. तेही चित्ताचीं कार्यें समाप्त न झाल्यामुळें आपोआपच संस्कारशेष प्रकृतींत लीन झाला असतां असंप्रज्ञातयोगांत कैवल्यपदाप्रमाणें सुखानुभव घेतात; जोंपर्यंत चित्ताचीं कार्यें समाप्त न झाल्यानें चित्त पुनः व्युत्थित (समाधिरहित) होत नाहीं तोंपर्यंत; चित्ताचा अधिकार समाप्त झाल्यानंतर तेही मुक्त होतात ॥ १९ ॥

आतां उपायप्रत्यय–असंप्रज्ञातयोगाचे अधिकारी सांगतात,–

सू० १९ टीप–१ सानंदसमाधींत ज्या संकोचितबुद्धींच्या मनुष्यांना परमेश्वराचा साक्षात्कार होत नाहीं, ते देहाविषयीं अहंकाररहित असल्यामुळें त्यांना विदेह असे ह्मणतात. इति भोजवृत्ति. २ असें वि० भि. ३ सास्मितसमाधीमध्यें संतुष्ट असलेल्या ज्या योग्यांना परमेश्वराचें ज्ञान होत नाहीं; त्यांचें चित्त स्वकारणांत लीन झालें असतां त्यांस प्रकृतिलय असे ह्मणतात. भो० वृ०

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थः–विदेह व प्रकृतिलयांहून अन्ययोग्यांस केवळ उत्पन्न झाल्याबरोबर असंप्रज्ञात योग होत नाहीं; तर श्रद्धा, उत्साह, स्मृति, एकाग्रता व विवेकख्याति या द्वारानें होतो.

भाष्यम्–**उपायप्रत्ययो योगिनां भवति । श्रद्धा चेतसः संप्रसादः । सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति । तस्य श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते । समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते । स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते । समाहितचितस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्तते, येन यथावद्वस्तु जानाति । तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति॥ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । तद्यथा,–मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधो मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति ।तथा मध्योपायस्तथाऽधिमात्रोपाय इति॥२०॥**

भाष्यार्थः–पूर्वी सांगितलेले विदेह व प्रकृतिलीन यांहून इतर योग्यांना केवल जन्म झाल्याबरोबर असंप्रज्ञात योग साध्य होत नाहीं; तर श्रद्धा इत्यादि पांच उपाय(साधनें) पूर्वी असले पाहिजेत. अंतःकरणाची योगावर प्रीति असणें यास श्रद्धा ह्मणतात. ती श्रद्धा योग्याचें अनेक प्रतिबंध दूर करून 'माता पुत्रास रक्षिते' याप्रमाणें रक्षण करण्यास समर्थ होते, ह्मणजे योगभंग होत नाहीं. पुढें योग्यास श्रद्धेपासून, योगास साधन जें जीव अथवा ईश्वर यां दोहोंपैकीं एकाचें तत्त्वज्ञान, यास विवेक ह्मणतात; त्या विवेकाविषयीं इच्छा असल्यामुळें वीर्य (उत्साह) उत्पन्न होतो. पुढें वीर्यापासून पूर्वी अनुभवलेल्या विषयांचें वरचेवर स्मरण होतें. स्मरणापासून चित्त एकाग्र होऊन समाधिस्थ होतें. चित्त समाधींत असतां संप्रज्ञात योग उत्पन्न होऊन जीव व ब्रह्म या दोहोंपैकीं एकाच्या साक्षात्काराविषयीं विचार उत्पन्न होतो. तो असा कीं, ज्या योगानें खऱ्या वस्तूस जाणतो. अशा प्रकारचा जो प्रज्ञाविवेक (सत्वपुरुषान्यताख्यातिविवेक) त्याच्या अभ्यासानें तेच विषय चिंतनांत असल्यामुळें परवैराग्य उत्पन्न होऊन त्यापासून असंप्रज्ञात समाधि होतो. ते योगी नऊ प्रकारचे आहेत; ते असे,–अगदीं थोडा तो मृदु; थोडा नव्हे व अतिशयही नाहीं, तो मध्य; व अधिक प्रमाण ज्यास असतें तो अधिमात्र (अतिशयित). अशा तीन प्रकारचे श्रद्धा इत्यादि उपाय आहेत. ते उपाय करणारे जे ते मृदूपाय, मध्योपाय व अधिमात्रोपाय असे तीन प्रकारचे योगी झाले. ते पुनः मृदुसंवेग (मृदु आहे उपायांची शीघ्रता ज्यांची ते), मध्यसंवेग व अधिमात्रसंवेग

सू० २० टीप–१ धारणारूप प्रयत्न. इति वि० भि० २ कोणी (वाचस्पतिमिश्रादि) संवेग या शब्दाचा अर्थ 'वैराग्य' असा करितात; परंतु तसा अर्थ करणें बरोबर नाहीं; कारण उपायभेदांनीं योगी नऊ प्रकारचे, ते होणार नाहींत. व यदा कदाचित् नवशब्दाचा अर्थ 'नवीन' असा केला तथापि उपायकार्यत्वामुळें वैराग्यास उपायमृदुत्वादिक सोडून स्वतंत्र मृदुत्वादिकांचा असंभव आहे; व संवेगशब्दाचा अर्थ 'वैराग्य' असा मुळींच नाहीं. वि० भि०

(तीव्रसंवेग) असे तीन प्रकारचे आहेत. दुसरेही दोन प्रकारचे मध्योपाय व अधिमात्रोपाय हे प्रत्येक तीन तीन प्रकारचे ह्मणजे मृदुसंवेग मध्यसंवेग व अधिमात्रसंवेग असे आहेत ॥२०॥

अशा नऊ प्रकारच्या योग्यांपैकीं सर्वांसच असंप्रज्ञात योग लवकर साध्य होतो असें नाहीं तर,–

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

सूत्रार्थः–नऊ योग्यांपैकीं शेवटच्या अधिमात्रोपाययोग्यांत ज्यांची उपायानुष्ठानांत शीघ्रता तीव्र आहे; त्यांस फारच त्वरेनें असंप्रज्ञात समाधि होतो.

भाष्यम्–तत्राधिमात्रोपायात्समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २१ ॥

भाष्यार्थः–त्या नऊ प्रकारच्या योग्यांपैकीं जे शेवटचे तीव्रसंवेग प्रकारचे योगी, त्यांस समाधि साध्य होतो; परंतु त्यांतील ज्यांचे अतिशय अधिमात्र–उपाय असतील त्यांस समाधि व समाधीचें फल जो मोक्ष तो अतिशय लवकर प्राप्त होतो ॥ २१ ॥

ह्यांचेच तारतम्यानें (कमीजास्तीपणानें) भेद सांगतात,–

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

सूत्रार्थः–पूर्वसूत्रांत सांगितलेल्या तीव्रत्वाच्या मृदुत्व, मध्यत्व व अधिमात्रत्वरूप तीन प्रकारानें पूर्वी सांगितलेल्या त्वरेंतही तरतमरूप (कमीजास्तीरूप) विशेष होतो; ह्मणजे आसन्न (समीप), आसन्नतर (अतिशय समीप) व आसन्नतम (त्याहीपेक्षां अधिक समीप असा होतो.

भाष्यम्–मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ततोऽपि विशेषः । तद्विशेषान्मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः । ततो मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः । तस्मादधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं चेति ॥२२ ॥ ' किमेतस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवति अथास्य लाभे भवति अन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति'॥

भाष्यार्थः–पूर्वसूत्रांत सांगितलेल्या तीव्रसंवेग योग्यांचे मृदु, मध्य व अधिमात्र असे तीन प्रकारचे भेद असल्यामुळें त्यांच्या समाधिलाभांतही तारतम्य आहे. तें असें,– मृदुतीव्रसंवेग अशा योग्याला समाधि व समाधीचें फल (मोक्ष) लवकर प्राप्त होतात; त्याहूनही मध्यतीव्रसंवेगास त्यापेक्षां लवकर प्राप्त होतात; व अधिमात्रतीव्रसंवेग अशा अधिमात्रोपाय नवव्या योग्यास सर्वांहूनही फार त्वरित प्राप्त होतात. सारांश, अधिमात्र-उपाय व तीव्र-संवेग यांविषयीं मोठा प्रयत्न करावा; याकरितां भेद कथन केले आहेत ॥ २२ ॥

सू० २१ टीप–१ ' तीव्रसंवेगानामासन्नः' एवढेंच सूत्र, बाकीचें भाष्य. बा. मि.

आतां या नऊ उपायांहून दुसरा आणिक कांहीं अतिसुगम असा उपाय आहे किंवा नाहीं तें सांगतात,–

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

सूत्रार्थः–अथवा ईश्वराच्या भक्तीनें समाधिलाभ होतो.

भाष्यम्–प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण । तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः फलं च भवतीति ॥ २३ ॥ 'अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति' ॥

भाष्यार्थः–एका प्रकारच्या विशेषभक्तीनें ह्म० सर्व क्रिया ईश्वरार्पण करणें, व विषयसुखादिक फलांची इच्छा न करितां सर्व कर्में, आपला परम गुरु जो परमेश्वर त्यास समर्पण करणें, तसेंच मोठ्या प्रेमानें त्याचें ध्यान करणें, अशा प्रकारचें जें प्रणिधान, यानें प्रसन्न होऊन संमुख प्राप्त झालेला ईश्वर त्या योग्यावर पूर्ण कृपा करितो; व 'ह्यास समाधि व मोक्ष हे अत्यंत सुगम असोत,' अशा केवळ त्याच्या इच्छेनेंच योगसाधनांत रोगादिकेंकरून कमीपणा झाला असतांही समाधि व मोक्ष त्वकर प्राप्त होतात ॥ २३ ॥

आतां पूर्वसूत्रांत ईश्वरभक्तीनें समाधि व मोक्ष प्राप्त होतात ह्मणून सांगितलें, तर तो ईश्वर, प्रकृति व जीवात्मे यांहून वेगळा कोण आहे ? तें सांगतात,–

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

सूत्रार्थः–क्लेश व कर्म यांच्या परिणामरूप–वासनांच्या संबंधानें रहित असा सर्वपुरुषांहून विशेष (अधिक श्रेष्ठ) तो ईश्वर होय.

भाष्यम्–अविद्यादयः क्लेशाः । कुशलाकुशलानि कर्माणि । तत्फलं विपाकस्तदनुगुणा वासना आशयाः । ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते 'स हि तत्फलस्य भोक्ता' इति । यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्संबन्धो न भूतो न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य । यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सानिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति । तस्य शास्त्रं निमित्तम् । शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं, प्रकृष्टसत्वनिमित्तम् । एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः संबन्धः ।

एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते । यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात् । तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात् । द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् । तस्माद्यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति ॥ ' किंच ' ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः--अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश हे पांच क्लेशसंज्ञक, यांचीं लक्षणें पुढें सांगूं. चांगलें किंवा वाईट यांस साधन तीं कर्में अर्थात् धर्म व अधर्मरूपकर्में; त्या क्लेश व कर्मांचा जो विपाक म्ह० फल, त्यास अनुसरून असणाऱ्या त्या वासना; आतां त्या अंतःकरणाचे ठिकाणीं असतात; परंतु, 'फल भोगणारा पुरुष' असा पुरुषावर त्यांचा मुख्य व्यवहार होतो. यास दृष्टांत,--जसा, जय अथवा पराजय हे युद्ध करणारे संपादन करितात, अर्थात् ते त्यांसच असतात; परंतु त्यांचा जो मुख्य स्वामी असतो, त्याचा जय किंवा पराजय झाला, असा त्यावर मुख्य व्यवहार होतो. आतां पूर्वीं सांगितलेला जो क्लेशकर्मांच्या फलांचा भोग, त्यानें जो नेहमीं आलिप्त म्ह० ज्याला त्या भोगाचा कधींही संबंध नाहीं असा सकल अन्य पुरुषांहून श्रेष्ठ तो ईश्वर म्ह० केवल इच्छेनेंच सकल जगत् उद्धरण्याविषयीं समर्थ असा आहे. आतां शंका अशी येते कीं, जर केवळ क्लेशादिकांनीं रहित जो तो ईश्वर असें लक्षण केलें; तर, ज्ञान प्राप्त होऊन मुक्त झालेले जे हिरण्यगर्भादिक त्यांसही क्लेशादिकांचा संबंध नसतो; एवंच तेच ईश्वर कीं काय ? तर ते ईश्वर नाहींत. कारण पूर्वीं त्यांनीं प्राकृतिक, वैकारिक व दक्षिणा असे तीन बंध तोडून ते मुक्त झाले; तसा बंध ईश्वरास कधीं झाला नाहीं; हल्लीं नाहीं; व पुढेंही होणारा नाहीं. तेंच स्पष्ट सांगतात; जसा, अविद्यारहित अशा मुक्तास पूर्वबंधनावस्थेविषयीं निश्चय होतो. असा ईश्वरास बंध कधीं नव्हता. तशाच प्रकृतींत लीन झालेल्यास कदाचित् अभिमानसंबंधानें पुनः बंध होण्याचा संभव आहे; असा ईश्वरास नाहीं. तात्पर्य, ईश्वरास पूर्वापर कोटी नाहीं, तो नेहमींच दुःखरहित व नेहमींच अकुंठित अशा इच्छेनें युक्त आहे. आतां अशी शंका येते कीं, ईश्वराचा सर्व पुरुषांपेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ अशा सत्वसंबंधानें तन्निमित्त उत्कर्ष (ऐश्वर्य) नित्य आहे असें मानितां, यास कांहीं प्रमाण आहे किंवा नाहीं ? उत्तर सांगतात, त्याच्या नित्य उत्कर्षाविषयीं श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराणें इत्यादि शास्त्र प्रमाण आहे. शास्त्रास प्रामाण्य कोठून ? उत्तर, ईश्वराचा उपाधि जें प्रकृष्टसत्व तेंच शास्त्रास प्रमाण आहे. शास्त्र व उत्कर्ष हीं परमेश्वरसत्वावर विषयत्वेंकरून आणि समवायसंबंधानें असल्यामुळें या दोघांचा परस्पर अनादि संबंध आहे; त्यामुळें ईश्वर सर्वदा ज्ञानी

आणि इच्छेस येईल त्याप्रमाणें करणारा व नेहमीं क्लेशादिकांपासून मुक्त आहे. आतां तें त्याचें ऐश्वर्य असें आहे कीं ज्याच्या बरोबरीचें दुसरें नाहीं, मग त्यापेक्षां अधिक असें दुसरें कोठून असणार? आतां जें अतिशयित असेल तेंच त्या ईश्वराचें ऐश्वर्य होय. सारांश, ज्या ठिकाणीं ऐश्वर्याची परम सीमा, तो ईश्वर जाणावा. आतां त्याच्या बरोबरीचेंही ऐश्वर्य नाहीं; याचें कारण असें कीं, दोघे बरोबरीचे असतील तर, एककालीं दोघांनीं एकाच वस्तूविषयीं 'हें बहुतकाल राहो,' 'हें थोडा काल राहो,' अशा विरुद्ध धर्मांचा संकल्प केला असतां त्यांपैकीं एकाचाच संकल्प सिद्ध होणार अर्थात् इतराचा इच्छाविघात होऊन त्यास कमीपणा आला पाहिजे; कारण, एकावेळीं दोघांस इच्छिलेल्या अर्थाची प्राप्ति इच्छित अर्थ भिन्न असल्यामुळें होत नाहीं. त्याकरितां ज्याच्या ऐश्वर्यास साम्य आणि अतिशय नाहीं तो ईश्वर, तो सर्वपुरुषांहून विशेष (अतिशयित) असा आहे ॥ २४ ॥

याप्रमाणें त्याच्या क्रियाशक्तीविषयीं शास्त्र प्रमाण सांगितलें; आतां ज्ञानशक्तीविषयीं अनुमान सांगतात,–

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

सूत्रार्थः–त्याचे ठिकाणीं सर्वज्ञपणाचें बीज पराकाष्ठेचें आहे.

भाष्यम्–यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्विवर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात्परिमाणवदिति । यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः । स च पुरुषविशेष इति सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या । तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति। तथा चोक्तम् । आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः–जें भूत, भविष्य आणि वर्तमान कालचें प्रत्येक वस्तूविषयीं व एकंदर वस्तूंविषयीं इंद्रियांस न होणारें असें थोडें अथवा फार ज्ञान हें सर्वज्ञपणाचें चिह्न (ज्ञापक) आहे. तें असें कीं, हें सर्वज्ञबीज कोठें थोडें, कोठें फार, याप्रमाणें वाढत वाढत ज्याठिकाणीं पराकाष्ठेचें असतें तो सर्वज्ञ होय. कारण सर्वज्ञत्वाची सीमा कोठें तरी असलीच पाहिजे. जशी परमाणूवर अल्पत्वाची व आकाशावर परममहत्त्वाची तशी ज्ञानाची पराकाष्ठा जेथें होते, तो सर्वज्ञ व तोच पुरुषविशेष ईश्वर होय. आतां जरी सामान्यज्ञानाविषयीं अनुमान चारितार्थ होऊन उपक्षीणशक्ति (बलहीन) झाल्यामुळें नामादिकांचें विशेष ज्ञान करून देण्यास समर्थ

नाहीं; तथापि ईश्वराच्या विष्णु इत्यादि विशेषसंज्ञा शास्त्रादिकांत प्रसिद्ध आहेत त्या जाणाव्या. आतां ईश्वरास स्वतःस जरी उपकाराची गरज नाहीं; तथापि भूतांवर (स्वभक्तांवर) कृपा करणें हें प्रयोजन आहे; कारण त्याचा असा संकल्प आहे कीं, 'संसारांत सांपडलेल्या माझ्या भक्तांस ज्ञान व धर्म यांच्या उपदेशानें दैनंदिन (ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत होणाऱ्या प्रलयांत व महाप्रलयांत (ज्यांत ब्रह्मदेवाचाही लय होतो त्यांत) उद्धरून दुःखांतून मुक्त करीन.' आपलें कांहीं प्रयोजन नसून केवळ भक्तांवर अनुग्रह करावयाचा एवढ्याकरितांच ईश्वराची प्रवृत्ति, याविषयीं सांख्यशास्त्रांत पंचशिखाचार्यांचें वाक्य आहे; तें असें, पूर्वी सृष्टीच्या आरंभीं प्रकट झालेला भगवान् विष्णु यानें योगबलानें निर्माण केलेल्या चित्तांत स्वांशानें प्रवेश करून कपिलनामक परमऋषि होऊन करुणेनें तत्त्वजिज्ञासु जो आसुरि त्याजकारणें तत्त्वज्ञान कथन केलें ॥ २५ ॥

याप्रमाणें ईश्वराच्या क्रियाशक्तीविषयीं व ज्ञानशक्तीविषयीं प्रमाण व अनुमान सांगून त्याचा प्रभाव सांगतात,—

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २६ ॥

सूत्रार्थः—तो ईश्वर, ब्रह्मादिक जे पूर्वपुरुष त्यांचाही गुरु (उपदेष्टा) आहे; कारण, त्याची अवस्थिति कालानें परिमित नाहीं.

भाष्यम्—पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छेद्यन्ते । यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः । यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथाऽतिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः—अगदीं पूर्वसर्गाच्या आरंभीं उत्पन्न झालेले ब्रह्मादिक गुरु हे पुराणादिप्रमाणानें द्विपरार्ध वर्षें इत्यादि आयुष्यानें परिमित आहेत; असें कालपरिमाण ईश्वरास नसल्यामुळें तो ह्या ब्रह्मादिकांचाही पिता, अंतर्यामी व विद्येनें ज्ञानचक्षु देणारा असा आहे. तो जसा ह्या सर्गाच्या आरंभीं ज्ञानाच्या उत्कर्षप्राप्तीनें स्वतःसिद्ध, याप्रमाणेंच पूर्वींच्या अतिक्रांत (गेल्या) सर्गांतही असाच जाणावा ॥ २६ ॥

याप्रमाणें त्याचा प्रभाव सांगून आतां त्याच्या उपासनेचे उपाय सांगणार, त्यांस उपकारक असा मंत्र सांगतात,—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

सूत्रार्थः—त्या ईश्वराचा स्वरूपबोधक प्रणव आहे.

भाष्यम्—वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः । सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेनावद्यो-

ल्यते 'अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र' इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते । सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते, विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः ॥ २७॥

भाष्यार्थः–प्रणव (ओंकार) हा ईश्वराचें नांव व ईश्वर हा प्रणवाचा अर्थ आहे. आतां शंका अशी करितात कीं, ईश्वर वाच्य व प्रणव वाचक, या उभयतांची वाच्यवाचकशक्ति, ही काय, पित्यानें ठेविलेल्या देवदत्त इत्यादि नांवांप्रमाणें नवीन-संकेतानें कल्पिलेली; अथवा दीपाचा प्रकाश जसा स्वाभाविक तशी स्वाभाविकच आहे ? सिद्धांत करितात, शब्दाचा व अर्थाचा संबंध नित्य आहे. संकेतानें फक्त 'ईश्वर' हा अर्थ स्पष्ट प्रकाशित केला जातो; जसा, ' हा याचा पिता, ' ' हा याचा पुत्र ' इत्यादि पितापुत्रांचा संबंध नित्य आहे तो संकेतानें फक्त दाखविला जातो. तशी वाच्यवाचकशक्ति नित्य आहे. आतां ही वाच्यवाचकशक्ति लौकिकसंकेतित (लोकांनीं नवीन कल्पिलेली) नाहीं तर अन्यसर्गांतही सर्वज्ञ, पूर्वसिद्ध जी पदार्थशक्ति तिला अनुसरूनच संकेत करितात. त्यासदृश (त्यासारख्या) व्यवहारपरंपरेनें शब्द व अर्थ यांचा संबंध नित्य असा शाब्दिक (व्याकरणशास्त्रवेत्ते) निश्चय करितात; व वाच्यवाचकत्वांचा असें योगी लोक मानितात ॥ २७ ॥

आतां उपासनाप्रकार सांगतात,–

सू० २७ टीप–१ अथर्ववेदांतील मांडूक्योपनिषदांत असें सांगितलें आहे कीं,–' ॐ ' हें अक्षर जें सर्वमय आहे त्याचें उपव्याख्यान करितों:–हा जो सर्व प्रपंच आहे, तो ॐकाररूप आहे. भूत, वर्तमान व भविष्य हें सर्व ॐकाररूप आहे; आणि जें कांहीं ह्या त्रिकालांवांचून आहे तें सुद्धां ॐकाररूप आहे ॥ १ ॥ हें सर्व ब्रह्मरूप आहे, हा आत्मा पण ब्रह्मरूप आहे. या आत्म्याचे चार पाद आहेत ॥ २ ॥ जागृतस्थान, बाह्य पदार्थांचें जाणणें, सात अंगें, एकोणवीस मुखें, स्थूल भोगाचा भोक्ता, आणि वैश्वानर हा प्रथम पाद आहे. मूर्धा, नेत्र, प्राण, धड, मूत्रस्थान, पाय व मुख हीं सात अंगें, आणि पांच प्राण, पांच कर्मेंद्रिय, पांच ज्ञानेंद्रिय व चार अंःतकरणभेद हीं एकोणीस मुखें होत. हीं एकोणवीस भोगांला साधन असल्यामुळें ह्या मुखांनींच स्थूलशब्दादिकांचा बाह्यवृत्तीनें जागृदवस्थेंत भोग होतो ॥ ३ ॥ स्वप्नावस्था, अंतःप्रज्ञ (तैजस अंतःकरणाची वृत्ति बाहेर न जातां आंतले आंतच ज्ञानाकारपरिणामास पावते; आणि विश्वाची बाहेर जाते, ह्मणून तैजस अंतःकरणास अंतःप्रज्ञ व विश्वास बहिःप्रज्ञ असें ह्मणतात), सात अंगवाला, (हीं अंगें मनोमय आहेत), एकोणवीस मुखवाला (हीं मुखेंही मनोमयच आहेत), सूक्ष्म (वासनामय) भोगांचा भोक्ता, आणि तैजस हा आत्म्याचा द्वितीय पाद आहे ॥४॥ ज्या वेळेस निद्रावश होऊन कांहींएक इच्छित नाहीं, व कांहींएक स्वप्न पाहत नाहीं, त्या वेळेस त्याला सुषुप्त (सुषुप्त्यवस्थेस प्राप्त झालेला) असें ह्मणतात. सुषुप्त्यवस्था, एकीभूत, प्रज्ञाघन (जागृदवस्थेचें व स्वप्नावस्थेचें ज्ञान हें, घन ह्मणजे ज्यांत एक अविद्यारूप होऊन गेलें असतें तें), आनंदमय, आनंदभोक्ता, चेतोमुख आणि प्राज्ञ, हा आत्म्याचा तृतीय पाद आहे ॥५॥ हाच सर्वेश्वर, हाच सर्वज्ञ, हाच सर्वांचा अंतर्यामी, हाच सर्वांचें उत्पत्तिस्थान, व हाच सर्वभूतांचा स्वामी आहे ॥६॥ जो अंतःप्रज्ञ, बहिष्प्रज्ञ, उभयतःप्रज्ञ, प्रज्ञानघन, प्रज्ञ व अप्रज्ञही नाहीं; जो अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, अलक्षण, अचिंत्य, अव्यपदेश्य, ऐकात्म्य, प्रत्ययसार, प्रपंचोपशम, शांत, शिव व अद्वैत असा आहे. हा आत्म्याचा चतुर्थ पाद मानितात. तोच आत्मा व तोच जाणण्यास योग्य आहे ॥ ७ ॥ तो हा आत्मा ॐकार अक्षररूप आहे. प्रणवाच्या

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थः—त्या प्रणवाचा जप तसेंच त्याच्या अर्थाचें चिंतन करणें, हें ईश्वरप्रणिधान (ईश्वरभक्ति) होय.

भाष्यम्—प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथा चोक्तम् । 'स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते' इति ॥ 'किंचास्य भवति' ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः—प्रणवाचा जप, व तद्वाच्य जो ईश्वर त्याचें वरचेवर चित्तांत चिंतन या-

---

(ॐकाराच्या) मात्रा आत्म्याचे पाद आहेत, व आत्म्याचे पाद प्रणवाच्या मात्रा आहेत. अकार, उकार व मकार हे प्रणवाच्या तीन मात्रा आहेत ॥ ८ ॥ जागरितस्थान वैश्वानर हा अकार आहे. जसा अकार ॐकाराची प्रथम मात्रा आहे, तसा वैश्वानर हा आत्म्याचा प्रथम पाद आहे. ह्या दोघांचें अभेदानें जो चिंतन करितो, त्याच्या सर्व कामना पूर्ण होतात, आणि तो सर्वांत मुख्य होतो ॥ ९ ॥ स्वप्नस्थान तैजस हा उकार आहे. हा उकार प्रणवाची द्वितीय मात्रा आहे. उत्कर्षामुळें (अकारापेक्षां मकाराच्या अगदीं समीप राहतो ह्मणून) व उभयपणामुळें (अकार व मकार ह्या दोहोंच्या मध्यें राहतो ह्मणून) तो आपल्या उपासकाच्या (तैजस व उकार ह्या दोहोंचें अभेदानें चिंतन करणाराच्या) ज्ञानाचा उत्कर्ष करितो, त्यामुळें त्या उपासकाची समदृष्टि होते; व पुनः त्याच्या कुळांत ब्रह्मज्ञानरहित असा कोणी होत नाहीं॥१०॥ सुषुप्तस्थान प्राज्ञ मकार आहे. मकार हा ॐकाराची तृतीय मात्रा आहे. मकाराच्या बरोबर प्राज्ञाचें अभेदानें चिंतन करणारा ईश्वराशीं ऐक्य पावतो ॥११॥ अमात्र हा ॐकाराची चौथी मात्रा आहे. तो अव्यवहार्य, प्रपंचोपशम, शिव व अद्वैत असा आहे. ह्याप्रमाणें हा ॐकार आत्म्याचें रूप आहे. हा अमात्र व आत्मा यांचा अभेद चिंतन करणारा ब्रह्मरूप होतो ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्योपनिषद्भाषांतरं समाप्तम् ॥

ओ३म्—अ, उ, म् हीं तीन अक्षरें मिळून हा ॐकार झाला आहे.
अ—विराट्, अग्नि, विश्व. **उ**—हिरण्यगर्भ, वायु, तेज. **म्**—ईश्वर, आदित्य, प्राज्ञ.

अ
- **विराट्**—तो परमात्मा नानाप्रकारच्या जगतांस करणारा आहे.
- **अग्नि**—तो परमात्मा ज्ञानस्वरूपी आणि सर्वव्यापक आहे.
- **विश्व**—ज्यामध्यें सर्व जगत् प्रवेश करून राहिलें आहे आणि जो सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

उ
- **हिरण्यगर्भः**—हिरण्यगर्भ जो परमात्मा सूर्यादिलोकांस प्रकाश करणारा आहे ह्मणजे सूर्यादिलोक जे प्रकाश करणारे आहेत त्यांस तो परमात्मा उत्पन्न करणारा आहे.
- **वायुः**—तो परमात्मा बलवान् आणि सर्व जगताचें धारण करणारा आहे.
- **तैजसः**—तो परमात्मा प्रकाशस्वरूप आणि सर्व जगतास प्रकाशक आहे.

म्
- **ईश्वरः**—तो परमात्मा सर्व जगताचा उत्पन्न करणारा, सर्वशक्तिमान्, धनी आणि न्यायकारी आहे.
- **आदित्यः**—तो परमात्मा नाशरहित आहे.
- **प्राज्ञः**—तो परमात्मा ज्ञानस्वरूपी सर्वज्ञ आहे.

प्रमाणें प्रणवाचा जप करणारा, व प्रणवाच्या अर्थाचें वारंवार ध्यान करणारा योगी याचें अंतःकरण एकाग्र होतें. याविषयीं विष्णुपुराणांतील प्रमाण सांगतात,— वेद अथवा प्रणव यांचा जप व अर्थाची भावना करून योगाभ्यास करावा; व समाधिस्थ होऊन प्रणवजप व अर्थाचें भावन (चिंतन) करावें. अशा ह्या स्वाध्यायाच्या व योगाच्या बलानें ईश्वराचा साक्षात्कार होतो ॥ २८ ॥

आतां उपासनेचें फळ सांगतात,—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९॥

सूत्रार्थः—त्या ईश्वरभक्तीनें आत्म्याचा साक्षात्कार होतो, व सर्व विघ्न दूर होतात.

भाष्यम्—ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति। स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति । यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुष इत्येवमधिगच्छति ॥ ‘अथ केऽन्तराया ये चित्तस्य विक्षेपकाः । के पुनस्ते कियन्तो वेति’ ॥ २९ ॥

भाष्यार्थः—पूर्वी सांगितलेल्या ईश्वराच्या भक्तीनें योगांत होणारे व्याधि इत्यादिक विघ्न होत नाहींत; आणि जीवाच्या खऱ्या रूपाचा साक्षात्कार होतो. व जसा ईश्वर चैतन्ययुक्त, पापपुण्यविवर्जित, दुःखरहित, केवल ज्ञानस्वरूप व उपद्रवरहित; तसा हाही, जो बुद्धिवृत्तीचा साक्षी पुरुष आहे, असा निश्चय होतो ॥ २९ ॥

आतां चित्तास विक्षिप्त करणारे विघ्न कोणते व किती ते सांगतात,—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादाऽऽलस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

सूत्रार्थः—रोग, योगांत अप्रवृत्ति, संशय, प्रमाद, आळस, अवैराग्य, भ्रमदर्शन आणि अनवस्थिति हे चित्ताचे विक्षेप योगांत विघ्न करणारे आहेत.

भाष्यम्—नवाऽन्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावे न भवन्ति वृत्तयःपूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः।व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम् । स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य । संशय उभयकोटिस्पृक् विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति । प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम् । आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसम्प्रयोगात्मा गर्द्धः।भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम् ।अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा । समाधिप्रति-

लम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति। एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

भाष्यार्थः—हे सूत्रांत सांगितलेले नऊ अंतराय (विघ्न) हेच चित्ताचे विक्षेपक आहेत. कारण, हे अगदीं चित्तवृत्तींच्या बरोबर उत्पन्न होतात; व हे नसतां चित्तवृत्ती नसतात. यावरून चित्तास चंचल होण्यास कारण ज्या अनेक चित्तवृत्ती त्यांस हेच अंतराय कारण आहेत. शरीरधारण करणारे ह्मणून धातु (वात, कफ, पित्त), भक्षण केलेल्या पदार्थांचा परिणाम ते रस, नेत्र इत्यादिक व मन इत्यादि इंद्रियें तीं करण, यांच्यांत बदल होणें, यास व्याधि ह्मणतात. योगानुष्ठान करण्यास चित्तांचें सामर्थ्य नसणें त्यास स्त्यान ह्मणतात. 'असें असेल' किंवा 'असें नसेल' अशा दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानाचा आश्रय करणारा तो संशय. योगाच्या साधनाविषयीं सावध न राहणें तो प्रमाद. कफादिकांनीं देहाच्या व तमोगुणानें चित्ताच्या जडपणामुळें योगाविषयीं प्रवृत्ति न होणें यास आलस्य ह्मणतात. अविरति ह्म० चित्ताची विषयभोगाविषयीं अति उत्कट इच्छा. भ्रांतिदर्शन ह्म० विपरीत ज्ञान; जसें, शिंपेवर रुपें भासणें. अलब्धभूमिकत्व ह्म० अनेक प्रकारचीं योगाचीं साधनें केलीं असतांही पुढें सांगावयाच्या मधुमती इत्यादि भूमींपैकीं एकीचाही लाभ न होणें. कदाचित् एकादी भूमि साध्य झाली असतां चित्त साक्षात्कारापर्यंत तींत स्थिर न राहणें यास अनवस्थितत्व ह्मणतात. आतां समाधि निष्पन्न (साध्य) झाल्यावर (साक्षात्कार झाल्यावर) तर चित्त स्थिर होईलच. याप्रमाणें हे नऊ चित्तविक्षेप, योगास प्रतिबंध करणारे ह्मणून योगाचे अंतराय असे ह्मणवितात ॥ ३० ॥

आतां हे नऊ व्याध्यादिक केवळ योगास अंतरायच आहेत असें नाहीं तर दुःख इत्यादि विघ्नांस हेतुही आहेत, ते सांगतात.—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

सूत्रार्थः—दुःख, दौर्मनस्य, शरीराचा कांप व श्वास प्रश्वास हे विक्षेपांच्या बरोबर उत्पन्न होणारे आहेत.

भाष्यम्—दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखम् । दौर्मनस्यमिच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गान्येजयति कम्पयति तदङ्गमेजयत्वम् । प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः । यत्कौष्ठ्यं वायुं निस्सारयति स प्रश्वासः । एते विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवः

सूत्र ३० टी०—१आमवात इत्यादिकांनीं देहाला कर्म करण्याचें सामर्थ्य नसलें तरी योगसाधनास चित्त समर्थ असण्याचा संभव आहे, ह्मणून 'चित्ताचें' असें ह्मटलें. विज्ञा० भि०.

न्ति । समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति । अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः ॥' तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह' ॥३१॥

भाष्यार्थः—आत्म्यास उद्देशून होणारें तें आध्यात्मिक दुःख. तें दोन प्रकारचें, शारीर व मानस. त्यांत व्याध्यादिकांपासून होणारें शारीर; काम, क्रोध इत्यादिकांपासून होणारें मानस. व्याघ्रादिकप्राण्यांपासून होणारें आधिभौतिक. व ग्रहादिकांपासून होणारें आधिदैविक. असें तीन प्रकारचें दुःख. आतां सामान्य लक्षण म्हटलें म्हणजे, ज्याचे योगानें प्राणी पीडित होऊन त्याच्या नाशाविषयीं प्रयत्न करितात तें दुःख. दौर्मनस्य म्ह० इच्छेचा भंग झाल्यामुळें चित्त चंचल होणें. अंगमेजयत्व म्ह० अंगाचा कंप होणें. पुरुषाच्या प्रयत्नावांचून स्वतःच प्राण बाहेरचा वायु पितो तेव्हां तो श्वासविकार समजावा. तसाच पोटांतील वायु बाहेर सोडतो त्यास प्रश्वास म्हणतात. हे दुःखादि व्याध्यादिविक्षेपांबरोबर चित्त विक्षिप्त असतां उत्पन्न होतात, व चित्त समाधिस्थ असतां हे होत नाहींत; याकरितां हे विक्षेप समाधीस प्रतिबंधक म्हणून पूर्वी सांगितलेल्या अभ्यास व वैराग्यानें यांचा निरोध अवश्य करावा॥३१॥

आतां त्या दोहोंपैकीं अभ्यास हा जीवेश्वरसाधारण आहे हें पुढील सूत्रांत सांगतात,—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

सूत्रार्थः—त्या विक्षेपांचा नाश करण्याकरितां एकतत्त्वाचा अभ्यास करावा.

भाष्यम्—विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत् । यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रम् । नास्त्येव विक्षिप्तम् । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्य एकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतम् । योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् । अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति । यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् । अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् । कथंचित् समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयं न्यायमाक्षिपति । किंच स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं 'यदहमद्राक्षं तत् स्पृशामि,' 'यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामि' इत्यहमिति प्रत्ययः । कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत । स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः ।

सूत्र ३१ टी०—१ भूतें म्हणजे व्याघ्रादि प्राणी, त्यांस उद्देशून होणारें दुःख आधिभौतिक. विज्ञा०भि०.

न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तेरणाभिभूयते । प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तं यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते ॥ ' तत्कथम् ' ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थः—पूर्वी सांगितलेल्या विक्षेपांच्या प्रतिबंधाकरितां कोणा एका मोठ्या वस्तूवर चित्त स्थिर राहील असा वरचेवर अभ्यास करावा. आतां ज्या बौद्धाच्या मतानें प्रत्येक वस्तूच्या ठिकाणीं भिन्न व नियमानें राहणारें, अर्थात् या पदार्थाहून दुसऱ्या पदार्थावर न जाणारें, केवळ ज्ञानमात्र, व प्रतिक्षणीं नवीन उत्पन्न होणारें असें चित्त आहे; त्याच्या मतानें सर्व चित्त नेहमीं एकाग्र असल्यामुळें विक्षिप्त चित्त मुळींच नाहीं; तेव्हां योगाभ्यासाचा उपदेश त्याचे मतें अगदीं व्यर्थच झाला. आतां आमच्या मतानें एका चित्ताची क्रमानें अनेक विषयांवर प्रवृत्ति होते, ती सर्वांवरून आवरून केवळ एका लक्ष्यावर स्थिर होण्याकरितां चित्त समाधिस्थ करावें ह्मणजे एकाग्र होतें, अशा समाधिकथनास सार्थक्य आलें. याकरितां तें स्थिर मानतां येत नाहीं. आतां त्यावर दुसऱ्या क्षणिक विज्ञानवादी बौद्धानें पूर्वी सांगितलेला दोष वारण करण्याकरितां जो चित्तप्रवाह (चित्ताची परंपरा) मानिली आहे, ह्म० एका क्षणिक चित्ताचा एकाग्रतेविषयीं प्रयत्न न होवो; परंतु चित्तांची परंपरा अक्षणिक आहे, तीवर विक्षेप दूर करून एकाग्रता स्थापन करितों असें मानिलें आहे; तेंही मानतां येत नाहीं. कारण, त्याच्या मतांत जर एकाग्रता ही चित्तपरंपरेचा धर्म आहे; तर त्या प्रत्येक चित्तास क्षणिकत्व असल्यामुळें चित्तप्रवाहांत तो धर्म येऊं शकत नाहीं; कारण, एका अखंड चित्ताप्रमाणें धर्मांची अनुवृत्ति परंपरेंत येत नाहीं. आतां कदाचित् चित्तप्रवाहांतील अंश जें प्रत्येक चित्त, त्याचाच धर्म असें मानशील तर तो काय समानचित्तप्रवाहांत असणारा? किंवा विजातीय चित्तप्रवाहांत असणारा ? अथवा कोणत्याही प्रवाहांत असो, परंतु प्रतिवस्तूस नियत असें चित्त एकाग्र असल्यामुळें पुनः योगोपदेशाची अनुपपत्ति झाली. त्याकरितां तें मतही दूषित झालें. तेव्हां एक चित्त अनेक अर्थांवर (विषयांवर) स्थिर असतें असा सिद्धांत झाला. आतां दुसरें असें कीं, जर प्रत्यय (अनुभव) हे नित्य भिन्न व अनेकचित्तांपासून उत्पन्न होणारे असे स्वीकारल्यामुळें एकचित्ताचा आश्रय न करणारे असे झाले; तर मग त्याच्या मतांत चित्ताहून आत्मा शिवाय नसल्यामुळें एका अनुभवांत जाणलेल्याचें स्मरण दुसऱ्यास कसें होईल व अन्यानें संपादिलेल्या कर्मफळाचा उपभोग घेणारा अन्य प्रत्यय कसा होईल ? आणखी दोष असा की, कोणत्याही प्रकारानें ह्मणजे एकानें, खीर गायीपासून होते, अशा सामान्य ज्ञानानें गायीपासून शेण पडलेलें पाहून ही खीर आहे; कारण, ' गायीचा विकार ह्मणून, ' असें अनुमान केलें; तर हें न्यायमत खरें तथापि कसें तरी दूषणाचें समाधान करणारें असल्यामुळें आभासत्वानें त्याज्य होतें. आतां पहिल्या अनुमानांत गव्यत्व हा हेतु प्रसिद्ध तरी आहे; तसा, एका परंपरेपासून उत्पन्न झालेले जे अनुभव, त्यांच्या संस्कारापासून उत्पन्न ज्या स्मृति त्याही एका परंपरेपासून उत्पन्न

झालेल्या; असा हेतुही प्रसिद्ध नाहीं. तसाच दुसरा दोष असा कीं, बौद्धाचा जो आत्म्याविषयीं अनुभव, तोही प्रत्येकक्षणीं चित्त भिन्न मानल्यामुळें अपलापच समजावयाचा; कारण, 'पूर्वी मीं जें पाहिलें, त्यास हल्लीं स्पर्श करितों; व ज्यास स्पर्श केला होता, त्यास हल्लीं पहातों.' असा अनेक काळांतील 'मी' असा अनुभवाचा अंश अनेकचितांचे ठिकाणीं अभेदपणानें कसा? तसाच तुझ्या मतें अगदीं भिन्न व क्षणिक अशा चित्तांचे ठिकाणीं विषयत्वेंकरून राहणारा अनुभव सामान्य एका चित्ताचा आश्रय कसा करील ? आणि ' मी ' असा अनुभव तर भेदरहित अशा आकारानें आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवास येतो, करितां अप्रमाण ह्मणतां येत नाहीं. आतां जो जो पदार्थ सत्तावान् तो तो क्षणिक, अशा अनुभवानें पूर्वीचा अनुभव सत्तावान् ह्मणून क्षणिक, करितां तोही प्रमाण नाहीं; अशी शंका करूं नये; कारण, प्रत्यक्षप्रमाण इतरप्रमाणांनीं बाधित होत नाहीं; कारण, इतर प्रमाणांस प्रथम सिद्ध होऊन व्यवहारांत येण्यास प्रत्यक्ष-प्रमाणच मुख्य साधन आहे; (ह्मणून उपजीव्यविरोधास्तव बाध होत नाहीं.) आतां ज्याअर्थी चित्तस्थिरतेविषयीं पुढील सूत्रानें उपाय सांगतात, त्यावरून चित्त एक असून अनेक वि-षयांवर स्थिर राहणारें असें सिद्ध होतें ॥ ३२ ॥

आतां तीं चित्तस्थिरतेचीं साधनें कोणतीं ? व तीं केलीं असतां फल काय तें सांगतात,—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

सूत्रार्थः—सुखी प्राण्याबरोबर मैत्री, दुःखी प्राण्यावर दया, पुण्यवानाला पाहून आ-नंद व पाप्याची उपेक्षा, असें केलें असतां चित्त निर्मळ होतें.

भाष्यम्—तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् । दुःखितेषु करुणाम् । पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्यशीलेषूपेक्षाम् । एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते । ततश्च चित्तं प्रसीदति । प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थः—त्यांत सुखी व ऐश्वर्यसंपन्न अशा साधूंच्या ठिकाणीं यांना सुख आहे असें मानून स्नेह करावा, ह्मणजे त्यांचा हेवा करूं नये. दुःखी प्राण्यांवर यांचीं दुःखें कशीं दूर होतील अशा चिंतनानें दया करावी; ह्मणजे त्यांविषयीं उदासीन राहूं नये. पुण्यवान् प्राण्यांविषयीं त्यांचें पुण्य अनुमोदून आनंदित व्हावें; 'काय हे पुण्यवान्' असा द्वेष करूं नये. व पुण्यरहितप्राण्यांविषयीं उदासीन असावें; ह्म० त्यांविषयीं आनंद नसावा, व द्वेषही नसावा. अशा मैत्री इत्यादि साधनांनीं राजस व तामस धर्म नष्ट होऊन शुद्ध सात्विक असा धर्म उत्पन्न होतो; अनंतर अंतःकरण प्रसन्न होतें (योगाविषयीं उमेद येते). चित्त प्रसन्न झालें असतां एकाग्र होऊन स्थिर होतें ॥ ३३ ॥

सूत्र ३३ टीप—१ हें अदृष्टद्वारा मुख्य फल सांगितलें; असेंच रागद्वेषनिवृत्तिरूप दृष्टद्वारक फलही सम-जावें. याप्रमाणें गीतेंत सांगितलें आहे,—' रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । ' यांत रागद्वेषनिवृत्तिद्वार सांगितलें आहे.

आतां चित्ताच्या प्रसन्नतेस दुसरा उपाय सांगतात,–

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

सूत्रार्थः–अथवा नाकावाटें वायु बाहेर सोडणें व आंत ओढून घेणें, असें केल्यानें चित्त एकाग्र होतें.

भाष्यम्–कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनं विधारणं प्राणायामः । ताभ्यां वा मनसः स्थितिं संपादयेत् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थः–पोटांतील वायु दोन्ही नाकपुड्यांतून बाहेर (या शास्त्रांत पुढें सांगितलेल्या विशेषप्रयत्नानें) सोडणें यास रेचन ह्मणतात. व एका नाकपुडीनें बाहेरील वायूचें आकर्षण करून कांहीं एक नियमित कालपर्यंत कोंडून ठेवणें; या दोहोंपैकीं आंत ओढून घेण्यास पूरक व कोंडून ठेवण्यास कुंभक ह्मणतात. या पूरक, कुंभक व रेचक या तिघांमिळून एक प्राणायाम[3] होतो. या प्राणायामांनीं अथवा मनाची स्थिरता संपादन करावी ॥ ३४ ॥

मनास स्थिर करण्यास तसेंच दुसरें साधन सांगतात,–

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी॥३५॥

सूत्रार्थः–किंवा विषयवती प्रवृत्ति उत्पन्न झाली असतां मन स्थिर होतें.

भाष्यम्–नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः । जिह्वाग्रे रससंवित् । तालुनि रूपसंवित् । जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित् । जिह्वामूले शब्दसंवित् । इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति । संशयं विधमन्ति । समाधिप्रज्ञायां च द्वारीभवन्तीति । एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या । यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति । एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् । तथापि यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति । तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यं कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः । तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सुसूक्ष्मविषयमप्याऽपवर्गात् श्रद्धीयते । एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते । अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति । तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

सूत्र ३४ टी०–१ डाव्या किंवा उजव्या एका नाकपुडीनें. २ पूर्वी बाहेरील वायूचें पूरण केल्याखेरीज कुंभक करणें असंभवनीय आहे. ३ 'प्राणायामश्च विज्ञेयो रेचकपूरककुंभकाः' इत्यादिस्मृतींनीं तिन्हीमिळूनच एक प्राणायाम सांगितला.

भाष्यार्थः—ज्यानें वास येतो अशा नाकाच्या शेवटच्या भागावर चित्ताची धारणा करणाऱ्या योग्यास जें, या पृथ्वीतलावर कधीं न आलेल्या दिव्य ह्म० अति उत्तम अ-शा गंधाचें (वासाचें) प्रत्यक्ष ज्ञान होतें; त्यास ' गंधप्रवृत्ति ' अशी या शास्त्रांतील संज्ञा आहे. ज्यानें गोड, खारट इत्यादि स्वाद समजतो अशा जिभेच्या शेवटच्या भागावर चि-त्ताचें धारण करणाऱ्यास जें दिव्यरसाचें साक्षात् ज्ञान होतें; त्यास ' रसप्रवृत्ति ' ह्मणतात. ताळूच्या (टाकूच्या) ठिकाणीं चित्ताचें संयमन केलें असतां जें दिव्यरूपाचें ज्ञान होतें; त्यास 'रूपप्रवृत्ति' ह्मणतात. जिभेच्या मध्यभागीं चित्त धारण केलें असतां जें दिव्यस्पर्शाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें; त्यास 'स्पर्शप्रवृत्ति' ह्मणतात. जिभेच्या मूळाशीं चित्तसंयमन केलें असतां जें दिव्य-शब्दाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें; त्यास 'शब्दप्रवृत्ति' ह्मणतात. अशा ह्या गंधादिविषययुक्त प्रवृत्ती (साक्षात् ज्ञान) झाल्या असतां थोडक्याच कालांत त्या चित्तास विश्वास उत्पन्न करवून यांहीपेक्षां सूक्ष्म (लहान) अशा वस्तूवर चित्तास स्थिर करितात. व शास्त्रांत जे दुसऱ्या अर्थांविषयीं संशय, त्यास दूर करितात. नंतर समाधींत सत्व व पुरुष यांचा विचार करीत असतां जो साक्षात्कार त्याविषयीं परवैराग्य उत्पन्न करण्यास द्वार (निमित्त) होतात. (आ-तां वर ज्या प्रवृत्ती सांगितल्या, त्यांत रूप हें विषय असल्याकारणानें इतर शास्त्रांत जें चित्त स्थिर होण्याकरितां चंद्र, सूर्य, नक्षत्रें, रत्नाचे दीप व रत्नें इत्यादिकांचें ध्यान सांगितलें आहे, त्यांतही रूपच मुख्य असल्यामुळें रूपप्रवृत्तींतच त्यांचें ग्रहण होतें असें जाणावें; त्यामुळें वरील लक्षणांत कमीपणा नाहीं.) आतां अशी शंका येते कीं जरी यथार्थ सांगणाऱ्या अशा त्या त्या शास्त्रांनीं, आपल्या अनुमानांनीं, व आचार्यांच्या उपदेशांनीं परमार्थाविषयीं निश्चय झाल्यानंतर त्याबद्दल संशय राहणारच नाहीं असें आहे; तथापि जोंपर्यंत सर्वशास्त्रांत सांगितलेल्या पदार्थांपैकीं एकही पदार्थाचा साक्षात्कार नेत्र, मन इत्यादिकांनीं झाला नाहीं, तोंपर्यंत सर्व-शास्त्रांविषयीं संदेह राहून अश्रद्धेनें मोक्ष इत्यादि अति सूक्ष्म अर्थांविषयीं मनाचा दृढ निश्च-य होणार नाहीं; त्याकरितां शास्त्र, अनुमान व आचार्योपदेश यांनीं निश्चित केलेल्या अ-र्थाविषयीं संशय दूर होण्याकरितांच कांहींएक विषयाचें प्रत्यक्ष अवश्य करून घ्यावें. त्यांत शा-स्त्रांत सांगितलेल्या अर्थाचा कांहींएक भाग डोळे, मन इत्यादिकांनीं प्रत्यक्ष झाला असतां मोक्षासुद्धां सर्व अतिसूक्ष्मपदार्थांविषयीं ' हें याचप्रमाणें ' असा विश्वास पटतो. हे योगावर श्रद्धा बसण्याकरितांच चित्तस्थिरतेचे उपाय सांगितले. आतां अव्यवस्थित अशा चित्तवृ-त्तींमध्यें त्या त्या गंध इत्यादि दिव्यविषयांच्या प्रत्यक्षानें त्यांतील दोष समजून त्यांविषयीं पू-र्वीं सांगितलेलें वशीकारसंज्ञा वैराग्य (दिव्यादिव्यविषयांचीं दोषदर्शनानें मुळीं इच्छा नसणें) उत्पन्न झालें असतां त्या त्या पुढील भूमींतील वस्तु प्रत्यक्ष करून देण्याविषयीं चित्त समर्थ होईल. आणि वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर चित्ताचा योगावर विश्वास, त्याविषयीं उमेद, पुनः पुनः पूर्वी अनुभविलेल्या अर्थांचें स्मरण व सर्वचित्तवृत्तींचा लय हे क्रमानें कांहीं अडथळा न येतां सिद्ध होतील ॥ ३५ ॥

आतां पुनः दुसरा उपाय सांगतात,–

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

सूत्रार्थः–अथवा ज्योतिष्मतीनांवाची दुःखरहित अशी संविद्रूपप्रवृत्ति उत्पन्न झाली असतां मनाची एकाग्रता होते.

भाष्यम्–प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्तते । हृदयपुण्डरीके धारयतो या बुद्धिसंवित् । बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते । तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति । यत्रेदमुक्तं 'तमणुमात्रमात्मानमनुविद्याऽस्मीत्येवं तावत्संप्रजानीते । इत्येषा द्वयी विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते, यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः–' गंध इत्यादिक दिव्यविषयांचा साक्षात्कार मनास स्थिर करितो ' अशा अर्थाच्या पूर्वसूत्रांतील चार पदांचा येथेंही संबंध करावयाचा. पोट आणि ऊर यांमध्यें खालीं तोंड करून असणारें असें आठपाकळ्यांचें कमल, तें रेचकप्राणायामानें वर मुख करवून त्या हृदयकमलावर चित्ताचें धारण करणारास जी बुद्धिसंवित् म्ह० बुद्धिसाक्षात्कार होतो; (त्यानें सुद्धां चित्त स्थिर होतें.) आतां तें बुद्धिसत्व असें आहे कीं, तें आपणास व दुसऱ्यास प्रकाशित करणारें, तेजोमय व आकाशाप्रमाणें व्यापक असें आहे; त्या बुद्धिसत्वाचे ठिकाणीं शुद्ध एकाग्रता झाल्यामुळें बुद्धिप्रवृत्ति सूर्य, चंद्र, अन्य ग्रह, व मणिप्रभा यांच्यासारख्या आकारानें विशेषेंकरून उत्पन्न होते. तसेंच अस्मितावस्थेंत म्हणजे आत्मतत्त्वाचे ठिकाणीं धारण केलेलें चित्त तदाकार झालेलें म्हणूनच लाटारहित अशा मोठ्या समुद्राप्रमाणें शांत (शोकादिनिमित्त जो क्षोभ तद्रहित), विस्तृत, व्यापक व ' आहें ' एवढाच मात्र आकार ज्याचा म्ह० अन्याकाररहित असें होतें. याविषयीं पंचशिखाचार्यांनीही असें सांगितलें आहे कीं, ज्या अवस्थेंत आत्मा हा श्रवणमननांनीं अतिसूक्ष्म असा

सूत्र ३६ टी०–१ पोट आणि ऊर यांच्यामध्यें खालीं तोंड केलेलें व आठपाकळ्यांचें असें कमल आहे; तें रेचकप्राणायामानें वर तोंड करवून त्याच्या ठिकाणीं चित्त धारण केलें असतां स्थिर होतें. त्याचा प्रकार असा,–त्या कमलामध्यें सूर्यमंडलात्मक अकार आहे, तें जागरितस्थान जाणावें. त्याच्या वरतीं चंद्रमंडलात्मक उकार आहे; तें स्वप्नस्थान जाणावें. त्याच्या वरतीं अग्निमंडलात्मक मकार आहे तें सुषुप्तिस्थान समजावें. त्याच्या वरतीं परब्रह्म आकाशात्मक नादरूपी तुरीयस्थान आहे; त्याची योगी अर्धमात्रा सांगतात. तें स्थान, कमलाच्या मध्यभागीं वहूंकडून व्यापलेल्या अशा हजार शाखांनीं युक्त अशी जी मनाच्या संचारास मार्ग देणारी नाडी, तिचें मूळ आहे. भोपळ्याच्या वेलाप्रमाणें जी ती नाडी, तिची वर तोंड केलेली अशी एक शाखा आहे; तिला सुषुम्ना नाडी व ब्रह्मनाडी असें म्हणतात. तिनें बाहेरील सुद्धां सूर्य इत्यादि मंडलें व्यापिलीं आहेत. तीच मनोवहा (मनास धारण करणारी) नाडी चित्ताचें आश्रयभूत स्थान आहे. करितां योगाभ्यास करणारांनीं तेथें चित्त ठेविलें असतां चित्ताचा साक्षात्कार होतो. विज्ञा० भि०, वाच० मि०.

निश्चयेंकरून 'अस्मि' एवढ्याच मात्र आकारानें साक्षात् आपला जातो, ती अस्मितावस्था होय. ह्या विषयवती व अस्मितामात्र अशा दोघींस शोकरहित ज्योतिष्मती असें ह्मणतात; जिच्या योगानें योग्याचें चित्त स्थिर होतें ॥ ३६ ॥

असाच आणिक दुसरा उपाय सांगतात,–

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

सूत्रार्थः–किंवा वीतरागविषयांत चित्ताचा संयम केल्यानें एकाग्रता प्राप्त होते.

भाष्यम्–वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते॥३७॥

भाष्यार्थः–रागरहित (विषयाविषयीं निरिच्छ असे) जें सनकादिकांचें चित्त त्या ठिकाणीं चित्ताचें धारण केलें असतां तदाकार झालेलें चित्त विरक्त होऊन समाधीस योग्य होतें ॥ ३७ ॥

तसाच पुनः दुसरा उपाय सांगतात,–

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

सूत्रार्थः–अथवा स्वप्न आणि सुषुप्ति (गाढ निद्रा) ह्या अवस्थांच्या ज्ञानाचा आश्रय केल्यानें चित्त एकाग्र होतें.

भाष्यम्–स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थः–ज्या वेळीं बाह्यइंद्रियांचे सर्व व्यापार बंद होऊन केवल मनानेंच आत्म्याला भोग असतो त्यास स्वप्न ह्मणतात. निद्रेचें लक्षण पूर्वी सांगितलें. या दोहोंपैकीं अथवा एकाच्या ज्ञानाचा आश्रय चित्तास असतां (संसार हा स्वप्नाप्रमाणें क्षणभंगुर आहे अशी भावना केली असतां) चित्त स्थिर होतें ॥ ३८ ॥

सूत्र ३८ टी०–१ स्वप्नावस्थेंतील ज्ञान आहे विषय ज्याला असें जें चित्त ह्मणजे प्रपंचाच्या ज्ञानामध्यें स्वप्नदृष्टियुक्त केलेलें ('दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा स्वप्नविभ्रमम् ॥' अर्थ,–प्रपंच हा मोठ्या स्वप्नाप्रमाणें अथवा मोठ्या चित्तविभ्रमाप्रमाणें समज; असें या स्मृतींत सांगितल्याप्रमाणें झालेलें; आतां ही दृष्टि वार्णाचे ठिकाणीं कामदुघत्वादि गुणांनीं धेनूच्या दृष्टीसारखी क्षणभंगुरविषयत्वादिगुणेंकरून जाग्रत् ज्ञानामध्यें स्वप्नदृष्टिरूपा अशी समजावी.) हेंही वैराग्यास उत्पन्न करून चित्तस्थैर्याला कारण होतें; असा अभिप्राय जाणावा. तसेंच निद्रारूप, ज्ञान आहे आश्रय ज्याला असें चित्त करून सर्व जीव आपलें स्वरूप विसरून केवल निजले आहेत, अशा दृष्टीनें चित्त युक्त करावें. ' ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च प्रसुप्तं यस्य मायया । तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित् प्रमुच्यते ॥ चराचरं लय इव प्रसुप्तमिव पश्यताम् । किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्तं भवेन्मनः॥' याचा अर्थ,– ज्याच्या इच्छारूप मायेनें ब्रह्मापासून तृणापर्यंत जगत् निद्रिस्ताप्रमाणें आहे; त्या महाविष्णूच्या प्रसादेंकरून जर कोणी एखादा मुक्त होण्याची इच्छा करितो, त्यानें जडाजड हें जगत् प्रलयकालाप्रमाणें निजलेलें पहावें. असें केलें असतां निष्कारण व्यवहाराविषयीं चित्त विरक्त (वैराग्यशील) कां होणार नाहीं ? विज्ञा० भि०.

दुसरें आणखी साधन सांगतात,–

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

सूत्रार्थः–अथवा आपणास प्रिय अशा वस्तूच्या ध्यानानें चित्त स्थिर होतें.

भाष्यम्–यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थः–किंवा जें आपणास प्रिय असेल त्या बाह्य विष्णुइत्यादिवस्तूंविषयीं अथवा शरीरांत नाडीचक्र इत्यादि ठिकाणीं ध्यान केलें असतां चित्त स्थिर होतें ॥ ३९ ॥

आतां साधनाचें फल सांगतात,–

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूत्रार्थः–अशा उपायानें स्थिर झालेल्या चित्ताला परमाणूपासून आरंभ करून तें परम महत् परिमाणापर्यंत सर्व वस्तू ग्राह्य होतात.

भाष्यम्–सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य । एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतिघातः स परो वशीकारः । तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्याসकृतं परिकर्माऽपेक्षत इति ॥ 'अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति तदुच्यते' ॥ ४० ॥

भाष्यार्थः–अति लहान वस्तूच्या ठिकाणीं चित्ताची स्थिरता करणाऱ्या योग्याची परमाणूपर्यंत[1] चित्ताची स्थिरता होते. व अति मोठ्या वस्तूवर चित्त स्थिर करणाऱ्या योग्याचें चित्त, मोठें आहे परिमाण ज्याचें अशा आकाशादिकांपर्यंत स्थिर होतें. याप्रमाणें स्थूल व सूक्ष्मरूप जे दोन पक्ष त्या दोहोंप्रत संचार करणाऱ्या चित्ताचा कोणत्याही प्रकारें प्रतिबंध न होणें यास परवशीकार म्हणतात. (या परशब्दग्रहणानें अपरही दुसरा वशीकार आहे; असें सिद्ध होतें.) आतां त्यापेक्षां याला परत्व म्ह० श्रेष्ठत्व असण्याचें कारण असें कीं, या परवशीकारानें स्थितीविषयीं कोणत्याही साधनाची गरज लागत नाहीं, असें योग्याचें चित्त पुनः दुसऱ्या अभ्यासानें साध्य होणाऱ्या साधनाची इच्छा करीत नाहीं[3] ॥ ४० ॥

आतां स्थिर झालेल्या चित्ताची त्या त्या वस्तूचे ठिकाणीं तदाकारता होते; तिचें स्वरूप काय ? व तिचे विषय काय हें सांगतात,–

सूत्र ४० टी०–१ 'जालांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तस्य षष्ठितमो भागः परमाणुः स उच्यते॥' अर्थ,–गवाक्ष (धारे) इत्यादि ठिकाणीं पडलेल्या सूर्यकिरणांत जो रजःकण दिसतो; त्याचा साठावा भाग तो परमाणु समजावा. २ योग्याची उपेक्षाबुद्धि. भोजवृत्ति. ज्यांत अभ्यास व वैराग्याची अपेक्षा असते तो. ३ म्हणून हा पर (उत्कृष्ट) वशीकार, व अन्य निकृष्ट वशीकार समजावा. विज्ञा० भि०.

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

सूत्रार्थ:–रजोगुणाच्या वृत्ती क्षीण झाल्या आहेत ज्यांत असें जें योग्याचें चित्त तें स्फटिकमण्याप्रमाणें स्वच्छ असतें. ग्रहण करणारा, ग्रहण करण्याचें साधन आणि ग्रहण करण्याला योग्य वस्तु, ह्या तिघांचा संयोग झाल्यानें त्या चित्ताची जी स्थिति ती विषयाकारता जाणली जाते, तिला समापत्ति ह्मणतात.

भाष्यम्–क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः । अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपायाश्रयरूपाकारेण निर्भासते । तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति । तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति । तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति । तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यम् । ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते । तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ:–सूत्रांत 'क्षीणवृत्तेः' असें जें पद त्याचा अर्थ, समापत्तीवांचून इतर सर्व वृत्ती लीन झाल्या आहेत ज्याच्या अशा चित्ताची. तसेंच 'अभिजातस्येव मणेः' ह्या पदांनीं दृष्टांत सांगितला तो असा,–जसा शुद्ध स्फटिकमणि जास्वंद इत्यादि लाल, पिंवळ्या वगैरे फुलांवर ठेविला असतां त्यात्या फुलाच्या निमित्तभेदानें ते ते रंग त्यांत प्रतिबिंबित होऊन स्फटिकमणि त्यात्या जवळ ठेविलेल्या पदार्थाच्या आकारानें भासतो; तसें, ज्यावर चित्ताची एकाग्रता केली असेल, तें ग्राह्य (ध्येय) त्या ग्राह्याचें प्रतिबिंब चित्तांत पडून ग्राह्यांचे स्वरूपाकार जसजसे असतील तसतशाच आकारानें चित्त भासतें. तें असें,–भूतसूक्ष्म ह्म० पंचभूतांस कारण जीं पांच तन्मात्रें, तीं महत्तत्व, अहंकार, व प्रकृति यांचे ठिकाणीं चित्त धारण केलें असतां तत्समानाकार होऊन त्याप्रमाणेंच भासतें. स्थूल ह्म० महाभूतें यांनीं अर्पित जें प्रतिबिंब, त्यानें तत्समानाकार होऊन चित्त महाभूतांच्या स्वरूपाप्रमाणें प्रतीत होतें. तसेंच स्थावर, जंगम, इत्यादिक जे विश्वाचे अवांतर भेद त्यांनीं प्रतिबिंबित झालेलें चित्त तत्समानाकार होऊन त्या त्या आकृतीनें भासतें. समा-

पत्तींत याप्रमाणें सूक्ष्म, स्थूल व विश्वभेद असे तीन भेद झाले. हा ग्राह्यविषयीं सांगितले-ला प्रकार ग्रहण ह्म० इंद्रियें यांविषयींही जाणावा. उदाहरणार्थ—इंद्रियांचें सूक्ष्म बुद्धि व अहंकार यांनीं चित्त प्रतिबिंबित झालें असतां तत्समानाकार होऊन त्या ग्रहणाकारानें भासतें. असेंच सूक्ष्म, स्थूल व विश्वभेद या तीन भेदांनीं ग्रहीता ह्म० पुरुष (साक्षी) त्याच्या आश्रयानें चित्त प्रतिबिंबित झाल्यामुळें त्याच्या सारख्या स्वरूपानें भासतें. याच-प्रमाणें मुक्तपुरुषाच्या आश्रयानें चित्त प्रतिबिंबित होऊन तत्समानाकार वाटतें. याप्रमाणें शुद्ध स्फटिकमण्याप्रमाणें चित्ताची ग्रहीतृ, ग्रहण व ग्राह्य ह्मणजे आत्मा, इंद्रिय व विषय यांच्या ठिकाणीं जी 'तत्स्थतदञ्जनता' ह्म० ग्रहणादिकांच्या ठिकाणीं राहणाऱ्या चित्ताची तन्मयता तीस समापत्ति ह्मणतात ॥ ४१ ॥

आतां पूर्वी सामान्यप्रकारची समापत्ति सांगितली; त्यांत ग्रहीतृसमापत्तींत स्थूल, सूक्ष्म असे विषय विशेष नसल्यामुळें ती एकच प्रकारची. परंतु ग्राह्य व ग्रहण समापत्तीचे विशेष भेद असल्यामुळें ते विशेष भेद या पुढील तीन सूत्रांनीं सांगतात,—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

सूत्रार्थः—त्यांत शब्द व अर्थ यांच्या ज्ञानाच्या विकल्पानें मिश्रित जी समापत्ति होते तिला सवितर्क समापत्ति ह्मणतात.

भाष्यम्—तद्यथा, गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्तते सा संकीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते । सा च निर्वितर्का समापत्तिः। तत्परं प्रत्यक्षम् । तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम्।ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनम् । तस्मादसंकीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति ।।' निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रे लक्षणं द्योत्यते ' ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थः—त्यांत स्थूलविषयक समापत्ति अशी कीं—गौरिति ह्म० 'गाय' असा श-

---

सूत्र ४१ टी०—१ येथें संप्रज्ञातरूप फल जीपासून लवकर प्राप्त होतें; अशा पूर्वीच्या प्रज्ञेस समापत्ति ह्मणतात; ही शास्त्रांतील परिभाषा (संकेत) प्रसंगात सांगितली. व ती असंप्रज्ञातअवस्था सोडून संप्रज्ञात-स्वरूपाचा परिचय करून देणारी ह्मणूनच तिला संप्रज्ञातयोग असें पुढें 'ता एव सबीजः समाधिः' अशा सूत्रानें सांगणार आहेत.

ब्द, गौरिति अर्थ व गौरिति ज्ञान, या तिघांचा वस्तुतः भेद असून अभेदेंकरून ग्रहण लोकांत दृष्ट आहे. आणि शब्दधर्म (शब्दत्व), अर्थधर्म व ज्ञानधर्म तर लोकांत अगदीं विभागलेले आहेत; तेहां शब्द, अर्थ व ज्ञान यांचा स्वरूप जाणण्याचा मार्ग परस्परां-हून अगदींच भिन्न आहे. आतां स्थूलविषय गाय इत्यादिक वस्तूचें आलंबन (आश्रय) करून समाधि लावणाऱ्या योग्यास समाधींत साक्षात् झालेला जो गवादि अर्थ; तो जर शब्द, अर्थ व ज्ञान या तिन्ही प्रकारानें अर्थात् विकल्पानें ह्म० ' ही गाय भासते' अशा शब्दार्थज्ञा-नांच्या ऐक्यभ्रांतीनें तीनही विषय येऊं लागले तर त्या विकल्पमिश्रित समापत्तीस सवितर्का समापत्ति ह्मणतात. आतां जर, अमुकास अमुक ह्मणावयाचें हा शब्दसंकेत; जसें ' गाय. ' या शब्दसंकेताचें स्मरण नष्ट होऊन तन्निमित्त जो आगम व अनुमान यांच्या ज्ञानांचा वि-कल्प (•शंका) त्यानें रहित अशी समाधींतील बुद्धि असतां शब्दस्वरूपमात्रानेंच मनावर ठ-सलेला जो अर्थ तेवढ्या अर्थाविषयीं मात्र चित्त तत्पर होऊन शब्दसंकेत सोडून देतें. तेव्हां समाधींत त्याविषयीं विकल्प (शंका) उत्पन्न होत नाहीं; तीस निर्वितर्का समापत्ति ह्मण-तात. तें अत्यंत प्रत्यक्ष होय; कारण तेथें आरोपितवस्तूचा गंधही नसतो. आणि तेंच प्रत्यक्ष श्रवण व मननास कारण होय; ह्मणजे प्रत्यक्षापासून आगम व अनुमान उत्पन्न होतात. आणि श्रुत व अनुमान यांच्यापासून, समापत्तींत होणाऱ्या प्रत्यक्षज्ञानाप्रमाणें पूर्ण ज्ञान होणें संभवत नाहीं; याकरितांच अमिश्रित अशा अन्यप्रमाणांनीं योग्यास निर्वितर्क समाधींत प्रत्यक्ष दर्शन होतें॥ ४२॥

आतां निर्वितर्कसमापत्तीचें लक्षण सांगतात;—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३॥

सूत्रार्थः—आणि शब्द व अर्थ यांचें स्मरण दूर होऊन व विषय ग्रहण करण्या-विषयीं स्वरूपरहित होत्सातें चित्त केवळ ग्राह्यरूपानेंच जाणवतें त्यास निर्वितर्क समा-पत्ति ह्मणतात.

भाष्यम्—या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोपर-क्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा निर्वितर्का समापत्तिः । तथा च व्याख्यातम्। तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्था-त्मा अणुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः । स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्मा-णां साधारणो धर्म आत्मभूतः फलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति धर्म्मान्तरस्य कपालादेरुदये च तिरो भवति । स एव धर्मोऽवयवीत्युच्यते । योऽसा-वेकश्च महांश्चाणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्चानित्यश्च तेनावयविना व्यवहा-राः क्रियन्ते । यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमस्या-वयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति ।

तदा च सम्यग् ज्ञानमपि किं स्यात् विषयाभावात् । यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वे-नाघ्रातं तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयो भवति ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थः—शब्दसंकेतापासून श्रुत ह्म० ऐकिलेलें व अनुमान ह्म० तर्कानें जाणलेलें ज्ञान, त्याविषयीं जी विकल्परूप स्मृति ह्म० चिंतन तें दूर विषयस्वरूपानें प्रतिबिंबित जी बुद्धि ती आपलें ग्रहणात्मक प्रज्ञारूप ग्रहण न करितां केवळ अर्थाविषयीं मात्र तत्पर होणारी ह्मणजे ग्राह्य (विषय) याच्या आकारासारखी होते; तीस निर्वितर्क समापत्ति ह्मणतात. याप्रमाणेंच पूर्वींच्या आचार्यांनीं सांगितलें आहे. त्या निर्वितर्क समापत्तीचा एक (निश्चल) अशा बुद्धीचा उपक्रम (आरंभ), दृश्यस्वरूप, अणूंचा प्रचय ह्म० स्थूलपरिणामविशेष तत्स्वरूप जो घटादिक अचेतन किंवा गवादिक चेतन हा आलंबन होय. आणि तो स्थूल अवयवी स्वकारण जे भूतसूक्ष्म ह्म० पंचतन्मात्रादि, त्या प्रत्येकावर राहणारा साधारण धर्म व त्यांच्याशीं नेहमीं अभिन्न असा आहे. हें त्याच्या स्पष्ट कार्यावरून अनुमान होतें. व आ-आपणास स्पष्ट होण्यास जें कारण त्यासही हेतु होऊन घटादिरूपानें प्रकट होतो. व कांहीं निमित्तानें फुटला असतां पूर्वअवस्थेस प्राप्त होतो. तोच अवयवी अवयवांचा धर्म ह्मणवितो. तसेच, जो हा एक, मोठा, अतिलहान, स्पर्शवान्, क्रियाधर्मक व अनित्य इत्यादि व्यवहार त्या अवयवीनें केले जातात. आतां ज्याच्या मतानें तो पूर्वी सांगितलेला प्रचयनिमित्तक विशेष ह्म० अवयवी तो अवस्तुक ह्म० तुच्छ व सूक्ष्म अवयवाख्य कारण हें प्रत्यक्ष दिसत नाहीं; त्याच्या मतें अवयवी नसल्यामुळें बहुतकरून सर्वच मिथ्याज्ञान असें सहज आलें; कारण मिथ्याज्ञानाचें स्वरूपच असें आहे कीं, वस्तुतः त्या पदार्थाचें तें रूप नसून त्या ठिकाणीं तो भासणें; त्या वेळेस सर्वाला मिथ्याज्ञानत्व असल्यामुळें उत्तम प्रकारचें ज्ञान तरी कसें होणार ? कारण त्याच्या मतें कोठेंच विषय नाहींत. कारण, जें जें प्रत्यक्ष होतें; तो तो अवयवी असें त्यानें स्वीकारलें. तेव्हां सिद्धांत असा झाला कीं अवयवी मिथ्याभूत नाहीं. व जो महत्त्व इत्यादि व्यवहारास प्राप्त झाला, तो निर्वितर्कसमापत्तीस विषय होतो ॥ ४३ ॥

आतां पूर्व दोन सूत्रांनीं स्थूलविषयांत समापत्तीचे दोन प्रकार सांगून सूक्ष्मविषयांतही तिचे दोन भेद आहेत ते सांगतात;—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

सूत्रार्थः—सवितर्क आणि निर्वितर्क समापत्तींचें वर्णन करण्यांत सूक्ष्मविषयक सविचार व निर्विचार समापत्तींचाही निर्णय झाला.

भाष्यम्—तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसू-

क्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते। या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते। एवंस्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्मम्। एतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति, प्रज्ञा च स्वरूपशून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते। तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च, सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च। एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थः—जीं वर्तमानधर्मांनीं युक्त, तसेंच देशकालनिमित्तांनीं विशेष अनुभवास येणारीं अशीं जीं पंचभूतें व इंद्रियें यांचीं सूक्ष्म कारणें (तन्मात्रापासून तें प्रकृतीपर्यंत.) यांचे ठिकाणीं जी समापत्ति ती सविचारा अशी ह्मणविते. तींतही पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें अवयवांहून शिवाय केवल बुद्धीनेंच ग्रहण करण्यास योग्य, सांगितलेल्या धर्मांनीं युक्त व चित्तास धारण करण्यास आश्रय असें भूतसूक्ष्म समाधिप्रज्ञेंत आरूढ होतें. आतां जीं सर्वप्रकारें सर्वस्वरूपांनीं देशकालांच्या मर्यादेखेरीज, भूत, वर्तमान व भविष्य अशा धर्मांनीं रहित असून सर्वधर्मांत असणारीं व सर्वधर्मस्वरूप, यांत जी समापत्ति तीस निर्विचारा समापत्ति ह्मणतात. याप्रकारचेंच त्या भूतसूक्ष्माचें स्वरूप आहे. याच स्वरूपानें आश्रयभूत जें समाधींत प्रज्ञास्वरूप, तें तत्समानाकार होतें. आतां समाधींतील बुद्धि ही स्वरूपावांचून जेव्हां अर्थतत्पर मात्र होते तेव्हां तीस निर्विचारा असें ह्मणतात. त्यांत जींत स्थूल विषय आहेत ती सविचारा; व सूक्ष्मविषय आहेत ती निर्वितर्का. सविचार व निर्विचार या दोहोंची विकल्पहानि या पूर्वीं सांगितलेल्या निर्वितर्क समापत्तीनेंच सूत्रकारांनीं प्रायः सांगितली ॥ ४४ ॥

आतां सूक्ष्मविषयांत निर्वितर्क ह्मणून सांगितलें; तो सूक्ष्मविषय कोठपर्यंत तो सांगतात;—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानंम् ॥ ४५ ॥

सूत्रार्थः—लयाच्या क्रमानें प्रकृतींत सूक्ष्मविषयत्वाचें पर्यवसान होतें.

भाष्यम्—पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्य रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रमाकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति, तेषामहङ्कारः, अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः। लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः। न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति। नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति। सत्यम्। यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं, न चैवं पुरुषस्य किं तु लिङ्गस्यान्वयि कारणं पुरुषो न भवति। हेतुस्तु भवतीति। अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थः—पृथ्वीच्या परमाणूचा गंधतन्मात्र सूक्ष्म विषय, उदकांच्या* परमाणूचा

रसतन्मात्र, तेजाच्या परमाणूचा रूपतन्मात्र, वायूच्या परमाणूचा स्पर्शतन्मात्र व आकाशाच्या अणूचा शब्दतन्मात्र सूक्ष्म विषय होय. या पंचतन्मात्रांचा अहंकार सूक्ष्म विषय, व याचाही महत्तत्त्व सूक्ष्म विषय; व महत्तत्त्वाचाही प्रकृति सूक्ष्म विषय. आतां प्रकृतीपेक्षां सूक्ष्म कांहीं नाहीं. पुरुष आहे परंतु जशीं महत्त्वत्वापेक्षां प्रकृति अतिसूक्ष्म, तसा पुरुष नाहीं. कारण येथें उपादानकारणत्वेंकरून सूक्ष्मत्व विवक्षित आहे. तर पुरुष हा महत्तत्त्वास निमित्तकारण आहे, उपादानकारण नाहीं; ह्मणून प्रधानावरच सूक्ष्मत्व निरतिशय (निर्मर्याद.) आहे; हें सिद्ध झालें ॥ ४५ ॥

आतां या समापत्तींचा प्रस्तुत काय उपयोग तो सांगतात,—

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

सूत्रार्थः—पूर्वी सांगितलेल्या चार प्रकारच्या समापत्तींस सबीज समाधि ह्मणतात.

भाष्यम्—ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः । तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः । सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति चतुर्धोपसंख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थः—त्या चार समापत्ती बहिर्वस्तुबीजा ह्म० बाहेर आहेत संस्कारादिदुःखबीजें ज्यांपासून अशा; ह्मणून तो समाधिही सबीज समजावा. त्यांत स्थूलपदार्थावर सवितर्क व निर्वितर्क, व सूक्ष्मअर्थावर सविचार व निर्विचार याप्रमाणें चार प्रकारचा समाधि सांगितला ॥ ४६ ॥

आतां सांगितलेल्या समापत्तींपैकीं निर्विचारसमापत्तींत कांहीं एक विशेष आहे तो सांगतात,—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थः—निर्विचारसमापत्तीच्या स्वच्छस्थितिरूपत्वामुळें योग्याला अध्यात्मप्रसाद प्राप्त होतो.

भाष्यम्—अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् । यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादो भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधिस्फुटप्रज्ञालोकः । तथा चोक्तम् । प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् । भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥ ४७ ॥

सू० ४६ टी०—१अवांतरभेदांनीं पांच समापत्ती होतात; त्या अशा,—ग्राह्य व ग्रहण त्यांच्या स्थूलसूक्ष्मभेदांनीं सवितर्कादि चार; ग्रहीत्यांच्या ठिकाणीं पांचवी; व आनंदानुगत धरून अवांतरभेदानें संप्रज्ञात योग सहा प्रकारचाच होतो. विज्ञा० भि०.

भाष्यार्थः—रजोगुण व तमोगुण यांच्या वृद्धीस कारण जी पापादि अशुद्धि तीच आच्छादणारा मल होय; त्यानें रहित ह्मणूनच प्रकाशस्वभाव (प्रकाशरूप) असें जें बुद्धिसत्त्व त्याचा, कारण नष्ट झालें ह्मणूनच रजस्तमोगुणांनीं पराभूत न होणारा ह्मणून स्वच्छ ह्म० ध्येयवस्तूच्या प्रतिबिंबाचें ग्रहण करणारा जो स्थितीचा प्रवाह ह्म० चित्ताची एकाग्रता, यास वैशारद्य असें ह्मणतात. हें वैशारद्य (निर्मलत्व) पूर्वी सांगितलेल्या निर्विचारसमाधीचें जेव्हां होतें, तेव्हां योग्यास बुद्धिविषयक प्रसाद होतो. तो प्रसाद असा कीं,—ज्यांत सत्यच विषय असतात; व एका वेळींच सर्व अर्थाचें ग्रहण होतें; व प्रत्यक्षबुद्धीचा प्रकाश होतो. असेंच अन्य-ठिकाणींही सांगितलें आहे; कीं,—योगी पर्वतावर चढल्याप्रमाणें प्रज्ञाप्रसादावर आरूढ होऊन 'मी दुःखी,' 'मी पापी' इत्यादि रीतीनें आपणाविषयीं शोक न करणारा होत्साता भूमीवरील सर्व लोकांस दुःखसमुद्रांत निमग्न झालेले असे पहातो ॥ ४७ ॥

आतां पूर्वसूत्रांत सांगितलेल्या समाधींत झालेल्या प्रज्ञेच्या अर्थास अनुसरून शास्त्रांतील संज्ञा सांगतात,—

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

सूत्रार्थः—ह्या अध्यात्मप्रसादांत जी बुद्धि उत्पन्न होते तिला ऋतंभरा प्रज्ञा म्हणतात.

भाष्यम् तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतंभरेति संज्ञा भवति । अन्वर्था च सा । सत्यमेव बिभर्ति, न तत्र विपर्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् । आगमेनाऽनुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ॥ 'सा पुनः' ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थः पूर्वी सांगितलेल्या सबीजसमाधींत समाधिस्थ झालेल्या चित्ताची जी प्रज्ञा तीस ऋतंभरा ही संज्ञा होते. ती अर्थास अनुसरून आहे; ह्मणजे सत्यच ग्रहण करिते; कधींही विपरीतज्ञानाचा तेथें लेशही नसतो. हेंच अन्यत्र सांगितलें; कीं,—आगमानें व अनुमानानें व आदरानें चिंतन वरचेवर करणें यानें, अर्थात् श्रवण, मनन व निदिध्यासन या तिहींनीं सबीजयोगकाळीं विपरीतज्ञानरहित अशी प्रज्ञा उत्पन्न करवून या प्रज्ञेपासून परवैराग्यद्वारानें पुढें सांगावयाचा जो उत्तम निर्बीजयोग तो प्राप्त होतो ॥ ४८ ॥

आतां ती प्रज्ञा इतरप्रज्ञांपेक्षां विलक्षण आहे ती सांगतात,—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सूत्रार्थः—समाधीपासून उत्पन्न झालेली बुद्धि, ऐकलेल्या आणि अनुमान केलेल्या विषयांहून विलक्षणअर्थाला विषय करिते.

भाष्यम्—श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयम् । न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभि-

धातुम् । कस्मात् । न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति । तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव । यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः । यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् । अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः । तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति । न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम् । न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति । समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थः—श्रुत म्ह० ऐकून झालेलें ज्ञान, तें सामान्यविषय आहे; म्हणून त्या आगमज्ञानानें विशेष सांगणें शक्य नाहीं (सांगतां येणार नाहीं). कारण (आगमज्ञानांत कांहीं विशेषशब्दांचा संकेत नसतो; त्यामुळें) शाब्दबोधांत त्या त्या पदार्थांतील विशेष भासत नाहीं. तसेंच अनुमानज्ञानहीं सामान्यविषयच आहे. जेथें प्राप्ति होते तेथें गति होते; आणि जेथें प्राप्ति नाहीं तेथें गति होत नाहीं; असें पूर्वी (स० सू० ७ यांत) सांगितलें. आणि अनुमानानें सामान्यतः ज्ञान होतें. तेव्हां श्रुत व अनुमान यांच्या विषयांत विशेष कांहीं नाहीं. तसेंच सूक्ष्म, व्यवहित व दूर वस्तूचें लौकिकप्रत्यक्षानें ग्रहण होत नाहीं. आतां तो विशेष अप्रमाण ह्मणून त्याचा अभावच असें ह्मणतां येत नाहीं; (कारण, 'ज्याचा विशेष नाहीं असें सामान्य नाहीं,' या न्यायानें सर्व वस्तूंत विशेष आहेच.) तो विशेष कोणींही ग्राह्य नाहीं; तर समाधिप्रज्ञेनीं च तो विशेष ग्राह्य आहे. आतां स्थूलाचा विशेष कदाचित लोकप्रत्यक्षास येईल; परंतु भूतसूक्ष्मगत विशेष किंवा पुरुषगत विशेष लौकिकप्रत्यक्षगोचर होणार नाहीं. त्याकरितां श्रुत व अनुमानप्रज्ञांच्या विषयांहून अन्य विषय समाधिप्रज्ञेचा आहे. ती समाधिप्रज्ञा योग्यास प्राप्त झाली असतां तीपासून नवीन नवीन संस्कार उत्पन्न होतात ॥४९॥

आतां या समाधिप्रज्ञेचें फल सांगतात,—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

सूत्रार्थः—निर्विचारसमाधीपासून उत्पन्न झालेला संस्कार व्युत्थानसंस्काराचा बाधक होतो.

भाष्यम्—समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयम्बाधते । व्युत्थानसंस्काराभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति । प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवः संस्काराशयो जायते ।

सू० ४९. टीपः—१ येथें शंका अशी येते कीं, व्यवहित व अति दूर पदार्थांचा संबंध नसल्यामुळें समाधींत प्रत्यक्षग्राह्यत्व तरी कसें होणार ? याचें समाधान असें,—आमचें अंतःकरण व्यापक असल्यामुळें अतीत व अनागत वस्तूंची स्वरूपतः सत्ता असल्यामुळें नेहमीं सर्व अर्थांचा संनिकर्ष (संबंध) आहे ह्मणून, तोच योगजधर्मानें व्यवहितातीतादिज्ञानाचें प्रतिबंधक जें तम, त्यास दूर करितो. विज्ञा० भि०.

ततः प्रज्ञा॰ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति । न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षये हेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति । चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति । ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥ 'किञ्चाऽस्य भवति' ॥ ५० ॥

भाष्यार्थः—आरंभीं निर्विचारसमाधिप्रज्ञेपासून उत्पन्न झालेला संस्कार, पुढें व्युत्थानकालीं उत्पन्न होणाऱ्या संस्काराचा बाध (प्रतिबंध) करितो. व्युत्थानसंस्काराचा नाश झाल्यामुळें त्यापासून उत्पन्न होणारे अनुभव होत नाहींत. अनुभवाच्या अभावीं समाधि सिद्ध होतो. नंतर समाधीपासून प्रज्ञा उत्पन्न होते; आणि नंतर प्रज्ञेपासून संस्कार उत्पन्न होतात. त्या नवीन संस्कारांपासून प्रज्ञा, व त्यानंतर तीपासून संस्कार. याप्रमाणें पुनः पुनः संस्कारांची वृद्धि होऊन सर्व क्लेशांचा नाश होतो. आतां येथें अशी शंका येते कीं, याप्रमाणें संस्कारांचा अतिशय (उत्कर्ष) झाल्यावर तो चित्तास स्वकार्यजननाविषयीं समर्थ कसा करणार नाहीं ? याचें समाधान असें कीं,—ते प्रज्ञासंस्कार चित्तास स्वकार्यउत्पत्तीविषयीं समर्थ करीत नाहींत; कारण ते पुनः जन्म येण्यास कारण जे अविद्यादि क्लेश त्यांचा नाश करणारे आहेत. आणि उलट ते चित्तास स्वकर्तव्यापासून विवेकख्यातीपर्यंत दूर करीत असतात; कारण चित्ताचा व्यापार विवेकख्यातीपर्यंतच आहे; पुढें नाहीं ॥ ५० ॥

पूर्वी 'क्षीणवृत्तेः' इत्यादिसूत्रांनीं संप्रज्ञातयोगाचीं फळें वगैरे सांगितलीं; आतां असंप्रज्ञातयोगाचें फलादिक सांगतात,—

तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

सूत्रार्थः—त्या संप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञेच्या संस्काराचाही निरोध झाल्यानें सर्ववृत्तींचा निरोध होऊन निर्बीजसमाधि सिद्ध होतो.

भाष्यम्—स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी, प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति । कस्मात् । निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधत इति ।

सू॰ ५० टीप—१ प्रारब्धकर्मांचेंही अतिक्रमण करून अतिशीघ्र मोक्ष होणें हें केवल ज्ञानानें असाध्य आहे; तें त्या दोन्ही योगांनीं सिद्ध होतें ह्मणून हें त्याचें मुख्य फल आहे. कारण, 'योगाग्नीनें शीघ्र दग्ध केला आहे कर्मसमूह ज्यानें' इत्यादि वाक्यांत दाहक्रियेंत प्रारब्धकर्म अतिरिक्त करून इतर कर्मांचा दाह होतो, असा संकोच करण्यास प्रमाण नाहीं. आणि 'जीवन्मुक्ताला प्रारब्धकर्मांचा भोग होईतोंपर्यंत विदेहकैवल्य नाहीं' इत्यादि ज्ञानिमात्रविषयक श्रुतींचा अन्यप्रकारानें उपपत्ति होत नाहीं; ह्मणून 'ज्ञानाग्नि हा सर्वकर्मांचा दाह करितो' अशा गीतादिवचनांत प्रारब्धकर्मभिन्न असा संकोच करावयाचा. विज्ञा॰ भि॰. २ विवेकख्याति उत्पन्न झाली असतां इतर पुरुषार्थ कांहीं न राहिल्यामुळें ती विवेकख्यातिप्रज्ञा त्या संस्काराच्या अतिशयानें वरचेवर उत्पन्न होऊन परवैराग्यद्वारानें (चित्त विषयांविषयीं विरक्त झाल्यामुळें) समाप्त होते. वि॰ भि॰.

निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम्। व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते। तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधेन स्थितिहेतवो यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते। तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः। अतः शुद्धो मुक्त इत्युच्यते ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थः—तो निर्बीज समाधि (असंप्रज्ञातयोग) केवळ समाधिप्रज्ञेचाच प्रतिबंधक असें नाहीं; तर प्रज्ञाकृत जे संस्कार त्यांचाही प्रतिबंधक आहे. कारण निरोध ह्म० परवैराग्य त्यापासून उत्पन्न झालेला संस्कार प्रज्ञा व तत्संस्कारांस अगदीं नष्ट करितो. आतां जरी निरोधावस्थेंत संस्कार असतात यास प्रमाण प्रत्यक्ष नाहीं; तथापि असंप्रज्ञातअवस्थेंत मुहूर्त, (दोन घटिका), अहोरात्र (दिवस व रात्रि) व महिना इत्यादि क्रमानें जी कालवृद्धि तिच्या अनुभवावरून निरोधावस्थचित्तापासून उत्पन्न होणाऱ्या संस्कारांचें अस्तित्व (सत्ता) अनुमानानें जाणावी. कारण संस्काराच्या वृद्धीवांचून समाधीची कालवृद्धि होणें संभवत नाहीं. आतां असंप्रज्ञाताची व्युत्थानअवस्था ह्मणजे समाधिप्रज्ञाच होय; ती व असंप्रज्ञात या दोहोंपासून उत्पन्न झालेले, त्यांसह जे मोक्षापर्यंत असणारे संस्कार, त्यांसहित चित्त, आपली प्रकृति ह्म० कारण लीन झालें असतां आपोआपच नष्ट होतें; तेव्हां निरोधसंस्कारांचाही नाश होतो; ह्मणून, ते निरोधसंस्कार चित्ताच्या स्थितीस अधिकारविरोधेंकरून कारण आहेत; ज्या योगानें चित्त अधिकार (स्वकार्यक्षमत्व) समाप्त होऊन मोक्षास हेतु जे संस्कार त्यांसह निवृत्त होतें. तें निवृत्त झालें असतां पुरुष मुक्त झाला असें ह्मणतात; कारण त्या वेळेस पररूपांनीं प्रतिबिंबित जे दुःखादि त्यांपासून मुक्त व शुद्धसत्वसंबंधानें पुण्यपापांपासून शुद्धां मुक्त असतो ॥ ५१ ॥

इति श्रीव्यासदेवकृतभाष्यसहिते टिप्पण्यादियुतभाषान्तरोपेते च पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः समाप्तः ॥ १ ॥

सू० ५१ टी०—१ निरोधच साक्षात् प्रज्ञासंस्काराचें विलापन करितो असें नाहीं तर, निरोधपरंपरेनें उत्पन्न झालेला अतिदृढ असा संस्कार, तोच प्रज्ञासंस्काराचें अत्यंत विलापन करितो. विज्ञा० भि०.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

श्रीव्यासभाष्योपेतं भाषानुवादसहितं च ।

साधनपादः ॥ २ ॥

भाष्यम्–उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः कथं व्युथितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते ॥

भाष्यार्थः–प्रथमपादांत योगारूढचित्त ह्मणजे ज्यास योग पूर्ण सिद्ध झाला अशा उत्तम अधिकाऱ्यास अभ्यास व वैराग्य या साधनानेंच केवल, क्रियायोगादि सकल अंगांच्या निरपेक्षतेनें योग सांगितला. परंतु ज्याचें चित्त वरचेवर विक्षिप्त होतें; असा अधिकारीही योगयुक्त कोणत्या उपायानें होईल तें सांगतात,–

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

सूत्रार्थः–तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान ह्यांस क्रियायोग ह्मणतात.

भाष्यम्–नातपस्विनो योगः सिध्यति । अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यत इति तपस उपादानम् । तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणांजपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा । स हि क्रियायोगः ॥ १ ॥

भाष्यार्थः–तपश्चर्यारहित मनुष्यास योग सिद्ध होत नाहीं; कारण, अनादि जे कर्मक्लेश व वासना त्यांनीं अनेक प्रकारची व जींत विषयरूप जाळें असणारें अशी अशुद्धि ह्मणजे पाप योगास प्रतिबंध करणारें, तपावांचून नाश पावत नाहीं. याकरितां साधनामध्यें

सू० १ टीप–१ अधिकारभेदानें साधनांचा भेद गरुडपुराणादिकांत सांगितला आहे. तो असा,– ' योगवृक्षावर चढण्याची इच्छा करणाऱ्या यतींस कर्म व ज्ञान हीं साधनें सांगितलीं आहेत. व ज्यांनीं योगवृक्षावर आरोहण केलें; त्यांकरितां ब्राह्मकर्मांचा त्याग व ज्ञान हीं मुख्य साधनें आहेत.' तसाच ' जो मुनि योगरूपवृक्षावर आरोहण करण्याची इच्छा करितो, त्यास कर्म हें योगास साधन आहे; व तोच योगारूढ झाल्यावर त्यास शम (शांति) साधन आहे ' असा भेद गीतेंत सांगितला. २ कृच्छ्रसांतपन, चांद्रायण इत्यादि व्रतें करणें.

तपाचें ग्रहण केलें आहे. आतां तें तप, योग्यानें योगाविषयीं चित्ताची उत्सुकता जेणेंकरून कायम राहील असेंच बेतानें करावें; असें परमऋषि मानितात. स्वाध्याय ह्मणजे पापाचा नाश करणाऱ्या प्रणव, गायत्री, अष्टाक्षर इत्यादि पवित्रांचा जप करणें; अथवा ब्रह्मसूत्र इत्यादि मोक्षशास्त्राचा अभ्यास करणें. ईश्वरप्रणिधान येथें पूर्वपादांत सांगितलें त्याहून वेगळ्या प्रकारचें घ्यावयाचें तें असें, लौकिक व वैदिक सर्व कर्मांचें परमेश्वराचे ठिकाणीं समर्पण करणें, किंवा सर्व कर्मफलांचा भोक्ता ईश्वर आहे अशी भावना करणें, हें होय. (त्यास कर्मफलसंन्यास ह्मणतात;) तोच क्रियायोग होय ॥ १ ॥

या योगाचें प्रयोजन सांगतात,–

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

सूत्रार्थः–समाधीची प्राप्ति होण्याकरितां आणि क्लेश कमी करण्याकरितां हा क्रियायोग साधावा.

भाष्यम्–स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति । प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति । तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति ॥ 'अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति' ॥ २ ॥

भाष्यार्थः–तो चांगल्या रीतीनें (निष्कामादिरूपानें) सेव्यमान असा कर्मयोग समाधीस सिद्ध करितो; व पुढें सांगावयाचे जे क्लेश त्यांस अनायासानें कमी कमी करितो. व शुष्क इंधनाप्रमाणें तनु (कृश) केलेल्या क्लेशांप्रत तो कर्मयोग, स्वतः प्रज्वलित जो विवेकख्यातिरूप अग्नि त्यानें जळाल्यामुळें पुनः अंकुर न येणाऱ्या अशा बीजाप्रमाणें अप्रसवस्वभाव (संस्कारांस उत्पन्न न करणारे) असे करील. ते क्लेश अगदींच कमी झाल्यामुळें त्यांनीं अनभिभूत व तिचा सूक्ष्म विषय असल्यामुळें सूक्ष्म, साक्षात्कार करून देणारी अशी प्रज्ञा (बुद्धि) ही क्रमानेंच तिचें कर्तव्य कांहींच न राहिल्यामुळें शेवटच्या असंप्रज्ञातसमाधींत पुनः उत्पन्न न होण्याविषयीं समर्थ होईल ॥ २ ॥

आतां ते पूर्वीं सांगितलेले क्लेश कोणते व किती प्रकारचे ते सांगतात,–

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः–अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश हे पांच क्लेश आहेत.

भाष्यम्–क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढ-

---

सू०१ टी०–३ अर्पणप्रकार गीतेंत सांगितला तो असा, 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्' सारांश, हे अर्जुना! जें कांहीं करशील तें सर्व मला अर्पण कर.

यन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति, कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति इति परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वा ॥ ३ ॥

भाष्यार्थः–ते अविद्यादि विपर्यय (विपरीतज्ञानभूत) पांच क्लेश होत. (यांत क्लेश कोणते व किती, या प्रश्नांचीं उत्तरें आलीं.) आतां ते क्लेश लब्धवृत्तिक (व्यापार करणारे) दृष्ट व अदृष्टद्वारा सत्त्वादिगुणांच्या कार्यारंभसामर्थ्यास दृढ करितात. तसेच, गुणांचा परिणाम जो वैषम्यरूप त्यास स्थिर करितात. त्यानंतर महदादिरूपकार्यकारणप्रवाहास उत्पन्न करितात. इतके सर्व व्यापार, कर्मांचा विपाक (फल) जो जात्यायुर्भोगलक्षण त्यास उत्पन्न करण्याकरितां करीत असतात. व तेही स्वतंत्र असतां नव्हे तर, अविद्येपासून राग, व रागापासून अविद्या, याप्रमाणें परस्पराधीन होत्साता! तात्पर्य, एकमेकांच्या साहाय्यानेंच क्लेशांना स्थैर्य, व स्थैर्यामुळें विपाकपरंपरेचा निर्वाह होतो ॥ ३ ॥

आतां जरी अविद्यादिकांस क्लेशत्व हा धर्म सारखा आहे तथापि सर्व क्लेशांला मूळ कारण अविद्या असल्यामुळें तिचें प्राधान्य सांगतात,–

अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः–अस्मितादि चार क्लेशांचें उत्पत्तिस्थान (मूळ) अविद्या आहे. ह्या क्लेशांच्या प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न आणि उदार अशा चार अवस्था आहेत.

भाष्यम्–अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः । चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः । तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः । प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते । तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते । प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः । कथं, रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति । रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति । नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः । किंतु तत्र रागो लब्धवृत्तिः । अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति । स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेश इति । उच्यते सत्यमेवैतत् । किंतु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावना-

तो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः। कस्मात्सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशा विपर्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणाश्चाविद्यामनुक्षीयन्त इति ॥ 'तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते' ॥ ४ ॥

भाष्यार्थः—या पांच क्लेशांमध्यें अविद्या ही, पुढचे जे प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न व उदार असें चार प्रकारचे कल्पिलेले अस्मिता, राग इत्यादि चार क्लेश यांचें क्षेत्र ह्म० प्रसवभूमि (उत्पत्तिस्थान) आहे. त्या चार भेदांपैकीं प्रसुप्ति कोणती ? तर अंतःकरणांत केवळ शक्तीनेंच (कांहींएक अवस्थेवांचून) राहिलेले जे अस्मितादिक त्यांचा बीजभावोपगम ह्मणजे स्वकार्य उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य यास प्रसुप्ति ह्मणतात; व तद्विशिष्ट तो प्रसुप्त क्लेश होय. त्या प्रसुप्तक्लेशाची आपापल्या विषयांमध्यें जी अभिव्यक्ति (प्रकटता) यास प्रबोध ह्मणतात. आतां विवेकानें साक्षात्कार झालेला अशा जीवन्मुक्काचें क्लेशबीज दग्ध झाल्यामुळें विषय जवळ असतांही हा क्लेशांचा संमुखीभाव (प्रादुर्भाव) पुनः होत नाहीं; कारण जळालेल्या बीजांस अंकूर कोठून उत्पन्न होणार ? याकरितां ज्याचे क्लेश क्षीण झाले आहेत असा ज्ञान्यांचा देह क्षेमकारक व शेवटचा असें समजावें. आणि त्या चरम (शेवटच्या) देहांतच ती, दग्ध आहे बीजभाव जींत अशी पांचवी क्लेशावस्था, अन्यठिकाणीं नाहीं; कारण आतां दुसरा जन्म नाहीं. याकरितां क्लेश सूक्ष्मरूपानें असतांही त्या चरमदेहांत कार्यजननसामर्थ्य नष्ट झाल्यामुळें विषय सन्निध असतांनाही त्या क्लेशाची स्वस्वविषयांत प्रकटता होत नाहीं; याकरितां या अवस्थेस प्रसुप्ति, व दग्धबीजांना अंकुराभाव असें सांगितलें. आतां तनुत्व सांगतों. क्लेशांचा प्रतिपक्षी (शत्रु) जो क्रियायोग त्याच्या अनुष्ठानानें

सू० ४ टी०–१ जे क्लेश चित्तभूमिकेंत असून त्यास कोणी जागृत करणारा नसल्यामुळें आपलें कार्य करूं शकत नाहींत, त्यांस प्रसुप्त क्लेश ह्मणतात. जसें बाल्यावस्थेंत लहान मुलांना वासनारूप क्लेश असूनही त्यांचा अभिव्यंजक कोणी नसल्यामुळें स्पष्ट होत नाहींत; त्याप्रमाणें. असें भो० वृ०. २ जे क्लेश आपापल्या विरुद्धपक्षानुष्ठानानें शिथिल झाली आहे कार्यसंपादनशक्ति ज्यांची असे वासनाशेष असल्यामुळें अंतःकरणांत असूनही कार्यापुर्ती सामुग्री नसल्यामुळें स्वकार्य करण्याविषयीं असमर्थ असतात; त्यास तनु ह्मणतात. असें भो० वृ०. ३ जे कोणीएक बलवान् क्लेशानें पराभूत होऊन राहतात; जसा द्वेषावस्थेंत राग, व रागावस्थेंत द्वेष; ह्या परस्पर विरुद्ध अशा दोहोंचा एकवेळीं कधीं संभव नाहीं ते विच्छिन्न; असें भो० वृ०. ४ जे साहाय्य मिळाल्यामुळें आपापलीं कार्यें संपादन करितात; ते उदार. असें भो० वृ०. ५ निमित्तकारणालाही प्रसवभूमित्व केवळ प्राधान्यामुळेंच गौण समजावें. असें वि०भि०,वाच०मि०. ६ 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥' अर्थ;– ज्ञानानें दग्ध अशा क्लेशरूप बीजहेतूंनीं आत्मा ह्मणजे देह पुनः उत्पन्न होत नाहीं; कारण क्लेशसंज्ञक बीजच जळून गेलें. असें विज्ञा०. ७ दग्ध आहे बीज जींत अशा अवस्थेच्या पुरुषास पुनः प्रसव नाहीं; व त्याची प्रसवभूमि जी अविद्या तीही नाहीं. असा अभिप्राय. असें विज्ञा०.

उपहत (क्षीण) झालेले क्लेश तनु ह्मणजे विवेकख्यातीचा प्रतिबंध करण्याविषयीं असमर्थ होतात. व यासच तनुत्व ह्मणतात. तसेच ते ह्या क्लेशांतील कोणीएकानें पराभव केल्यामुळें अथवा अतिशय विषय सेवन केल्यामुळें थांबून थांबून त्या त्या स्वरूपानें (पूर्वीप्रमाणें पुनः प्रकट होतातं; याकरितां त्यांस विच्छिन्न असें ह्मणतातं. कशावरून तर, रागाच्या) वेळीं क्रोध नसतो; व परस्परविरोधी असल्याकारणानें क्रोध उत्पन्नही होत नाहीं: यावरून क्रोधाची विच्छिन्नता सिद्ध झाली. तसाच राग (विषयेच्छा) हा एकाविषयीं असतां दुसऱ्या विषयांवर नसतो असें नाहीं; जसा, चैत्रनामक कोणी एक पुरुष एका स्त्रीच्या ठिकाणीं प्रीतियुक्त असल्यामुळें दुसऱ्या स्त्रीविषयीं विरक्त (प्रीतिरहित), असें होत नाहीं; तर फक्त त्याविषयाविषयीं राग उत्पन्न झाला असतो, व इतर ठिकाणीं व्हावयाचा असतो. आतां तो राग त्या वेळेस अन्यठिकाणीं प्रसुप्त किंवा तनु अथवा विच्छिन्न यांतून कोणीतरी एक अवश्य असतोच. त्यांपैकीं विच्छिन्न राग घेऊन या ठिकाणीं उदाहरण दिलें. आतां विषयाच्या ठिकाणीं जो राग लब्धवृत्ति (स्थिर झालेला) त्यास उदार ह्मणतात. (आतां जरी प्रसुप्त व विच्छिन्न हे दुःखजनक नसल्यामुळें त्यांस क्लेश ह्मणतां येत नाहीं; तथापि उदारादिअवस्थेंत प्रसुप्तादिकांना दुःखदत्व आहे ह्मणून ह्यांस क्लेशत्व कायमच आहे.) आतां जर सर्वक्लेशांचें तें तें स्वरूप भिन्न भिन्न कालांत असणार तर कोणता विच्छिन्न व कोणता प्रसुप्त क्लेश याप्रमाणें विभाग कसा सांगतां येईल ? याचें समाधान असें कीं, जरी प्रसुप्तादिरूपानें चारही क्लेशांचें ऐक्य, हें ह्मणणें बरोबर आहे; तथापि अवस्थाभेदामुळें क्लेशांचा विच्छिन्नादि विशेष विविक्षित आहे. जसा एका पुरुषाचा बालक, तरुण व वृद्ध इत्यादि विभाग त्याप्रमाणें आपणास व्यक्त करणाऱ्या अशा विषयध्यानरूप अंजनानें अभिव्यक्त (प्रकट) झालेला उदार क्लेश आहे; याकरितां मुमुक्षूंनीं प्रतिपक्षभावनेप्रमाणें (तद्विरुद्धाचरणाप्रमाणें) विषयसंगत्यागही केला पाहिजे. याकरितां सर्व हे क्लेश अविद्याकारणानें अविद्येचेच भेद आहेत; कारण सर्व क्लेशांत अविद्याच व्याप्त आहे. व अविद्या ज्या वस्तूचें आलंबन करिते; त्या ठिकाणीं क्लेशही स्थिर होतात; व विपरीतज्ञानकालीं ते वृद्ध होतात. आणि अविद्या नष्ट झाली कीं तेही नष्ट होतात ॥ ४ ॥

सू० ४ टी०– ८ अथवा उत्तम ज्ञान (श्रवणादिरूप दर्शन) हें अविद्येचा प्रतिपक्ष, याचप्रमाणें अस्मितावस्थेंत भेददर्शन; मध्यस्थपणा रागद्वेषांविषयीं; व अभिनिवेशाची अनुबंधबुद्धिनिवृत्ति; यांच्या भावनेनें उपहत; ते तनु. असें वाच० मि०. ९ येथें भाष्यांत ' विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः समुदाचरन्ति ' यांचें त्वरेनें पौनःपुन्य दाखविणाऱ्या भाष्यकारानें विच्छिन्न प्रसुप्ताहून भिन्न असें सांगितलें; कारण, प्रसुप्ति ह्मणजे क्लेशांची व्यंजकाच्या विलंबानें एक, दोन, तीन इत्यादि अनेकजन्मांच्या व्यापारानें व बहुकालानें प्रकटता न होणें ती. व विच्छिन्नता तर थोडक्या प्रतिबंधामुळें क्लेशप्रवाहाची थोडक्या कालांत मध्यें मध्यें अभिव्यक्ति न होणें; ती होय. तसाच ' तेन तेनात्मना ' इतक्यानें तनुअवस्थेहून भेद सांगितला. विज्ञा०, वाच०. १० लब्धस्वाभाविकवृत्ति, असा अर्थ. असें विज्ञा०. ११ क्लेशजननयोग्यत्व.

आतां पांच क्लेशांचीं लक्षणें पांच सूत्रांनीं सांगणार, त्यांत अविद्येचें लक्षण सांगतात,–

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥५॥

सूत्रार्थः–अनित्याच्या ठिकाणीं नित्य अशी बुद्धि, अपवित्राच्या ठिकाणीं पवित्र अशी बुद्धि, दुःखाच्या ठिकाणीं सुख अशी बुद्धि आणि अनात्म्याच्या ठिकाणीं आत्मा अशी बुद्धि करणें ह्मासच अविद्या किंवा मोह' असें ह्मणतात.

भाष्यम्–अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः । तद्यथा ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवौकस इति । तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये शुचिख्यातिः । उक्तश्च 'स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः'॥ इत्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते । नवेयं शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते । नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति कस्य केनाभिसम्बन्धः । भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः । तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति । परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तत्र सुखख्यातिरविद्या । तथा अनात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनस्यनात्मन्यात्मख्यातिरिति । तथैतदत्रोक्तं 'व्यक्तमव्यक्तं वा सत्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः सर्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति । तस्याश्चामित्रगोष्पदवद्वस्तुसतत्वं विज्ञेयम् । यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः। यथा वाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् । एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ ५॥

भाष्यार्थः–अनित्यकार्याचे ठिकाणीं नित्यत्व कथन करणें; तें जसें, पृथ्वी नित्य, चंद्र व नक्षत्रें यांसहित स्वर्ग नित्य, व स्वर्गांत राहणारेही मृत्युरहित ह्मणजे कधींच नाश न पावणारे असे आहेत. याप्रमाणें तसेंच, अपवित्र व अत्यंत निंद्य अशा देहाच्या ठिकाणीं पवित्रता प्रतिपादन करणें. याप्रमाणेंच भगवान् व्यासांनीं सांगितलें आहे कीं, 'मूत्रादिकांनीं व्याप्त असें मातेचें उदर हें स्थान, मातापित्यांचें रक्त व वीर्य हें बीज, खाण्याच्या व पिण्याच्या पदार्थांचा रसादिभाव हा उपष्टंभ (पोषक), अशा सामुग्रीनें शरीर निर्माण होतें. पुढें शरीरांतून मलमूत्रादि वाहणें, आणि शेवटीं मरणानंतरही अपवित्र! असें स्वभावतः अशुचि असूनही अंगरागादिकेंकरून सुगंधीप्रमाणें वाटणारें, याकरितां ज्ञाते लोक यास अपवित्र

जाणतात. पूर्वी सांगितलेल्या हेतूंनीं अपवित्र अशा शरीराचे ठिकाणीं शुचिख्याति लोकांत दृष्ट आहे. जसें, 'खरोखर ही स्त्री नवीन चंद्राची जणू लेखाच होय. ही सुंदर कन्या स्वादु अमृताच्या अवयवांनीं निर्माण केलेली अशी, चंद्राचा भेद करूनच निघाली असावी; असें वाटतें. नीलकमलाप्रमाणें जिचे विशाल नेत्र, शृंगारलीलायुक्तनेत्रांनीं सर्व जीवांचें समाधान करणारी.' इत्यादि. यांत अपवित्र व परमनिंद्य अशा स्त्रीदेहाचा व अंधकारास नष्ट करणाऱ्या चंद्रलेखा इत्यादिकांचा संबंध काय? परंतु याप्रमाणें लोकांत अशुचिपदार्थांच्या ठिकाणीं शुचिपणाचा विपरीत विश्वास होतोच. या अशुचिपदार्थांवर शुचिख्यातिप्रदर्शनानें, अपुण्य जें हिंसादि, त्यावर संसारांतून मुक्त करणाऱ्या पुण्यकर्मांच्या पुण्याचा विश्वास; या प्रमाणेंच मिळविणें, रक्षण करणें इत्यादि अनेक दुःखें असल्यामुळें अनर्थप्राय जें धनादि यावर अर्थाचा प्रत्यय कथित झाला; कारण सर्वांना निंद्यत्व असल्यामुळें अशुचित्व आहे. तशीच दुःखाचे ठिकाणीं सुखख्याति सांगतात,– आतां विचारी पुरुषास परिणामीं सर्व दुःख देणारें ह्मणून दुःखच सर्व आहे; याकरितां त्या ठिकाणीं सुखख्याति ही अविद्या होय. तसेंच अनात्म्याच्या ठिकाणीं आत्मा अशी बुद्धि; ह्मणजे बाह्य जे साधनभूत, अजड किंवा जड; अथवा भोगाधिष्ठान जें शरीर, किंवा पुरुषोपकरण जें मन इत्यादि अनात्म्यावर आत्मबुद्धि, ही अविद्या होय. तसेंच पंचशिखाचार्यांनें याविषयीं असें सांगितलें आहे कीं, व्यक्त ह्मणजे पुत्र, दारा, पशु इत्यादि चेतन, किंवा अव्यक्त ह्मणजे शय्या, आसन इत्यादि अचेतन दृश्यपदार्थांस आत्मत्वेंकरून मानून व त्यांस संपत्ति असें समजतो; व ती आपली संपत्ति मानून तिचा नाश होणार करितां शोक करितो. व शोकामुळें मोह पावतो (मूढ होतो.) अशीं हीं अविद्येचीं चार स्थानें आहेत. व पूर्वी सांगितलेल्या क्लेशसंतानास व फलविशिष्टवासनांस मूल कारण अविद्याच आहे. आतां तिला 'अमित्र, अगोष्पद' या शब्दांप्रमाणें वस्तुसतत्व ह्मणजे वस्तुत्व जाणावें. जसें, 'नामित्र' या शब्दाचा अर्थ, अमित्र ह्मणजे शत्रु, तद्रहित मित्र, असा नसून शत्रुसमान सपत्न (सांपत्न बंधु) असा आहे. अथवा जसें, 'अगोष्पद' शब्द गोष्पदभिन्न असून गोष्पसदृश जो गोष्पदाभाव व गोष्पद यांहून अन्य विपुल देश, तद्वाचक आहे. त्याप्रमाणें अविद्या ही विद्या (ज्ञान) किंवा केवल ज्ञानाभाव नसून विद्याविरुद्ध असें एकप्रकारचें ज्ञान आहे ॥ ५ ॥

आतां अविद्येनंतर होणारें जें तिचें कार्य अस्मिता ती सांगतात,–

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः–पुरुष आणि बुद्धि या दोघांच्या एकात्मतेस अस्मिता ह्मणतात.

भाष्यम्–पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवाऽस्मिता क्लेश उच्यते । भोग्यभोक्तृशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोरविभागप्राप्ताावि-

व सत्यां भोगः कल्पते । स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति । कुतो भोग इति । तथा चोक्तम् । बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विविक्तमपश्यन् कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थः–दृक्शक्ति तो पुरुष व ज्यायोगानें भोग होतो असें साधन जी दर्शनशक्ति ती बुद्धि. या दोहोंची एकस्वरूपापत्ति ह्मणजे तादात्म्य (एकीभाव) तत्तुल्य एकाकार जो क्लेश त्यास अस्मिता ह्मणतात. परस्परांचे धर्म अत्यंत भिन्न असल्यामुळें दोघेंही अत्यंत विभक्त (भिन्न) अशा पुरुष व बुद्धीची एकाकारता झाली असतांच भोग संभवतो. भेदग्रह झाल्यावर तर परवैराग्यामुळें परस्परांचा वियोगच होतो. तेव्हां भोगाची संभावना कोठून असणार ? याकरितां भोग एकात्मतेवांचून संभवत नाहीं; त्याच्या उपपत्तीकरितां एकात्मतारोपास प्रमाण भोग होय. अस्मितेचें स्वरूप व अविद्येपासून अस्मिता उत्पन्न होते अशाविषयीं पंचशिखाचार्यांचें वाक्य आहे; तें असें, 'वस्तुतः अविचारी पुरुष, बुद्धीहून पुरुष पृथक् व आकृति, स्वभाव, विद्या इत्यादिकांचा व पुरुषाचा कांहीं संबंध नसतां आकारशीलविद्यादिकांच्या ठिकाणीं मोहानें (पूर्वसूत्रांत सांगितलेल्या अविद्येनें) आत्मबुद्धि ह्मणजे 'शांताद्याकारवान् मी आहें, जाग्रदादिस्वभाव मी आहें, विद्यादिमान् मी आहें,' अशा प्रकारची अस्मिता करितो.' ॥ ६ ॥

आतां अस्मिता सांगून तिचें कार्य जो राग त्याचें लक्षण सांगतात,–

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः–सुखाचा अनुभव घेतल्यानंतर मागाहून जी त्या सुखाची किंवा त्याच्या साधनाची इच्छा त्यास राग असें ह्मणतात.

भाष्यम्–सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्धस्तृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः–कांहीं सुखाचा अनुभव ज्यानें घेतला आहे; त्याला त्या सुखाचें स्मरण झाल्यानंतर त्या सुखाविषयीं अथवा त्याच्या साधनाविषयीं जो गर्ध ह्मणजे अति उत्कट इच्छा व लोभ त्यास राग ह्मणतात ॥ ७ ॥

आतां रागानंतर उत्पन्न होणारा जो द्वेष त्याचें लक्षण सांगतात,–

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः–दुःखाचा अनुभव घेतल्यानंतर मागाहून स्मरण होऊन जो त्या दुःखाविषयीं किंवा त्याच्या साधनाविषयीं क्रोध त्यास द्वेष असें ह्मणतात.

भाष्यम्–दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थः—कांहीं दुःखाचा अनुभव घेतलेल्या पुरुषास त्या दुःखाचें पूर्वी स्मरण होऊन दुःखाविषयीं अथवा दुःखसाधनाविषयीं जो प्रतिघ ह्मणजे प्रतिकार, क्रोध किंवा उद्विग्नता त्यास द्वेष ह्मणतात ॥ ८ ॥

आतां अभिनिवेशाचें लक्षण सांगतात,—

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः—अत्यंत सूक्ष्म जीवापासून तें ब्रह्मापर्यंत सर्व प्राण्यांला स्वभावतः मरणापासून जें भय वाटत असतें त्यास अभिनिवेश ह्मणतात.

भाष्यम्—सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति, 'मानभूवं भूयासम्' इति । न चाऽननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः । एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते। स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः । कस्मात्, समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ९ ॥

भाष्यार्थः—विद्वान् असो, किंवा मूर्ख असो; सर्वप्रकारच्या प्राण्यांची अशी नेहमीं आशीः ह्मणजे प्रार्थना (एका प्रकारची इच्छा) असते कीं, ' मी नसावें असें नाहीं तर मी असावें ह्मणजे नित्य जीवंत असावें.' आतां अशा प्रकारची इच्छा, ज्यानें कधीं मरणधर्माचा (मरणाचा) अनुभव घेतला नाहीं; त्यास कधीं होणार नाहीं. या अशा प्रकारच्या इच्छेवरून पूर्वजन्मांतील मरणदुःखाचा अनुभव त्याच्या कारणावरून अनुमित होतो. पूर्वी सांगितलेली प्रार्थना ही अभिनिवेशनांवाचा क्लेश होय. तो अभिनिवेशनामक क्लेशच स्वरसवाही ह्मणजे स्वाभाविक (स्वभावतःच) वासनारूपप्रवाहानें वाहणारा, मरणदुःखाचें प्रत्यक्ष, तत्संबंधी अनुमान व शास्त्रइत्यादिकांनीं असंभावित (कधीं कल्पनेंत न येणारा), अत्यंत मूढ अशा कृमि ह्मणजे क्षुद्रप्राण्यालाही मरणत्रास (मरणदुःख), उच्छेददृष्टीचा कार्यभूत असा पूर्वजन्मीं अनुभविलेल्या मरणदुःखाचें अनुमान करवितो. जसा हा मरणत्रास अत्यंत मूढप्राण्याच्या ठिकाणीं दिसतो; तसा, विज्ञात ह्मणजे संप्रज्ञातयोगानें साक्षात् केला आहे प्रपंचाचा आदि व अंत ज्यानें अशा अर्थात् तत्त्वज्ञासही वर्तमान असतो. कशावरून तर, विद्वान् व अविद्वान् या दोहोंसही मरणदुःखाचा अनुभव असतो; त्यामुळें खरोखर ही वासना (संस्कार) दोघांचीही समान आहे ॥ ९ ॥

आतां पूर्वी क्रियायोग क्लेशतनूकरणार्थ (क्लेशनाशाकरितां) ह्मणून सांगितला; त्यांत क्लेश तनू करणाऱ्याचें फल सांगतात,—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

सूत्रार्थः—ते क्लेश साधनानें सूक्ष्म झाल्यावर चित्ताच्या लयानें त्याग करण्याला योग्य आहेत.

भाष्यम्—ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेन वाऽस्तङ्गच्छन्ति ॥ 'स्थितानान्तु बीजभावोपगतानाम्' ॥ १० ॥

भाष्यार्थः—अंकुरोत्पत्तीविषयीं असमर्थ अशा जळालेल्या बीजाप्रमाणें ते अविद्यादि पांच क्लेश, योग्याचें समाप्त आहे अधिकार ज्याचा असें अंतःकरण प्रलीन झालें असतां त्यासह अस्तास जातात ह्मणजे नष्ट होतात ॥ १० ॥

आतां स्थित ह्मणजे बीजभावास प्राप्त झालेले जे स्थूल क्लेश त्यांचा त्यागोपाय सांगतात,—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

सूत्रार्थः—क्लेशांच्या स्थूल वृत्ती त्या ध्यानानें त्याग करण्याला योग्य आहेत.

भाष्यम्—क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन ध्यानेन हातव्याः, यावत् सूक्ष्मीकृता यावद्दग्धबीजकल्पा इति । यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते, पश्चात् सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन चाऽपनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानाम् । सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः—बीजभावास प्राप्त झालेल्या क्लेशांच्या ज्या स्थूल ह्म० अभिव्यक्त आहे अवस्था ज्यांची अशा वृत्ती, त्या प्रथम पूर्वी सांगितलेल्या क्रियायोगानें अल्प केल्या असतां पुढें समाधींतील प्रज्ञारूपध्यानेंकरून त्यक्त कराव्या; त्या सूक्ष्मीकृत ह्मणजे दग्धबीजाप्रमाणें होईपर्यंत. जसा वस्त्रांचा मोठा मल पूर्वी वाऱ्यानें झटकून टाकतात; आणि नंतर सूक्ष्म मल दगडावर आपटणें वगैरे प्रयत्नानें व रिठे, साबण वगैरे साधनानें दूर करितात; त्याप्रमाणें क्लेशांच्या स्थूल वृत्ती, स्वल्प ह्मणजे क्रियायोगानें तनू होतात; परंतु सूक्ष्म वृत्ती दूर करण्यास, अतिदुष्कर असा प्रसंख्यानरूप अग्नि व असंप्रज्ञातयोगानें साध्य होणारा असा चित्तनाश हीं साधनें लागतात ॥ ११ ॥

आतां क्लेशांचें निरूपण करून तन्मूलच कर्माशय, हें सांगतात,—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

सूत्रार्थः—कर्माशयाला कारण क्लेश आहेत. त्या कर्माशयाचे दोन प्रकार आहेत, एक दृष्टजन्मवेदनीय व दुसरा अदृष्टजन्मवेदनीय.

भाष्यम्–तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च । तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनःपुनरपकारः स चापि पापकर्म्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः । तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः । क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

भाष्यार्थः–त्या चित्तांत धर्माधर्मरूप कर्माशय हा काम, लोभ, मोह व क्रोध हे क्लेश आहेत मूल कारण ज्यास असा दोन प्रकारचा आहे. एक तर ह्या जन्मांतच वेदनीय ह्मणजे भोग्य (भोगला जाणारा;) व दुसरा अन्यजन्मांत भोग्य. त्यांत दृष्टजन्मभोग्याचें उदाहरण,– जसा, तीव्रसंवेगानें व मंत्र, तप व समाधि या साधनांनीं आचरित किंवा ईश्वरादिकांच्या सेवेनें संपादित केलेला पुण्यकर्माशय तो तत्काल परिपक्क होतो, तसाच, तीव्रक्लेशानें भ्यालेला, व्याधिग्रस्त व दीन यांविषयीं किंवा विश्वास पावलेल्याविषयीं अथवा तपस्वी, साधु यांविषयीं वारंवार केलेला अपराध तो पापकर्माशय, तोही या जन्मींच परिपक्क होतो. यांस दृष्टांत, नंदीश्वर हा बाल्यअवस्थेंत व मनुष्यदेहांतच मनुष्यदेहकारण टाकून देवत्व पावला. तसाच नहुषराजाही देवांचा स्वामी झाला असतांही आपल्या देवशरीरकारणाचा त्याग करून तिर्यक्त्व (अजगरत्व) पावला. आतां जे कुंभीपाकादिनरकांत पचणारे त्यास दृष्टजन्मभोग्य कर्माशय नाहीं; (कारण, धर्म किंवा अधर्म यांची उत्पत्तीच नाहीं.) व तसाच, ज्यांचे क्लेश क्षीण झाले आहेत; त्यांसही पुढील जन्मांत कर्माशय भोग्य नाहीं ॥ १२ ॥

आतां, केवल कर्माशयांविषयींच क्लेश कारण आहे असें नाहीं; तर त्यांच्या फलाविषयींही कारण आहे. याकरितां तीं फलें दुःखोत्पत्तीविषयीं क्लेशांना साक्षात् परंपरेनें द्वारें आहेत असें सांगतात,–

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगः ॥ १३ ॥

सूत्रार्थः–क्लेशरूप मूळ राहिलें असतां कर्माचें फळ जाति, आयुष्य आणि भोग हीं होतात.

भाष्यम्–सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा द-

ग्धबीजभावा वा । तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति । तत्रेदं विचार्यते, किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्माऽनेकं जन्माऽऽक्षिपतीति । द्वितीया विचारणा, किमनेकं कर्म अनेकं जन्म निर्वर्तयति, अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात्, अनादिकालप्रचितस्याऽसंख्येयस्याऽवशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । नचैकं कर्माऽनेकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात्, अनेकेषु कर्मसु एकैकमेव कर्माऽनेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति । न चानेकं कर्माऽनेकस्य जन्मनः कारणं, कस्मात्तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति क्रमेण वाच्यम् । तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः।तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मिलित्वा न मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति । असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्द्विविपाकारम्भी वाऽऽयुर्भोगहेतुत्वात् । नन्दीश्वरवन्नहुषवद्वेति । क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं चित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः । यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति । यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च । तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । कस्मात् । यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः कृतस्याऽविपाकस्य नाशः प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति । तत्र कृतस्याविपकस्य नाशो यथा, शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य । यत्रेदमुक्तम् । 'द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते ।' प्रधानकर्मण्यावापगमनं यत्रेदमुक्तम् । स्यात्स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्शः कुशलस्य नाऽपकर्षायाऽलम् । कस्मात् । कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापगतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्था-

न्म् । कथम् । अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तम् । न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्माऽनियतविपाकं तन्नश्येदावापं वा गच्छेत् । अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत्समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य न विपाकाभिमुखं करोतीति । तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति । नचोत्सर्गस्याऽपवादान्निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः—अविद्यादि क्लेश असले तर धर्माधर्मरूप कर्माशयाच्या परिणामास आरंभ होतो; व त्याचें मूल जे क्लेश ते ज्ञानाग्नीनें सर्वथा दग्ध झाले असतां होत नाहीं. जसें, साल न काढलेले किंवा न जळालेले साळीचे तांदूळ अंकुर उत्पन्न होण्यास समर्थ होतात (त्यास अंकुर उत्पन्न होतात;) व तेच वरील साल काढल्यानंतर किंवा बीजभाव दग्ध झाला असतां अंकुरोत्पत्तीस समर्थ होत नाहींत. त्याप्रमाणें क्लेशयुक्त कर्माशयास विपाकरूप अंकुर येतात; व सर्वथा क्लेशरहित किंवा योगाग्नीनें क्लेशांचा बीजभाव जळून गेला असतां येत नाहींत. आतां तो विपाक (कर्माशयाचें फल) जन्म, आयुष्य व भोग असा तीन प्रकारचा आहे. त्यांत असें विचारणें आहे कीं, काय, एक कर्म एकाच जन्मास निमित्त ? अथवा एक कर्म अनेक जन्मांस फलदानाकरितां उत्पन्न करितें ? (ही एक विचारणा.) आतां दुसरी विचारणा (संशय) अशी कीं, काय, अनेक कर्में अनेकजन्मांस उत्पन्न करितात? किंवा अनेक कर्में एक जन्म करितात? (असे चार संशय.) त्यांत एक कर्म एका जन्मास कारण तर ह्मणतां येत नाहीं; कारण, अनादिकालापासून प्रत्येक जन्मांत सांठवत गेलेलें ह्मणून भोगल्यावांचूनच अपरिमित शेष (शिलक) राहिलेलें कर्म व सांप्रतचें कर्म, यांच्या फलक्रमाचा (अनंतकर्मांमध्यें अमुककर्माचें फल प्रथम किंवा अमुकाचें अनंतर याप्रमाणें) नियम नसल्यामुळें लोकांना पुण्यानुष्ठानाच्या फलाबद्दल अविश्वास प्राप्त झाला; व तो तर इष्ट नाहीं. दुसरें, एक कर्म अनेकजन्मांला कारण, हेंही ह्मणतां येत नाहीं; कारण, अनेककर्मांमध्यें एक-एकच कर्म अनेकजन्मांला कारण होणार; तेव्हां अवशिष्टकर्मांच्या जन्मरूपविपाकास काल मुळींच मिळणार नाहीं असें होणार; हेंही इष्ट नाहीं. तिसरें, अनेक कर्में एका जन्माला कारण असें ह्मणतां येत नाहीं; कारण, तें अनेक जन्म एककालीं संभवत नाहीं; यामुळें क्रमानेंच ह्मटला पाहिजे. तेव्हां प्रथमपक्षांतील अनाश्वास (अविश्वास) प्रसंग आला ! त्याकरितां सिद्धांत ह्म की, जन्मापासून मरणापर्यंत मध्यें केलेला अनेक प्रकारचा पुण्यापुण्यरूप कर्माशयसमूह

सूत्र १३ टीप—१ एककालीं अनेक जन्म संभवत नाहीं, हें अयोग्याविषयीं; योगी तर, प्रारब्धकर्मांचा क्षय होण्याकरितां एककालीं अनेक देह धारण करून भोगानें कर्मक्षय करितात.(अयोग्याविषयींच,)जर एकवेळीं हजार कर्में हजार जन्म करितील; तर त्यानंतर हजार कर्में क्षय होऊन शेष राहिलेल्या कर्मांचा विपाककाल व फलक्रमानियम होईल. परंतु जन्म एकवेळीं मुळींच नाहीं. वाच०.

गौणप्रधानभावास प्राप्त होऊन व मरणकाळीं आरब्धकर्मांच्या भोगसमाप्तीनें अवकाश सांपडून एककालीं व एकप्रयत्नानें स्वफलदानाकरितां मरण प्राप्त झाल्यानंतर अतिवेगानें एकच जन्म करितो. तेंच जन्म त्याच कर्मानें लब्धायु (प्राप्त आहे आयुष्य ज्यास असें) होतें. व त्या आयुष्यांत त्याच कर्मानें भोग मिळतो. याप्रमाणें हा कर्माशय जन्म, आयुष्य व भोग ह्यांस हेतु असल्यामुळें ह्यांस त्रिविपाक (तीन आहेत फलें ज्याचीं असा) ह्मणतात. ह्मणून पूर्व आचार्यांनीं एकभविक ह्मणजे एक आहे भव (जन्म) ज्यांत असा कर्माशय सांगितला. आतां एकजन्मांतच फलद होणारा कर्माशय केवल भोगहेतूमुळें एकविपाकारंभी अथवा आयुष्य व भोग या हेतूंनीं द्विविपाकारंभी होतो. यास दृष्टांत; जसें, नहुषराजाला दीर्घायुष्यत्व इंद्रत्वसंपादक (इंद्रपद प्राप्त करवून देणाऱ्या) कर्मानेंच मिळालें, ह्मणून ब्राह्मणछलरूपपापानें केवल सर्पभोगरूप एकच विपाक उत्पन्न झाला. व नंदीश्वरास आठवर्षांच्या आयुष्यांतच तीव्रसंवेगाधिमात्र उपायानें देवांस असणारें आयुष्य व भोग हे दोन विपाक उत्पन्न झाले. क्लेश व कर्म यांच्या विपाकाच्या चित्तवृत्तिसमूहरूप अनुभवानें उत्पन्न केलेल्या ज्ञानरूपवासनांनीं अनादिकालाच्या ठिकाणीं वृद्ध (पुष्ट) झालेलें, व अनेक प्रकारच्या वासनांनीं पटाप्रमाणें सर्वबाजूंनीं चित्रित झालेलें चित्त, अनेक गांठी देऊन मोठ्या तयार केलेल्या माशाच्या जाळ्याप्रमाणें असतें; याकरितां ह्या वासना अनेकभवपूर्विक (अनेक जन्म आहे पूर्वी ज्यांना अशा) आहेत. आणि जो हा धर्माधर्मरूप कर्माशय तो एकभविक (एक आहे भव ह्मणजे जन्म ज्यास असा) सांगितला. स्मरणास कारणभूत जे संस्कार त्याच वासना, व त्या अनादिकालापासून उत्पन्न होऊन परंपरेनें प्राप्त झाल्या आहेत. आतां जो हा एकभविक कर्माशय तो नियतविपाक ह्मणजे कांहींएक विघ्नावांचून नियमानें होणारा आहे विपाक ज्याचा तो, व त्याहून विपरीत तो अनियतविपाक, असा दोन प्रकारचा आहे. त्यांत अदृष्टजन्मवेदनीय व नियतविपाक अशा कर्माशयाचाच एकभविक हा नियम; अदृष्टजन्मवेदनीय व अनियतविपाकाचा नाहीं. कारण, जो अदृष्टजन्मवेदनीय नियतविपाक, त्याच्या तीन गति (प्रकार) आहेत. त्या अशा, केलेल्या कर्माशयाचा अविपक्व (फलांवांचूनच) नाश होणें, ही एक; दुसरी, प्रधानकर्मे जीं यागादि, त्यांमध्यें ह्मणजे त्यांबरोबरच अंगभूत जीं पशुहिंसादि कर्में यांची अविरुद्ध फलप्राप्ति;

सूत्र १३ टीप–२ जें अतिशय फलोत्कट होऊन त्वरितच फल देईल; तें प्रधान. आणि जें कांहीं अवकाशानें देईल तें उपसर्जन ह्मणजे गौण. वाच०. ३ त्यांत नंदीश्वर व नहुष या दोहोंचा मनुष्यशरीरानेंच वार्द्धक्यादिअवस्थे प्रमाणें देवरूप व सर्परूप परिणाम झाला. ह्मणून दुसरा जन्म नव्हे; कारण, अपूर्व देह उत्पन्न झाला नाहीं. विज्ञा०. ४ नाहीं तर, मनुष्ययोनीनंतर देव अथवा पशुपक्ष्यादिकांच्या योनिभोगाची उपपत्ति होणार नाहीं; व मनुष्यजन्मांत तर त्या वासनांची अनुपपत्ति. याप्रमाणें भववासनांचाही मनुष्यजन्मानेंच क्षय असा अर्थ. वि० भि०. ५ जसें, धान्यबीजांबरोबर उत्पन्न झालेल्या तृणबीजांची, त्या धान्याबरोबरच संग्रहांत स्थापना झाल्यामुळें पुनः धान्यबीजांबरोबरच पेरणी होते; स्वतंत्र करावी लागत नाहीं. त्याप्रमाणें, दुसऱ्या प्रधानकर्माबरोबर अंगभावानें अनुष्ठित कर्माचें फलदान बरोबरच समजावें. विज्ञा०.

तिसरी, नियतविपाक जें प्रधान कर्म हें स्वविरुद्ध फल देणारें असलें तर त्यानें स्वफलदानाविषयीं पराभूत होऊन कांहीं जन्मपर्यंत अत्यंत गाढ निद्रिस्ताप्रमाणें राहणें. त्यांतील पहिली गति जी कृतकर्माचा फलांवांचून नाश; तो असा,–शुक्ल कर्म ह्मणजे धर्म, त्याच्या उदयानें ह्याच लोकांत कृष्ण ह्मणजे अधर्म याचा नाश होतो. याविषयीं श्रुतींत सांगितलें आहे,– "पुण्यरूप व पापरूप अशीं दोन कर्मे सर्वपुरुषांनीं अवश्य जाणावीत; कारण, पुण्यनिर्मित मुख्य राशि पापराशीचा नाश करितो; त्याकरितां पुण्यकर्मे करण्याविषयींच अवश्य इच्छा कर. तीं कर्मे तुला ह्याच लोकीं आहेत; अन्यलोकीं नाहींत; असें विद्वान् प्रतिपादन करितात." याप्रमाणें. आतां ज्याविषयीं पंचशिखाचार्यानें सांगितलें, तें हें पुढें सांगावयाचेंच प्रधानकर्मांत आवापगमन जाणावें. तें असें, 'हिंसादिकर्मांपासून उत्पन्न झालेल्या पातकाशीं यज्ञादिकर्मांपासून उत्पन्न झालेल्या अपूर्वाचा (पुण्याचा) थोडाच मिश्रीभाव होणार; व तोही थोड्याच प्रायश्चित्तानें परिहार (दूर) करण्यास शक्य आहे. जरी कदाचित् प्रमादेंकरून प्रायश्चित्त केलें नाहीं; तथापि तो 'सप्रत्यवमर्श' ह्मणजे सहन करण्याजोगा आहे. याकरितां तो अल्प संकर कोणत्याही प्रकारानें कुशलकर्मांचा नाश करण्यास समर्थ नाहीं. कारण, तो पुण्यवान् असें सांगतो कीं, 'माझें पुण्य पुष्कळ आहे; व ज्या ठिकाणीं हा थोडासा पापाचा संकर पुण्याबरोबर झाला आहे; तो स्वर्गांतही कुशलहानि अति थोडीच करील.' आतां तिसऱ्या गतींत प्राधान्य ह्मणजे बलवत्त्व घ्यावयाचें, अंगित्व नाहीं. तें बलवत्त्व असें, नियमित विपाकत्व असल्यामुळें इतरास फलदानास अवकाश न मिळाल्यामुळें नियतविपाक कर्म तें प्रधान (बलीय), व अनियतविपाक अप्रधान (दुर्बल). अशा प्रधानकर्मानें पराभूत झालेल्या अप्रधान कर्माची केवल बीजभावानें चिरकाल विपाकावांचूनच स्थिति असणें. येथें शंका अशी येते कीं, पूर्वीं प्रायणानें ह्मणजे मरणानेंच कर्माशय विशेष अभिव्यक्त होतो असें सांगितलें व आतां चिरकाल अवस्थित असतो, असें पूर्वापरविरुद्ध कसें? याचें उत्तर असें कीं, पूर्वीं मरण अभिव्यक्तीस कारण ह्मणून जें सांगितलें, तें अदृष्टजन्मवेदनीय नियतविपाककर्मासच, अनियतविपाककर्मास नाहीं; एवंच परस्पर विरोध नाहीं. आतां जें अदृष्टजन्मवेदनीय अनियतविपाककर्म असतें तें क्वचित् विपाकावांचून नाश पावतें; कोठें कोठें प्रधानकर्माबरोबर तृणबीजांप्रमाणें अविरुद्ध फल देणारें होतें; व कदाचित् इष्ट फल देण्याकरितां, जोंपर्यंत आपणास अनुकूल असें व कर्माची अभिव्यक्ति करणारें निमित्त फलोन्मुख करीत नाहीं; तोंपर्यंत प्रतीक्षा करीत (वाट पहात) राहील. त्या प्रधानकर्मानें अभिभूत झालेल्या विपाकाचीच कर्मगति, कोणत्या देशांत, कोणत्या वेळीं व कोणत्या निमित्तानें होणार; असा निश्चय करण्यास अशक्य

सू० १३ टी०–६ याप्रमाणें दृष्टही आहे; तें असें, अतिशय पुण्यानें प्राप्त झालेल्या सुखरूप अमृताच्या डोहांत बुड्या मारणारा पुण्यवान् पुरुष यत्किंचित् पापलेशानें उपपादित जो दुःखरूप अग्निकण त्यास सहज सहन करितो. वाच०. ७ ज्योतिष्टोमादियागांत. ८ प्रधानकर्मफलाबरोबरच उपकारिपणानें, फलदातृत्वानें नाहीं; कारण या पक्षांत प्रधानशब्द अंगित्वेंकरून ग्रहण केलेला नाहीं.

असल्यामुळें ही अभिभूत कर्मगति चित्रा ह्मणजे अद्भुतरूप व जाणण्यास अत्यंत कठिन आहे. आतां क्वचित् अपवाद असला तरी उत्सर्गाची सर्वत्र हानि होते असें नाहीं. त्याकरितां कर्माशयाचें एकभविकत्व स्वाभाविकच आहे असें आह्मी मानितों ॥ १३ ॥

आतां सांगितलेलें कर्म व कर्मविपाक यांनीं होणाऱ्या क्लेशांचें मुख्य फल सांगतात,—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः—ते जाति, आयुष्य आणि भोग जर पुण्यापासून झाले तर सुख उत्पन्न करितात, आणि पापापासून झाले असले तर दुःख उत्पन्न करितात.

भाष्यम्—ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुका दुःखफला इति ॥ 'यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः । कथं तदुपपाद्यते' ॥ १४ ॥

भाष्यार्थः—ते जन्म, आयुष्य व भोग पुण्यकर्मानें झाले असतां त्यापासून सुखरूप फल मिळतें; व पापकर्मानें झाले असल्यास दुःखरूप फल देतात ॥ १४ ॥

आतां अशी शंका येते कीं, जसें हें दिसणारें रोगादि दुःख सर्वप्राण्यांस प्रतिकूल असल्यामुळें नकोसें वाटतें; याप्रमाणें सर्वठिकाणीं विषयसुखकालींही योग्यांस दुःख वाटतेंच हें कसें? तें सांगतात,—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः—परिणाम, ताप व संस्कार या दुःखानें व परस्पर अत्यंत विरुद्ध अशा ज्या सुखदुःखमोहरूप गुणांच्या वृत्ती त्यांनीं विवेकी पुरुषाला सर्वच दुःख ह्मणजे प्रतिकूल वाटतें.

भाष्यम्—सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखाऽनुभव इति तत्राऽस्ति रागजः कर्माशयः । तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति । तथा चोक्तम् । नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति । विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम् । या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखम् । या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखम् । न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यम् । कस्मात् । यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति । तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति । स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयाननुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति । अथ का तापदुःखता । सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति

तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः । सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति । स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते । का पुनः संस्कारदुःखता । सुखानुभवात्सुखसंस्कारातिशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्कारातिशय इति । एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति । एवमिदमनादिदुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति । कस्मात् । अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति । यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामं दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः । प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् । रूपातिशया वृत्त्यातिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते । सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते । एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति । गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति । तस्माद्दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति । तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या, तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः । यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमित्येवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव । तद्यथा, संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः । संयोगस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् । हानोपायः सम्यग्दर्शनम् । तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं हेयं वा न भवितुमर्हति । हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्गः । उपादाने च हेतुवादः । उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनम् ॥ 'तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ' ॥ १५ ॥

भाष्यार्थः—सर्वप्राणिमात्रांस खरोखर प्रथम कोणत्याही पदार्थावर प्रीति असल्यावांचून त्यापासून सुख होत नाहीं; व सुखापासून कोणाचा संतोष होत नाहीं; असें नाहीं. तेव्हां त्या सुखानुभवाच्या वेळीं त्या सुखाविषयीं प्रथम इच्छा उत्पन्न होते. रागापासून (इच्छेपासून) ' हें सुख मला निरंतर असो, कधींही नाश न पावो ; ' इत्यादि संकल्पात्मक

मानस कर्माशय (धर्माधर्मरूप) होतो. पुढें कर्माशयापासून जन्मादि दुःखें; हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तसाच त्या वेळेस सुखाचा अनुभव घेणारा, दुःखसाधनांचा, प्रतिकूल असल्यामुळें द्वेष करितो; व दुःखाचा परिहार न झाल्यामुळें मोह पावतो. यावरून रागापासून उत्पन्न होणाऱ्या कर्माशयाप्रमाणें द्वेष व मोह यांपासून उत्पन्न होणारा कर्माशयही त्या वेळेस असतोच. याप्रमाणें ह्मणजे सुख रागानुबद्ध आहे असें 'सुखानुशयी रागः' या सूत्रावर आह्मीं सांगितलें. याप्रमाणें मानससंकल्पात्मक कर्माशय व त्यापासून होणारीं दुःखेंही सांगितलीं. आतां शारीरही कर्माशय सांगतों; तो असा,—सुखभोगकालीं कोणत्याही प्राण्याचा नाश केल्यावांचून शरीरपुष्ट्यादिसुखाचा उपभोग संभवत नाहीं; या कारणास्तव हिंसेपासून उत्पन्न झालेला शारीरही कर्माशय सुखकालीं असतोच. आणि विषयसुख हें परिणामीं दुःख देणारें, करितां तें अविद्यारूप क्लेश, असें पूर्वींच सांगितलें. आतां जी भोगाविषयीं इंद्रियांच्या तृप्तीची उपशांति ह्मणजे चित्ताच्या व्यापाराची समाप्ति, तीच सुख होय. आणि जी इंद्रियांच्या लौल्यानें ह्मणजे भोगतृष्णेनें चित्ताची अनुपशांति ह्मणजे वृत्तिचांचल्य, त्यास दुःख ह्मणतात. आतां इंद्रियांचें तृष्णाराहित्य भोगाभ्यासानें करणें शक्य नाहीं; कारण ज्यामुळें, भोगाभ्यास जसा जसा अधिक करावा तसतशीं, तृष्णा कमी न होतां, राग (क्लेश) व इंद्रियांची कुशलता हीं अधिकच वाढत जातात. त्याकरितां भोगाभ्यास सुखास उपाय नाहीं. तर तो, जसा विंच्वाच्या विषानें भ्यालेला मनुष्य त्याच्या निवृत्तिरूपसुखाची इच्छा करीत असतां त्यास अतिउग्रविषाच्या सर्पानें दंश केला ह्मणजे अतिदुःखांत मग्न होतो. त्याप्रमाणें कामादिक्षुद्रदुःखानें भीत (भ्यालेला) ह्मणून तन्निवृत्त्याख्य सुखाची इच्छा करणारा अशा पुरुषास स्त्रीपुत्रादिभयरूप महासर्पानें दंश केला असतां विषयांचा उपभोग घेत परिणामीं मोठ्या दुःखरूप चिखलांत गढून जातो. अयोग्यास परिणामींच हा दुःखसमूह द्वेष्य होतो, व योग्यास उपभोगकालींच अनर्थहेतुदर्शनानें दुःख करितो. (असा मोठा दोघांत भेद आहे.) आतां तापरूप दुःखता कोणती? त्याचें उत्तर,—सर्वांला, द्वेषानें व्याप्त जीं चेतन आणि अचेतन साधनें तदधीन तापानुभव असतोच; करितां त्या ठिकाणींही द्वेषापासून उत्पन्न झालेला कर्माशय असतोच. तेथेंही सुखसाधनाची इच्छा करणारा प्रथम मनानें व्यापार केल्यानंतर वाणीनें, त्यानंतर देहानें चेष्टा करितो. त्यानंतर दुसऱ्यावर मोठा अनुग्रह (कृपा) किंवा दुसऱ्याला पीडा देतो. या रीतीनें दुसऱ्यावर अनुग्रह व पीडा यांयोगानें पुण्य व पातक यांचा संग्रह करितो. तो संतापकाळचा कर्माशय लोभापासून व मोहापासून उत्पन्न होतो; ह्मणून ह्यास तापदुःखता असें ह्मणतात. आतां संस्कारदुःखता कोणती?. उत्तर,—सुखानुभवापासून सुखसंस्कारातिशय, व दुःखानुभवापासून सुद्धां दुःखसंस्कारातिशय उत्पन्न होतो. (याचें तात्पर्य असें कीं, प्रथम सुखदुःखांच्या अनुभवांनीं तो संस्काराशय जागृत नसतो; नंतर कालादिविशेषांनीं तो जागृत होतो; त्यानंतर स्मृति, तीपासून राग व द्वेष, त्यांपासून प्रवृत्ति, त्यानंतर पुनः दुःख. याप्रमाणें येथें क्रम समजावा.) याप्रमाणें धर्माधर्मरूपसंस्कारांपासून

सुद्धां सुखरूप अथवा दुःखरूप फलाचा उपभोग होत असतां पुनः कर्म व त्यापासून उत्पन्न होणारें फल यांचा संचय होतच असतो. याप्रमाणें अनादिपरंपरेनें चालत आलेला व विस्तीर्ण असा हा दुःखप्रवाह विवेकी योग्यासच प्रतिकूल वाटल्यामुळें मनास उद्वेग उत्पन्न करितो. कारण, "विवेकी (योगी) हा नेत्रांतील गोलकाप्रमाणें आहे. ह्मणजे जसा एकादा ऊर्णातंतु (बकऱ्याचा केंस किंवा दुसरा एकादा बारीकसा केंस) डोळ्यांत गेला असतां त्याच्या स्पर्शानें दुःख होतें (तो डोळ्यांत खुपतो;) त्याप्रमाणें पुढें उत्पन्न होणारीं तीं सर्व दुःखें योग्याच्याच सर्व शरीरास, लहानसा केंस सुद्धां जसा डोळ्यांत खुपतो, त्याप्रमाणें तीं प्राप्त होण्याच्या पूर्वींच अतिशय क्लेश देतात; तशीं इतरास (मूर्खजनास) नाहीं. आतां इतर ह्मणजे जो योगी नव्हे त्याप्रत तर, तो स्वकर्मानें जें जें प्राप्त होईल त्यांस उपभोगानें सारणारा व जें जें संपलें असेल त्यांचें ग्रहण करणारा, आणि अनादिसिद्ध वासनांच्या योगानें (नानारूप) अशी जी अविद्या तिणें जणूं चोहोंकडून व्याप्तच झाला आहे कीं काय ह्मणूनच सर्वथा त्याग करण्याला योग्य अशा देह व इंद्रियांचे ठिकाणीं सुद्धां 'मी' व 'माझें' अशी बुद्धि धारण करणारा असा असल्यामुळें वारंवार बाह्य (आधिदैविक व आधिभौतिक) व आध्यात्मिक या उभयनिमित्तांनीं प्राप्त होणारे, व आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक अशीं तीन आहेत पर्वे ज्यांना असे (त्रिविध) ताप व्याप्त करितात. (तात्पर्य,–'योग्यास भावी परिणाम पूर्वींच माहित असतो ह्मणून तो तसलीं कर्मेंच करीत नाहीं; व अयोग्यास भावी परिणाम काय, हें माहित नसल्यामुळें तो कर्में तर करून जातो; त्यानंतर केल्या कर्मांचा बरा वाईट परिणाम कांहीं तरी झालाच पाहिजे; त्यामुळें त्रिविध ताप हे त्यास प्राप्त होतातच; ते त्याच्यानें नंतर कांहीं केल्यानें दूर करवत नाहींत.') याप्रमाणें अनादि अशा दुःखप्रवाहानें आपण व सर्व प्राणिमात्र वाहून जात आहेत असें पाहून योगी भावी सर्वदुःखांचा नाश करणारें असें साधन पूर्वींच प्राप्त करवून घेतो. याकरितां सत्वादिगुणांच्या वृत्तींचा परस्पर विरोध (ह्मणजे एका वेळेस एकठिकाणीं अनेकांची स्थिति न होणें असें) असल्यामुळें विवेकी जो आहे त्याला सर्वच दुःखमय वाटतें. आतां तो गुणवृत्तिविरोध असा,– प्रख्या ह्मणजे प्रकाश, प्रवृत्ति ह्म० क्रिया, व स्थिति ह्म० स्तंभ; एतद्रूप जे बुद्धिरूपानें परिणत झालेले (परिणामास पावलेले) सत्वादिक गुण ते परस्परांच्या साहाय्यानें शांत, घोर अथवा मूढ अशा वृत्ती त्रिगुणच ह्मणजे सुखदुःखमोहयुक्तच उत्पन्न करितात. (तात्पर्य, जी एकादी वृत्ति शांत अथवा घोर किंवा मूढ होते ती सर्वही त्रिगुणच असते; केवल एकएक गुणाची अशी नसते.) आतां येथें अशी शंका येते कीं, सुखकालीं सुद्धां थोडेंसें दुःख नियमानें असतेंच असें पूर्वीं ह्मटलें, तर असें मानण्यास प्रमाण काय ? उत्तर,–प्रदीपाच्या अवयवांप्रमाणें बुद्धीचे अवयव जे गुण त्यांची क्रिया प्रतिक्षणीं भिन्न भिन्न होत असल्यामुळें शास्त्रकारांनीं चित्तास क्षिप्रपरिणामी (क्षणोक्षणीं भिन्न भिन्न परिणाम पावणारें) असें ह्मटलें आहे. त्यांतही एकच प्रत्यय खरा, परंतु शांत, घोर व

मूढ अशा विरुद्ध वृत्ती उत्पन्न होण्याचें कारण, बुद्धीच्या रूपांचे उत्कर्ष व वृत्तींचे उत्कर्ष हेच परस्पर विरोध करितात; त्यामुळें वर सांगितलेल्या अनेक विरुद्ध वृत्ती उत्पन्न होतात. (धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य; आणि अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य व अनैश्वर्य, अशीं बुद्धीचीं भावरूप आठ रूपें व शांत, घोर इत्यादि द्रव्यरूप वृत्ती आहेत.) (तो विरोध असा,–उत्कर्ष पावलेले धर्मादिक अधर्मादिकांशीं विरोध करितात, ह्मणजे ज्या वेळेस धर्मादिकांचा उत्कर्ष त्या वेळेस अधर्मादिक मुळींच असत नाहींत.) आतां ज्या वेळेस कांहीं अपकृष्ट (हीनबल) व कांहीं अतिशय (बलिष्ठ) असे असतात, त्या वेळेस अपकृष्ट व उत्कृष्ट हे दोघे बरोबर एके ठिकाणीं राहतात; कारण उत्कृष्टांबरोबर अपकृष्ट, सामर्थ्य नसल्यामुळें विरोध न करितां मुकाट्यानें उत्कृष्टांबरोबर राहतात. जसे हे सत्वादिगुण एकमेकांच्या साहाय्यानें सुखदुःखमोहरूप असे होतात त्याप्रमाणेंच सर्व पदार्थ सुद्धां सर्वरूप (सुखदुःखमोहरूपच) आहेत. आतां यामध्यें एक गौण व एक प्रधान असा विशेष आहे त्यामुळें विवेकी जो आहे त्याला सर्वच दुःखमय असें वाटतें. आतां या सर्व अति महत् दुःखसमुदायाचें उत्पत्तिकारण पाहिलें तर अविद्या ही होय; व इचाही अभाव (नाश) होण्याला मुख्य साधन सम्यग्दर्शन (उत्तम शास्त्र) हें होय. आतां या योगशास्त्राला उत्तमशास्त्रत्व कसें तें सांगतात,–जसें चिकित्सा (वैद्य) शास्त्रांत रोग, रोगहेतु, आरोग्य व औषध असे चार व्यूह (विचार किंवा अंगें) आहेत, त्याप्रमाणें या शास्त्रांतही चार व्यूह आहेत; ते असे,–संसार, संसारहेतु, मोक्ष व मोक्षप्राप्तीचा उपाय हे होत. आतां त्यांत अतिशय दुःखांनीं व्यापिलेला संसार हा हेय (त्याज्य) होय; प्रधान (बुद्धि) व पुरुष यांचा संयोग हा हेयहेतु ह्मणजे संसारास कारण होय; संयोगाची अगदीं सर्वथा निवृत्ति होणें हें हान (दुःखत्याग) हाच मोक्ष होय; व हानाचा (मोक्षाचा) उपाय ज्यांत सांगितला तें सम्यग् दर्शन (उत्तम शास्त्र) होय; (अर्थात् प्रकृति व पुरुष यांच्या विवेकापासून झालेला जो साक्षात्कार तोच हानोपाय (मोक्षोपाय) होय. व तो साक्षात्कार, या शास्त्रांत सांगितलेला जो असंप्रज्ञात योग त्यानें तर फारच लवकर होतो. याकरितां या शास्त्राला सम्यग्दर्शनत्व सिद्ध होतें. आणि मोक्षाकरितां या शास्त्राचा अभ्यास अवश्य केला पाहिजे. असा भाष्यकाराचा अभिप्राय होय.) आतां त्यांत 'हाता' ह्मणजे हान करणारा अर्थात् पुरुष याचें स्वरूप उपादेय (ग्राह्य) किंवा हेय यांपैकीं कांहींच होण्याला योग्य नाहीं; कारण, स्वरूपाचें हान असें ह्मटलें तर स्वरूपोच्छेदवादप्रसंग (आत्मस्वरूपाचाच नाश करणें अशा प्रकारच्या वादाची प्राप्ति) येणार; व स्वरूपाचें उपादान असें ह्मणावें तर सकारणतावाद प्राप्त होणार ह्मणजे स्वरूप उपादेय (उत्पाद्य) झाल्यामुळें कार्यत्वास्तव अनित्यत्व येऊन मोक्षापासूनच च्युत होणार; एवढ्याकरितां दोन्ही मतांचा त्याग केला ह्मणजे अर्थात् आत्मा नित्य हाच वाद सिद्ध झाला; या हेतूनें या योगशास्त्रालाच सम्यग्दर्शन असें ह्मणतात ॥ १५ ॥

आतां हें शास्त्र चतुर्व्यूह असें ह्मटलें ते चार व्यूह क्रमानेंच सूत्रकार सांगतात,–

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

सूत्रार्थः–पुढें प्राप्त होणारें (च) दुःख दूर करण्याला योग्य आहे.

भाष्यम्–दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते । वर्त्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढमिति न तत् क्षणान्तरे हेयतामापद्यते । तस्माद्यदेवाऽनागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारम् । तदेव हेयतामापद्यते । तस्मादेव हेयमित्युच्यते ॥ 'तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते' ॥ १६ ॥

भाष्यार्थः–या शास्त्रांत चार व्यूह सांगितले, त्यांत प्रथम 'हेय' ह्मणून एक व्यूह सांगितला; तर तें 'हेय' या पदानें मुख्यदुःख घ्यावयाचें. त्यांत अतीत ह्मणजे भूतकालिक (मागें गेलेलें) दुःख तर उपभोगानें संपविलें (अर्थात् क्षीण झालें) ह्मणून तें हेयकोटींत येत नाहीं. (ह्मणजे त्याच्या नाशाविषयीं प्रयत्न करावयास नको.) तसेंच वर्तमान ह्मणजे सध्यां प्राप्त झालेलें दुःख सुद्धां हेयकोटींत नव्हे; कारण त्याचा हल्लीं उपभोग, होत आहे ह्मणून आपण त्याच्या नाशाकरितां जों प्रयत्न करणार तेथपर्यंत तें मुळींच राहत नाहीं. तेव्हां आतां राहतांपैकीं राहिलें दुःख अनागत ह्मणजे भावी (पुढें प्राप्त होणारें) तेंच हेय होय. तेंच भावी दुःख डोळ्यांत खुपणाऱ्या ऊर्णातंतूप्रमाणें योग्याप्रत क्लेश देतें; इतर प्रतिपत्ता ह्मणजे शब्दादिकेंकरून भावी दुःख हल्लीं कळत असतांही पुनः अज्ञानाप्रमाणें तिकडे लक्ष न देणारा अशा पुरुषास तें भावी दुःख क्लेशकारक होत नाहीं. तात्पर्य, तें अनागत (भावी) दुःखच हेयकोटींत प्राप्त होतें त्यामुळेंच त्या अनागतदुःखाला हेय ह्मणतात ॥१६॥

आतां त्याचें कारण सूत्रकार सांगतात,–

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

सूत्रार्थः–द्रष्टा (पुरुष) व दृश्य या दोहोंचा संयोग हा हेयास (दुःखरूपसंसारास) हेतु आहे.

भाष्यम्–द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः । दृश्या बुद्धिसत्वोपारूढाः सर्वे धर्माः । तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारिदृश्यत्वेन भवति पुरुषस्य स्वं दृशिरूपस्य स्वामिनः। अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्परतन्त्रम् । तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः । तथा चोक्तम् । तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः। कस्मात् । दुःखहेतोः परिहार्य्यस्य प्रतीकारदर्शनात् । तद्यथा। पादतलस्य भेद्यता, कण्टकस्य भेत्तृत्वं, परिहारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानम्पादत्राणव्यवहितेन वाऽधिष्ठानम्। एतत्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति ।

कस्मात् । त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति । अत्रापि तापकस्य रजसः सत्वमेव तप्यम् । कस्मात् । तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात् सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नाऽपरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे दर्शितविषयत्वात् । सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यते ॥ 'दृश्यस्वरूपमुच्यते' ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—बुद्धिसाक्षी पुरुष तो द्रष्टा; व त्यात्या इंद्रियांच्या व्यापारानें बुद्धीच्या ठिकाणीं आरूढ ह्मणजे प्रतिबिंबित झालेला शब्दादिक सर्व धर्म व बुद्धिसत्व (बुद्धि) हें सर्व दृश्य होय. तें हें दृश्य लोहचुंबकमण्याप्रमाणें केवळ अन्य पदार्थ जवळ मात्र करण्यास साधक व स्वतांही दृश्य असल्यामुळें तें केवळ ज्ञानस्वरूप जो स्वामी पुरुष त्याचें स्व (आत्मीय) होतें. (आतां येथें अशी शंका येते कीं, दृश्य (बुद्धि) स्व, व त्याला एक अन्य स्वामी ह्मणजे तें परतंत्र, असें मानण्याचें कारण काय ? ह्मणजे तीच बुद्धि स्वतः द्रष्टी असें कां मानूं नये ? तर असें मानतां येत नाहीं; कारण, तें, भोगरूप जो अनुभव तद्रूप जें पुरुषाचें कर्म, तद्विषयतेप्रत (भोग्यवस्तुत्वाप्रत) प्राप्त झालें यामुळें जरी अन्यस्वरूपानें (पुरुष-चैतन्यानें) त्याला स्थिति प्राप्त झाली आहे, ह्मणून तें स्वतंत्र आहे; असें आहे तथापि त्याचा सर्व व्यापार पुरुषार्थाकरितांच, ह्मणून तें परतंत्रच होय. (ह्मणजे तें दुसऱ्याचें स्व होय.) त्या दृक्शक्ति व दर्शनशक्तीचा (बुद्धिपुरुषांचा) संयोग पुरुषार्थाकरितां अनादि आहे; व तोच हेयहेतु होय, ह्मणजे दुःखाचें कारण होय, असा अभिप्राय समजावा. याच प्रमाणें पंचशिखाचार्यांनीं सांगितलें आहे कीं,—'त्या बुद्धिपुरुषांचा संयोग हाच जन्ममरणरूपदुःखास कारण आहे; त्याचा अगदीं उच्छेद करून टाकिला असतां दुःखाचाही अगदीं उच्छेद होईल.' (आतां अशी शंका येते कीं, अनादिकालापासून प्रवृत्त झालेला जो दुःखहेतुसंयोग त्याचा उच्छेद कसा व्हावा ? तर याचें उत्तर असें कीं,) परिहार करण्यास शक्य असा जो दुःखहेतु त्याचा उच्छेद झालेलाही पाहण्यांत आहे; तो असा,—पायाचा खालचा भाग (तळपाय) ह्याचा, कांटा मोडला असतां दुःख पावणें असा धर्म आहे; व कांट्याचा धर्म, पायांस टोंचला असतां दुःखहेतु असा आहे. आतां दुःखाचा परिहार दोन प्रकारानें, एक तर कांट्यावर मुळींच पाय न टाकणें हा, किंवा दुसरा, त्यावर जोडा इत्यादिक घालून चालणें, हा होय. आतां जेथें दुःख होतें तें स्थान, दुःखाचें कारण व त्या दुःखाचा परिहार, हे तीन ज्यास माहित आहेत तो तत्काळ त्या त्या दुःखाचा उच्छेद करितो; ह्मणून पायांत कांटा मोडल्यापासून होणारें दुःख त्यास मुळींच प्राप्त होत नाहीं. जसें हें बाह्यदुःखांत सांगितलेलें त्रय माहित असलें ह्मणजे दुःख होत नाहीं; तसेंच अंतर्दुःखही ज्ञात्यास प्राप्त होत नाहीं; कारण, अंतर्दुःखाचेंही परिहार इत्यादि त्रय त्याला माहित असतें ह्मणून. आतां दृष्टांताप्रमाणें येथें सुद्धां, बुद्धीचा राजस अंश तो तापक (ताप देणारा),

सत्वांश तोच तप्य (ताप पावणारा), (व बुद्धिपुरुषांचा वियोग होणें हा परिहार; याप्रमाणें त्रय आहे.) आतां वर सत्वच तप्य ह्मणून सांगितलें, तेथें पुरुष कां तप्य होऊं नये? तर पुरुष तप्य होत नाहीं; कारण, 'तप' ह्या धातूला कर्मस्थत्व ह्मणजे कर्मतंत्रत्व आहे; तात्पर्य, तप धातु हा सकर्मक आहे; तेव्हां सत्त्व कर्म असतां तपधातूचा प्रयोग परिणामरहित व क्रियारहित अशा क्षेत्रज्ञाचे (आत्म्याचे). ठिकाणीं होत नाहीं. आतां बुद्धिसत्वानें सर्व विषय पुरुषास निवेदन केले ह्मणून ज्या वेळेस सत्व ताप पावत असतें त्या वेळेस प्रतिबिंबरूपानें पुरुष बुद्धिसत्वसमानाकार होतो ह्मणून मूढलोकांना पुरुषच ताप पावतो असे दिसतें ॥ १७ ॥

आतां दृश्याचें स्वरूप सांगतात,–

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकम्भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

सूत्रार्थः–प्रकाश, क्रिया आणि स्थिति हे ज्याचा स्वभाव आहे, भूत आणि इंद्रियें हीं ज्याचे स्वाभिन्न परिणाम आहेत; आणि जें पुरुषाला भोग तसाच मोक्ष देण्याला प्रवृत्त आहे, त्यास दृश्य असें ह्मणतात.

भाष्यम्– प्रकाशशीलं सत्वं क्रियाशीलं रजः स्थितिशीलन्तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभागधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्नीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्तव्यतया प्रत्युक्तसामर्थ्यास्सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतद्दृश्यमित्युच्यते । तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकम्भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते, तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति । तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इति । भोगापवर्गार्थं हि तद्दृश्यं पुरुषस्येति । तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नम्भोगो भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनन्नास्ति । तथा चोक्तम् । अयन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च पुरुषे तुल्याऽतुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कत इति । तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव प्रवर्तमानौ कथं पुरुषेऽपदिश्येते इति । यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः